

ЎЗБЕКИСТОН АЛОҚА ВА АХБОРОТЛАШТИРИШ АГЕНТЛИГИ
ТОШКЕНТ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ

М.Т. Михридинова

КАСБИЙ ПЕДАГОГИКА

Ўқув қўлланма

Тошкент - 2012

Тузувчи: М.Т. Михридинова. «Касбий педагогика». /ТАТУ. 195 б. Тошкент, 2012.

Ўқув қўлланмада касбий-педагогик мутахассисликка кириш, узлуксиз таълим тизимида ўрта махсус, касб-хунар таълими, касбий ўқув муассасида таълим жараёни ва уни лойиҳалаш, касб таълими муассасида тарбиявий ишлар назарияси ва амалиёти, дидактиканинг асосий назарий муаммолари, касбий ўқитиш ва меҳнат бозори, фаолиятга йўналган ўқитиш назарияси, ўқитиш технологияси - амалий педагогик фан сифатида, инновацион педагогика ва шу каби бошқа долзарб масалалар ёритилган.

Ўқув қўлланманинг мақсади талабаларга ўзларининг бўлғуси касбий фаолиятлари учун зарур бўлган билимларни олиш, янги таълимий технологияларни ўзлаштиришда ёрдам бериш, уларни инновацион фаолиятга тайёрлаш ва ўз ишларига аналитик ёндашишга ўргатишдан иборат.

Қўлланма 5111000 - Касб таълими (Информатика ва ахборот технологиялари) йўналиши талабалари учун мўлжалланган.

Ундан ўрта махсус, касб-хунар ўқув муассасалари ўқитувчилари ҳам фойдаланишлари мумкин.

Тошкент ахборот технологиялари университети илмийуслубий кенгаши қарорига асосан чоп этилган (2012 йил 24 май 50 - сонли баённома)

Тақризчилар:

Ўрта махсус, касб-хунар таълими

тизими кадрлари малакасини

ошириш ва уларни қайта тайёрлаш

институти “Амалий касбий таълим”

кафедраси мудир, п.ф.н.

Н.Ф. Абдуназарова

П.ф.д, ТАТУ
профессори

Ф.М. Закирова

© Тошкент ахборот технологиялари университети, 2012 йил

СЎЗ БОШИ

Республикамиз мустақилликка эришгач, касбий педагогикани ривожлантириш учун бир қанча янги асослар юзага келди. Жумладан, «Таълим тўғрисида»ги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосида шакллантирилаётган узлуксиз таълим тизимида касб таълимига алоҳида ўрин берилиши натижаси сифатида касб-ҳунар коллежлари ва лицейлар тизими шаклланди.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» юксак умумий маданиятга ва касб-ҳунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолиқка, сиёсий ҳамда ижтимоий ҳаётда тўғри йўл топа билиш маҳоратига эга бўлган, истикбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантириш, шунингдек ҳар томонлама камол топган, жамиятда турмушга мослашган, таълим ва касб-ҳунар дастурларини онгли равишда пухта ўзлаштирган, жамият, давлат ва оила олдида ўз жавобгарлигини ҳис этадиган фуқароларни тарбиялашни назарда тутган педагогик ғояни илгари суради.

Касбий педагогика умумий педагогиканинг тармоғи сифатида, касбий-техник таълим тизими такомиллашиши билан бирга шаклланиб бормоқда. Бугунги кунда ўзининг кенг тадбиғини кутиб ётган, фаннинг бошқа соҳалари билан боғлиқ равишда ишлаб чиқилган янги концепциялар ва назариялар ривожлантирилмоқда. Бошқа фанлар сингари, у ҳам ўз категория ва тушунчалар аппаратида, ушбу фан ўрганадиган ва унинг асосини ташкил қиладиган ўзига хос воқеа-ҳодисаларига эга.

Мазкур “Касбий педагогика” ўқув қўлланмаси педагогларга ишлаб чиқариш қонунларининг педагогика қонунлари билан ўзаро алоқасини таъминлашда ва шу асосда ўқув ва ишлаб чиқариш жараёнларини бирлаштиришда, уларнинг интеграциясини таъминлашда ёрдам беради.

Бугунги кунда Республикамизда таълимни ривожлантиришнинг янги босқичида касбий педагогика фанининг асосий мақсади - жаҳон талаблари даражасида янгиланиб бораётган ишлаб чиқариш шароитларига мослаша оладиган, иқтисодни тиклашга ва юксалтиришга қодир бўлган юксак маҳоратли мутахассисларни шакллантириш, ва бу жараёнда энг асосийси—олинаётган ахборот ҳажми эмас, балки уни ижодий излай билиш, ўзлаштириш ва ундан оқилона фойдаланиш, мустақил фикрлаш ва тадбиқ қилиш сифатларини тарбиялашдир.

«Касбий педагогика» фанининг вазифаси қуйидагилардан иборат: таълим, тарбия, ўқитиш ва ўқувчиларни ривожлантириш қонуниятларини ўрганиш; ўқитиш ва тарбиялаш тамойилларини, ахборот ва педагогик технологияларни ишлаб чиқиш; касб–ҳунар ўқув муассасалари тури ва уларни бошқариш тизимини асослаш; педагогик назариялар, инновацион технологияларни лойиҳалаш усуллари, тизимни ривожлантириш йўллари ҳақидаги билимларни умумлаштириш; инсонни касбий фаолиятга тайёрлаш, янги авлод мутахассисини касбий тарбиялаш, малакали кичик мутахассислар авлодини етиштириб чиқариш.

Ушбу ва бошқа масалалар мазкур ўқув қўлланмада ўз аксини топган бўлиб, улар педагогик жамоаларни инсонпарвар тарбиявий мақсадларга, ташкиллаштирилган тажриба яратишга йўналтиради, касб таълими соҳасидаги педагогик ижод истиқболлари ва инновацион жараёнлар моҳиятини очиқ беради. Ўқув қўлланмада касб–ҳунар муассасаларида ва ишлаб чиқаришда ўқитиш ва тарбиялаш мазмуни, педагогик фаолият методлари ва шакллари масалалари янгича ёритилади, таълим беришда шахсга йўналтирилган ёндашув асосланади.

Касбий педагогика предмети сифатида нафақат инсонни меҳнатга касбий тайёрлашдан иборат бўлган нисбатан тор соҳа, балки яхлит таълим тизими хизмат қилади.

Айнан педагог ва ўқувчиларнинг ўзаро фаолияти жараёнида таълимнинг асосий вазифалари – ўқувчиларни ўқитиш, тарбиялаш ва ривожлантириш, уларнинг ҳар бири томонидан мос билим, кўникма, уқув, шахснинг дунёқараши ва ахлоқий сифатларининг эгалланишига эришилади.

Касбий педагогиканинг вазифаси – ушбу жараённи янада самаралироқ, таълим сифатини эса янада юқорроқ қилиш. Шунинг учун, табиийки, фан сифатида педагогика предмети, энг аввало, таълим жараёни, унинг “технологик жиҳозлари”, яъни таълимнинг кутилаётган натижаларига эришишни таъминлайдиган аниқ ўқитиш методлари, воситалари ва ташкилий шакллари, ўқувчиларни тарбиялаш ва ривожлантириш ҳисобланади.

Шундай қилиб, касбий педагогиканинг предмети касбий таълимнинг у ёки бу даражасининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда шахснинг касбий муҳим сифатларини шакллантириш жараёнидан иборат.

Шунингдек, бўлажак муҳандис-педагоглар «Касбий педагогика» курсида мутахассислик бўйича билимларини кенгайтирадилар ҳамда янги тушунча ва қарашлар билан қуролланидилар.

Равшанки, ўқув қўлланмада баён қилинган назарий ва методик материаллардан касб таълими турли тизимлари бошқа тоифа ходимлари ҳам фойдаланишлари мумкин, хусусан ишлаб чиқариш таълими педагоглари ва усталари.

Ушбу ўқув қўлланмада келтирилган маълумотлар талабаларга ўзларининг бўлғуси касбий фаолиятлари учун зарур бўлган билимларни олишда ёрдам беради, уларни педагогик билимлар билан, мавжуд билимларни янги таълимий технологиялар ва инновацион фаолият билан бойитади, ушбулар уларга кейинчалик ўз ишларига аналитик ёндашишга ва уни максимал маҳсулдор қилишга имкон беради деб умид қиламиз.

“Касбий педагогика” маъруза матнини тайёрлашда Р.Мавлонова, О.Тўраева, К.Холикбердиевларнинг “Педагогика” дарслиги, С.Я.Батышев ва бошқаларнинг “Профессиональная педагогика” дарслиги, М.Баракаев, Ш.С.Шариповларнинг “Касбий педагогика” маърузалар матни, А.Қ.Мунавваровнинг “Педагогика” ўқув қўлланмаси, И.Й.Турсунов, У.Н.Нишоналиевларнинг “Педагогика курси” дарслиги, Н.Н.Азизхўжаеванинг “Педагогик технология ва педагогик маҳорат” ўқув қўлланмасидан кенг фойдаланилди.

1-БОБ. КАСБИЙ-ПЕДАГОГИК МУТАХАССИСЛИККА КИРИШ

1.1. Педагогиканинг умумий асослари

1.1.1. Педагогика фани, унинг мақсади, вазифалари

Мустақил Ўзбекистонимизда ислохотлар тобора кенг қулоч ёймоқда. Ҳаётимизнинг барча жабҳаларида, жумладан ёш авлод таълим-тарбиясида ҳам

кескин ўзгаришлар содир бўлмокда. Маънавиятимизни қайта тиклаш, янада бойитиш борасида умумхалқ кураши бошланди. Куёш нурига зор бўлган алломаларимизнинг ўтмиш қаъридаги пурмаъно асарлари ёруғлик юзини кўрмокда.

Республикамизнинг ижтимоий, иқтисодий камолоти ёш авлоднинг саъйи-ҳаракатларига боғлиқ эканлиги энди ҳеч кимга сир эмас. Ўсиб келаётган ёш авлод ва уларнинг келажакда қандай касб-кор эгаллашларига қараб, республикамиз келажакни тасаввур қилса бўлади. Келажак - ёшларники. Ёшлар фаолияти фаровон ҳаётимиз мезонидир. Худди шу маънода ёшларнинг таълим-тарбиясига жиддий эътибор бермоғимиз лозим. Ёшлар таълим-тарбияси ҳар бир ота-онанинг, ўқитувчи-тарбиячининг Ватан олдидаги муқаддас бурчларидир.

Савол туғилади: улар таълим-тарбия борасида нима қилишлари, қандай йўл тутишлари, нимага эътибор беришлари лозим? Бу ва бошқа саволларга маълум даражада педагогика фани жавоб беради. Педагогика фани нима ва у қачон пайдо бўлган? Мазкур саволга жавоб беришдан олдин тарихий манбаларга мурожаат этайлик. Манбаларда ёзилишича, кишилик жамияти пайдо бўлгач, ижтимоий ҳаётда орттирилган тажрибаларни қуйи авлодга ўргатиш эҳтиёжи туғилди. Тажрибаларнинг тўпланиши натижасида таълим-тарбиянинг дастлабки омиллари вужудга келди. Табиат, ижтимоий ҳаёт ҳақидаги тажрибалар асосида маълум билимлар бойиб борди. Таълим-тарбия ишлари билан шуғулланувчи тарбиячилар касб-ҳунар ҳомийлари сифатида ажралиб чиқа бошлашди. Уларнинг таълим-тарбия борасидаги фаолиятлари ва тўплаган тажрибаларидан ўринли фойдаланишлари педагогика фанининг вужудга келишига олиб келади. Шу аснода дастлабки мактаб кўринишидаги муассасалар вужудга келди, тараққий этди. Шундай қилиб, педагогика таълим-тарбиянинг мақсад ва вазифалари, уларнинг мазмуни, усуллари ҳамда ташкил этиш шакллари ҳақида маълумот берувчи фанга айланди.

Демак, педагогика фани ўсиб келаётган ёш авлодни баркамол инсон қилиб тарбиялаш учун таълим-тарбиянинг мазмуни, умумий қонуниятлари ва амалга ошириш йўллари ўргатувчи фандир.

Баъзан, педагогика фанининг нима кераги бор? Педагогикадан хабари йўқ лекин болаларига яхши тарбия берган инсонлар кўп-ку? Ёки аксинча, педагогика фанини билган ҳолда ҳатто ўз болаларини рисоладагидек тарбиялай олмаганлар озмунчами, деган саволлар эшитилиб келади.

Шуни унутмаслик керакки, педагогика фани ютуқларисиз жамиятни олға силжитиш ғоят машаққатли кечади.

Агар педагогика фанидан хабарсиз бўлган кишилар педагогика фанини ўз вақтида ўрганиб, ютуқларидан самарали фойдаланганларида болаларни ҳам яхшироқ тарбиялаган бўлур эдилар. Педагогикадан яхши хабардор кишилар эса ўз

билимларини тажрибада ишлата олмаганликлари учун болаларни тарбиялашда муваффақиятга эриша олмаганлар.

Педагогика фанини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан пухта ўрганиш лозим. Таълим-тарбиядан кўзланган мақсадни англаш ва улар тизимида янги билимлар бериш — болаларни тўғри тарбиялаш шартидир. Бунда тарбиячининг беғараз меҳнати, болаларни севиши ва уларга жон фидо айлашлари тарбия самарадорлигини таъминлайди.

Тарбиялаш ғоят нозик санъат бўлиб, унга жуда жиддий ёндошмоқ даркор. Айниқса, педагогик ишини ўзига касб қилиб олган кишилар мазкур фанни чуқур ва пухта билишлари шарт. Педагогика фанидан беҳабар тарбиячилар ўзлари билмаганлари ҳолда болаларда камчилик, нуқсонларнинг вужудга келишига сабаб бўладилар, уларнинг қобилиятларини бўғиб қўядилар, ўсишига ҳалал берадилар.

Ҳозирги кунда педагогикани (ихтисосликдан қатъи назар) ҳамма билиши лозим бўлган фан деб ҳисоблаш лозим, чунки инсонлар ҳаёт фаолиятлари даврида таълим-тарбия ишлари билан маълум даражада шуғулланишга мажбурдирлар. (Ҳеч бўлмаганда ўз фарзандлари тарбияси билан шуғулланадилар-ку?!)

Юқорида таъкидлаганимиздек, таълим-тарбия кишилик жамияти пайдо бўлганидан буён мавжуддир. Ибтидоий жамоа даврида таълим-тарбия умумнинг иши ҳисобланган. Қулдорлик жамоаси даврига келиб қулдорнинг боласига бериладиган тарбия билан қулнинг боласига бериладиган тарбияда тафовут вужудга келди. Бу даврга келиб тарбия борасида уйғониш (резонанс) даври бошланди десак муболаға бўлмайди. Чунки таълим-тарбиянинг тамал тошини белгилайдиган қонун-қоидалар, урф-одатлар тизими шаклланди, тараққий этди. Ўқитувчи—тарбиячи фаолият тизими ва унга қўйилган талаблар мукамалликка эриша борди.

Бироқ, ижтимоий жараёнда тўпланган тажрибалар тарбия мазмунини ташкил этса-да, уларнинг ҳаммасини ёш авлодга ўргатишнинг имконияти йўқ эди. Фақат халқ таълими тизимига кирувчи бўғинлар орқали орттирилган тажрибанинг муайян қисмини қамраб олиш мумкин эди.

Бу ерда ҳам муаммо туғилди. Ҳозирги кунда барча хилдаги тажриба шакллари тарбия мазмунини ташкил эта оладими, ёш авлод тарбиясига алоқадор тажрибаларни қандай ажратиш мумкин, ким бундай иш билан шуғулланади?

Табиийки, барча хилдаги тажриба шакллари ҳам тарбия мазмунини ташкил этавермайди. Чунки:

- биринчидан, ҳар қандай ўтмиш тажрибасида жисмоний, маънавий-ахлоқий жиҳатдан эскирган, яроқсиз томонлар мавжуд;

- иккинчидан, педагогика, хусусан ўзбек халқ педагогикаси тараққиётида жуда мураккаб бўлган томонлар (хатто бу мураккабликнинг номаълум қисмлари)

мавжудки уларни ёшлар дафъатан ўзлаштира олмайдилар. Масалан, шарқ фалсафаси ёки мутафаккирларимизнинг маънавий меросини фалсафа, табиий ва гуманитар фанлар, диний манбалардан яхши хабардор бўла олмаганлигимиз сабабли ўрганишимиз қийин кечади;

- учинчидан, тарбияланувчиларнинг ёш хусусиятларига кўра ва ҳам усулий, ҳам моддий асоснинг етишмаслиги сабабли тўпланган тажрибанинг ҳаммасини олиш имконияти йўқ ва ҳоказо. Энг муҳими, жамият тараққиётининг ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларига ва келажакда кутиладиган ўзгаришларни ҳисобга олиб тарбия мазмунини шакллантириш даркор.

Масалан, қулдорлик жамиятида мавжуд бўлган тарбия усулларини капитализм жамиятига тадбиқ этиб бўлмайди. Европа таълим-тарбиясини ўзбек халқи тарбиясига сингдиришга ҳаракат қилиш калтабинликдир. Мазкур муаммонинг мақбул йўли ҳар бир халқ ўзининг камолотга эришувида ўзига мос таълим-тарбияни жорий қилиши ва бу борада умумбашарият томонидан тўпланган тажрибаларнинг самарали жиҳатларини танлай олиши ҳам шу баробарида ҳаётга тадбиқ этишидир. Биз хоҳлаймизми, йўқми ҳар қандай жамият ўзига хос таълим-тарбияга муҳтож ва бундай таълим-тарбияни яратади ҳам. Жамиятга зарар келтирувчи жиҳатларни қабул қилмайди, балки уни таг-туги билан йўқотиш учун курашади ва ўзлигини топишга интилади. Бундай ҳолат тарихни яхши билган ўқувчига кун каби равшан.

Ўзбек педагогикасининг вазифаси республикамызда яшовчи турли миллат-элатларнинг орзу-истакларига монанд таълим-тарбиянинг ҳам назарий, ҳам амалий муаммоларини миллий кадриятлар асосида тўғри ҳал этиб беришдир. Бунда ислом дунёсида қалам тебратган алломаларимиздан тортиб, ҳозирги кунимизда фаолиятда бўлаётган олиму фузалоларимиз таълимотларидан ҳамоҳанг қирраларни излаб топиш тақозо этилади. Ёш авлод дунёқарашини шакллантиришда истиқлолдан аввал қораланган тасаввуф илмидан ҳам фойдаланиш жоиз. Негаки, бир мафкура яққаҳоқимлигига эндиликда нукта қўйилди. Эркин фикрлаш тарзи — ёш авлод руҳини тарбиялашдаги бош омиллардан биридир.

1.1.2. Педагогиканинг асосий категориялари

Педагогика фанининг «Дидактика» — таълим назарияси қисми худди шу қадимий ва лотинча «ўқитувчи» номи билан аталиши бежиз эмас.

Педагогика фанининг объекти асосан мактаб, коллеж ўқувчилари, ОЎЮ талабаларидир, предмети эса уларга берилаётган таълим-тарбия назарияси ва амалиётидир.

Педагогика таълим-тарбия мақсадини жамият талабларига ва ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига қараб мазмунан ўзгариб боришини ўргатади, тарбиянинг таркибий қисмларини ва улар ўртасидаги боғланишларни очиб беради. Шу аснода таълим ва тарбия соҳасидаги тажрибаларни умумлаштиради, тарбиянинг келгусидаги ривожланиш истиқболларини, йўлларини кўрсатиб беради.

Педагогика фанига тавсиф берилганда «таълим», «тарбия», ҳамда «маълумот» деган сўзларни ишлатдик. Бу сўзлар ўзаро боғланган бўлиб, бир-бирини тўлдиради. Уларни педагогиканинг асосий категория-тушунчалари деб номлаймиз. Булардан ташқари, «ўқувчи», «ўқитувчи», «усул», «интизом», «жамоа», «ирсият», «муҳит», «директор» ва ҳоказо каби тушунча—номлар мавжудки, бу ҳақда мавзулар юзасидан фикр юритилганда алоҳида тўхтаймиз.

Маълумки, тарбия тушунчаси ўсиб келаётган авлодда ҳосил қилинган билимлар асосида ақлий камолот — дунёқарашни, инсоний эътиқод, бурч ва маъсулиятни, жамиятимиз кишиларига хос бўлган ахлоқий фазилатларни яратишдаги мақсадни ифодалайди. Шу маънода тарбия деб тарбиячи ўзи хоҳлаган сифатларни тарбияланувчилар онгига сингдириш учун уларнинг руҳиятига маълум мақсадга кўра тизимли таъсир кўрсатишига айтилади. Тарбия бола туғилганидан бошлаб умрининг охиригача давом этадиган жараён дир. Шу туфайли тарбия сўзи кўп вақтларда таълим, маълумот жараёнларига қирадиган ишларнинг мазмунини ҳам англатади. Тарбия таълим ва маълумот натижаларини ўзида акс эттиради.

Таълим — махсус тайёрланган кишилар раҳбарлигида ўтказиладиган, ўқувчиларни билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантирадиган, билим, қобилиятларини ўстирадиган, уларнинг дунёқарашини таркиб топтирадиган жараён дир.

Агар тарбия бола туғилганидан бошлаб умрининг охиригача оилада, мактабда ва жамоатчилик таъсирида шаклланса, камол топса, таълим чегараланган (масалан, синф хонаси, лаборатория, кабинетларда) жойда ташкил этилади. Ўқитувчи — тарбиячи раҳбарлигида муайян белгиланган вақтда олиб борилади.

Маълумот — таълим-тарбия натижасида олинган ва тизимлаштирилган билим, ҳосил қилинган кўникма ва малакалар ҳамда шаклланган дунёқарашлар мажмуидир.

Таълим, тарбия ва маълумот уйғунлашган ягона жараён булиб ўқитувчи-тарбиячи уларнинг шаклланишида етакчилик қилади. Ўқитувчи мактабда дарс берар экан, ўқувчиларни фан олами янгиликларидан хабардор этади, айти пайтда уларда инсоний сифатларни шакллантиради, тарбиялайди. Ўқувчиларнинг ақлий, ахлоқий, жисмоний, эстетик, меҳнатсеварлик каби инсоний фазилатларини тарбиялаш учун уларнинг кундалик хатти-ҳаракат ва феъл-атворларига доимо таъсир кўрсатади. Ота-она, катта ёшли кишиларга, умуман, ўзидан катта ёшдагиларга ҳурмат ва кишиларга ғамхўр бўлиш, ҳар қандай топшириқни ўз вақтида бажариш, одоб доирасида муомала қилиш каби фазилатларни шакллантиради, камол топтиради боради.

Ижтимоий ҳаёт тажрибасининг кўрсатишича, агар инсон ўз шахсий манфаатини кўзлаб ўқиса, ўрганса, ўз устида тинмай шуғулланса у олий маълумот олиши, ҳатто олимпикка даъвогарлик қилиши мумкин. Лекин ҳақиқий камолот эгаси бўлиши учун у таълим ва маълумотдан ташқари юксак инсоний фазилатлар асосида тарбияланган бўлмоғи лозим. Ана шу фазилатлар соҳибига тарбия кўрган одам дейилади.

1.1.3. Педагогиканинг фанлар билан алоқаси ва педагогика фанлари тизими

Педагогика фани якка ҳолда мукамалликка эриша олмайди. У ҳам бошқа фанлар каби ижтимоий фан ютуқларидан фойдаланади ва мазмунан бойиб боради. Ҳозирги кунимизда умумбашарият томонидан яратилган билимлар ва келажак ҳақида маълумот берувчи назариялар муайян даражада педагогика фани учун манба бўлади. Бошқа фанлар каби педагогика ҳар бир инсоннинг ижтимоий камолотига хизмат қилади. Табиат ва жамиятнинг ривожланиш қоидалари тўғрисидаги маълумотларга асосланади ва ўзи ҳам ижтимоий фан сифатида ривожланиб боради. Шу сабабли фалсафа, тарих, иқтисод, психология ва социология, этика ва эстетика каби фанлар билан узвий алоқададир.

Ҳар бир ўқувчи, ўқитувчи-тарбиячи ўз она юрти тарихини билиши, ватанпарвар бўлиши лозим. Таълим-тарбия тарихи, педагогика тарихи фанидан хабардор бўлмай туриб ўқитувчилик қилиш мумкин эмас. Педагогика назариясини чуқурроқ англаш учун эса унинг ўтмишдаги тараққийсини билмоқ керак.

Масалан, педагогика тарихи ўтмишда таълим-тарбия борасида қандай самарали бўлгани, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шароитларнинг ўзгариши туфайли педагогик ғоялар, тарбия муассасаларидаги ишларнинг мазмуни, усуллари янгиланиб борганини, ўтмишда ижод этган олимларнинг педагогик қарашлари, уларнинг фаолиятлари билан таништиради.

Ўқитувчи-тарбиячи ўқувчиларга билим бериш, маълумотли қилиш, тарбиялаш мақсадида унга тизимли таъсир кўрсатади. Бунда психология ва ижтимоий омилларга асосланади. Яъни, кўрсатилаётган таъсирнинг самарасини билиш учун ўқувчининг сезги, идроки, тасаввур, диққат ва тафаккур- фикрлаш жараёнининг қандай кечаётганини билишига асосланиб таъсир кўрсатиш режасини белгилайди. Демак, педагогика фани психология ва социология каби фанлар билан ҳам узвий боғлангандир. Маълум маънода ўқитувчиларга хизмат қиладиган психология туркумидаги фанларни ҳам педагогик фанлар тизимига киритиш мумкин.

Фалсафа фани эса педагогика фани учун методологик асос бўлиб хизмат қилади. Чунки, ҳозирги таълим-тарбия назарияси ютуқлари фалсафий фикрлар кураши ва

тараққиётнинг маҳсулидир. Фалсафа педагогикани илмий усуллар билан қуроллантиради, таълим ва тарбиянинг объектив қонун-қоидаларини ишлаб чиқишга манба бўлади.

Этика ва эстетика фанлари педагогиканинг тарбия назарияси бўлими бўйича маълумот беради. Бу фан ўқувчининг хулқи, одоби меъёрларини аниқлаш, белгилаш ҳамда гўзалликни чин маънода тушунтириш, ўқувчи онгида ҳаётнинг жозибали, нафис, қирраларига бевосигга рағбат ўйғотиш борасида педагогика фани билан алоқададир. Фанларни ўқитиш йўллари ҳам педагогика фанининг дидактикасига алоқадор, чунки ҳар қандай фанни ўқитилиш усули шу фаннинг мазмуни, тизимини ўқувчилар томонидан ўзлаштириб олинишига хизмат қилади. Демак, педагогика фани болалар анатомияси, физиологияси, болалар гигиенаси ва педиатрия каби фанлар билан ҳам мустаҳкам алоқада, бу фанлар бир-бирларига чамбарчас боғлиқдир.

Педагогика фани объекти йил сайин кенгайиб бормоқда, натижада унинг тармоқлари ҳам бир неча гуруҳларга ажралмоқда. Улар педагогика фанлари тизими деб номланади.

Маълумки, турли соҳада билим олувчи ўқувчиларни ўқитиш ва тарбиялашнинг назарий ҳамда амалий томонларини ёлғиз педагогика фанининг ўзи муфассал ёритиб бера олмайди. Педагогика фани тармоқлари мазкур муаммоларни ижобий ҳал этишда муҳим омил ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда педагогика бир нечта тармоқларга бўлинган. Жумладан, умумий педагогика (мактаб ёшидаги ўқувчиларни тарбиялаш ва ўқитиш ҳақида баҳс юритади), мактабгача тарбия педагогикаси (мактабгача ёшдаги болаларни тарбиялаш муаммолари билан шуғулланади), маданий-оқартув педагогикаси (маданий-маърифий ишларни бошқариш муаммоларини ўрганади), хунар-техника таълими педагогикаси, ҳарбий педагогика (армия сардорлари ва ўқувчиларини ватанимизнинг шон-шарафи ва ор-номуси учун етук курашчи, ҳарбий қурол-яроғлардан самарали фойдалана оладиган ёшларни тарбиялаш йўналишида) каби тизим-тармоқлари мавжуддир.

Педагогика фақат соғлом ўқувчиларнинг таълим-тарбияси билангина эмас, балки камолотда қусури бор болалар таълим-тарбиясини ҳам ўрганади. Бундай тармоқларни махсус педагогика деб юритилади. Махсус педагогика тизимида олигофрено педагогика (ақлий жиҳатдан орқада қолган болаларга таълим-тарбия бериш), тифло педагогика (кўр болаларни тарбиялаш), сурдо педагогика (кар-соқов болаларни тарбиялаш) каби фанлар киради.

1.1.4. Педагогика фанининг илмий-тадқиқот усуллари

Ҳар қандай фан фан сифатида ўзининг илмий-тадқиқот усулларига эга. Бу усуллари орқали ўз мазмунини бойитиб, янгилаб боради. Ҳаётда ва объектив дунёни билиш назариясида нимани ўрганиш ва қандай ўргатиш керак, кимни ва қандай тарбиялаш лозим деган масалалар мавжуд бўлиб, улар ўзаро узвий боғлиқдир. Нима қилиш керак ва уни қандай амалга ошириш лозим деган муаммолар ўртасида диалектик бирлик мавжуд.

Педагогика ўз мазмунини бойитиш ва янгилаш мақсадида мавжуд педагогик ҳодиса ва жараёнларни унинг мақсади ва вазифаларига мувофиқ келадиган усуллари билан ўрганади. Шу маънода педагогиканинг илмий-тадқиқот усуллари деганимизда ёш авлодни тарбиялаш, билимли қилиш ва ўқитишнинг реал жараёнларига хос бўлган ички алоқа ва муносабатларни текшириш, билиш йўллари, услублари ва воситалари мажмуини тушунамиз.

Педагогика ўқитиш, билим бериш, тарбиялаш жараёнларини ва уларнинг моҳиятини қуйидагича ўрганиш-билишни маъқуллайди:

1) уларнинг умумий алоқаси, бир-бирини тақозо этиши ва ўзаро таъсир жараёнида болаларни ўқитиш ва тарбиялаш, фан, маданият, ахлоқ ва санъат, таълим ва тарбиянинг қаерда амалга оширилишидан қатъи назар узвий боғланишда бўлиши;

2) уларнинг тараққий этиши жараёнида вужудга келадиган ўқитиш ва тарбиялаш вазифалари, шакллари, усулларининг ўзгариши, амалга оширишнинг мураккаблиги, ҳамма болаларни бир хил андозада ўқитиш, тарбиялаш мумкин эмаслиги;

3) болаларнинг ўсишида уларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш, ақлий ва ҳулқий фаолият, сўз ва иш бирлиги мезонларига таяниш;

4) болалар камолотига таъсир этувчи анъана, урф-одатлар, улар ўртасидаги тафовутларни билиш, аниқлаш асосида яхши билан ёмон, эскилик билан янгилик, жамоа ўртасида юз берадиган низоларни ҳисобга олиш, ўзаро танқид ва ҳоказо.

5) фалсафий категориялар — ҳодиса ва моҳият, сабаб ва натижа, зарурият ва тасодиф, мазмун ва шакл, имконият ва ҳаққоният, тарихий ва мантиқий, умумий ва хусусий кабиларни билиш ва уларни педагогика фани тараққиёти нуқтаи назаридан талқин қила олиш ва ҳоказо.

Педагогиканинг илмий-тадқиқот усуллари қанчалик тўғри танланса таълим-тарбия мазмунини янгилаш ва такомиллаштириш шу даражада яхшиланади, педагогика фани ҳам бойиб боради. Шу сабабли педагогик илмий-тадқиқот усуллари догматик ёндошиш мумкин эмас. Иккинчи томондан, илмий-тадқиқот усуллари тизими ҳали ҳозирча фанда тўла яратилган, ҳал этилган эмас. Ҳозиргача мавжуд ва ишлаб чиқилган қуйидаги илмий-тадқиқот усуллари таяниб фикр юритса бўлади:

- 1) кузатиш усули;
- 2) суҳбат усули;
- 3) болалар ижодини ўрганиш усули;
- 4) тест,

сўровномалар усули; 5) мактаб ҳужжатларини таҳлил қилиш усули; 6) эксперимент, тажриба, синов усули; 7) статистика маълумотларини таҳлил қилиш усули; 8) математика-кибернетика усули;

Кузатиш усули. Педагогиканинг мазкур усули таълим-тарбия жараёнларининг амалдаги ҳолати билан таништиради, уларнинг оқибат-натижаларини билишга ёрдам беради ва шу аснода яратилган янги кашфиётлар учун далиллар, омиллар йиғиш имконини туғдиради. Бу усул анча мураккаб бўлиб, назарда тутилган мақсад қандай амалга ошаётганлигини аниқлаш, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро алоқалари, индивидуал фарқларини қиёслаш учун ҳам қўлланилади.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, мақсад асосидаги кузатув маълум режа асосида йиғилган далилларни таҳлил қилиш, қиёслаш негизида ташкил этилсагина самарали бўлади.

Кузатишлар фақат оддий ҳодисаларни кузатиш, айрим далилларни йиғиш, ҳисобга олиш, аниқлаш учунгина эмас, балки таълим-тарбия жараёнини яхшилаш ва мукаммаллаштириш мақсадида амалга оширилади.

Одатда, табиий кузатиш орқали ўқувчиларнинг фанларни ўзлаштиришлари, уларнинг хулқ-атвори ва муомалаларидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш ва тегишли таълимий-тарбиявий таъсир кўрсатиш йўллари белгилаш учун қўлланилади.

Илмий кузатишлар эса нафақат ўқувчиларнинг табиий фаолиятини, балки уларнинг илмий дунёқарашлари шаклланиши, фикрлаш жараёни кучи, хулосалар чиқаришдаги фаолликларини аниқлайди, уларни таҳлил этади. Бундай кузатишлар оқибат натижада педагогика фани мазмунини бойишига сабаб бўлади.

Сухбат усули. Таълим-тарбия жараёнини яхшилаш ёки яратилган илмий фаразларнинг қанчалик тўғри эканлигини аниқлаш мақсадида сухбат усулидан фойдаланилади. Одатда, (сухбат усули мактаб ўқитувчилари ва ўқувчилар жамоаси билан, ота-она ва кенг жамоатчилик билан якка ва гуруҳли тартибда иш олиб борилганда қўлланилади. Бунда сухбат усулини тадбиқ этишдан олдин режа тузилади, уни амалга ошириш йўллари белгиланади, натижалар таҳлил қилинади ва тегишли хулосага келинади. Шунингдек, тадқиқотчининг сухбат олиб бориш ва уни керакли томонга йўналтира олишни билиши, сухбатдошининг руҳий ҳолатига қараб сухбат оҳангини мослаштириши ғоят муҳимдир. Бунда:

- 1) сухбат учун олдиндан савол тузиш;
- 2) вақти ва ўтказиш жойини белгилаш;
- 3) сухбат иштирокчиларининг сони ва касбларидан хабардор бўлиши;
- 4) сухбат учун қулай шароит ва эркин гаплашиш имконини яратиш;

5) маҳмадона ва бачкана бўлмаслик;

6) суҳбатдошнинг кимлигини, характер хусусиятини эсан чиқармаслик;

7) суҳбат натижаларини зудлик билан таҳлил қилиш, қиёслаш, тегишли хулоса чиқариш, лозим бўлса қўшимчалар киритиш ва мактаб ҳаётига татбиқ этиш педагогик жиҳатдан қимматлидир.

Болалар ижодини ўрганиш усули. Педагогик тадқиқот усуллари ичида болалар ижодини табиий ҳолатда ўрганиш ва илмий хулосалар чиқариш усули мавжуд. Бунда мактаб ўқувчиларининг ўзига хос индивидуал тар-тибдаги фаолиятларига доир омиллар таҳлил қилинади, муайян хулосаларга келинади. Мақсад мустақил Ўзбекистонимиз ёшларининг типик образлари ва уларда ижобий хислатларни шакллантиришдир. Шу сабабли ёшларнинг турли ёзма дафтарлари, тутган кундаликлари, ёзган хатлари, шеър ва ҳикоялари, ҳаётий режалари, иншолари, турли ёзма ҳисоботлари улар маънавиятини ўрганиш учун манба бўлиб хизмат қилади.

Оқибатда, мактаб ўқувчилари орасидан етишиб чиқаётган қобилиятли, талантли ёшларни эртароқ аниқлаш, уларнинг истеъдодларини намоён бўлиши учун режа ва шароитлар яратиш имкони пайдо бўлади. Болалар ижодини ўрганиш манбаи кўп бўлиб, улар қуйидагича номланади: фан олимпиадалари, мавзулар бўйича конкурслар, мактаблар бўйича кўرғазмалар, мусобақалар, саёхатлар ва ҳоказо.

Тест, сўровномалар усули. Педагогик илмий-тадқиқот усуллари ичида етакчи усул сўровнома ва тест саволларидан фойдаланишдир. Сўровнома анкета (франсузча «текшириш» маъносини билдиради) усули қўлланилганда яратилган илмий фаразнинг янгилигини билиш, аниқлаш, ўқувчиларнинг яқка ёки гуруҳли фикрларини, қарашларини, қандай касбларга қизиқишларини, келажак орзу-истакларини билиш ва тегишли хулосалар чиқариш, тавсиялар бериш мақсадида ўтказилади.

Республикамизда Марказий Осиёда биринчи бўлиб тест усулини мактаб, олий ва ўрта махсус таълим тизимида татбиқ этилди. Тест синовларидан кўзланган асосий мақсад оз вақт ичида ўқувчиларнинг билимларини ёппасига аниқлаш, баҳолашдир.

Бунда тест саволлари қанчалик аниқлик ва ақл билан, фикрлаш жараёнига зарар тегмайдиган қилиб тузилиши аҳамиятли эканлигини иазарда тутиш лозим. Тест саволларининг ўрни ва уларнинг мазмунан ранг-баранг қилиб тузилиши, ўқувчиларнинг мустақил фикрларини ўстиради, келажакни реал баҳолаш қобилиятини тараққий эттиради.

Мактаб ҳужжатларини таҳлил қилиш усули. Республикамиз раҳбариятининг халқ таълими юзасидан қабул қилинган қарор ва йўл-йўриқлари асосида мактабда бажарилган ва бажарилаётган таълим-тарбия ишларини юритилган ҳужжатлар орқали аниқлаш усули ҳам мавжуддир.

Мактаб ҳужжатларини текшириш орқали ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоаси, уларнинг педагогик фаолияти ҳақида аниқ маълумотлар олинди.

Умуман, мактаб ҳужжатлари дейилганда, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг сони, ўқувчиларнинг шахсий ҳужжатлари, синф журналлари, кундалик дафтарлари, буйруқ дафтарлари, педагоглар кенгашининг қарорлари дафтари, мактабнинг режадаги пул ҳисоби ва унинг сарфланишига доир ҳужжатлар, турли инвентарлар дафтари ва бошқалар тушунилади.

Мактаб ҳужжатларини таҳлил қилишда ўқувчиларнинг умумий миқдори, унинг ўсиши ёки камайиш сабаблари тавсифи, ўқувчиларнинг фанлар бўйича ўзлаштириш даражасига, синфда қолишнинг олдини олиш, рағбатлантириш ва жазолаш чоралари турларига, мактабнинг моддий базасига эътибор берилади. Бу тадбир-ҳисоботларни кўздан кечириш, тўғри ёки нотўғрилигини аниқлаш, ўқувчилар фаолликларининг ўсиши билан таққослаш, илғор педагогик тажрибаларнинг умумлаштирилиши, жорий этилишини ва ниҳоят, ўқитувчи-тарбиячиларнинг илмий-педагогик фаолиятларини текшириш, тегишли чоратадбирлар белгилаш мақсадида ўтказилади.

Эксперимент — тажриба-синов усули. «Эксперимент» сўзи латинча «синаб кўриш», «тажриба қилиб кўриш» маъносини англатади. Экспериментал — тажриба ишлари асосан таълим-тарбия жараёнига алоқадор илмий фараз ёки амалий ишларнинг тадбиқи жараёнларини текшириш, аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Бунда ҳам илмий фаразларнинг дидактик ёки амалий аҳамиятига эътибор берилади.

Тажриба ишлари таълим ва тарбия ўртасидаги қонуний алоқаларни аниқлаш, натижаларни ҳисобга олиш асосида янги усулларни тадбиқ этишга, таълим-тарбия самарадорлигини оширишга қаратилади. Шунингдек, таълим-тарбия жараёнининг боришини, тузилиши ва натижаларини олдиндан кўра билиш имкониятини беради.

Эксперимент усули шароитга қараб 3 хилда ўтказилади:

1) табиий эксперимент; 2) лаборатория эксперимент; 3) амалий тажриба.

Педагогик эксперимент ўз мазмунига кўра дидактик, тарбиявий, мактабшунослик муаммолари юзасидан ўтказилади.

Педагогик эксперимент — тажриба ишларини ўтказишда қўйидаги талаблар мавжуд:

1) Ишнинг аниқ, илмий жиҳатдан асосланган фаразини аниқлаш ва кутилиши лозим бўлган натижа учун режа белгилаш лозим;

- 2) илмий иш ёки педагогик фаолият учун аниқ объект белгилаш; амалга ошириш борасида кўшимча усулларни аниқлаш;
- 3) тажриба иши ўтказиш вақтини ва муддатини белгилаш;
- 4) тажриба учун лозим бўлган асбоб-ускуна ва ҳоказоларнинг тайёр туриши;
- 5) эксперимент натижаларини зудлик билан таҳлил қилиш, тегишли хулоса чиқариш ва тавсиялар бериш керак

Статистика маълумотларини таҳлил қилиш усули. Педагогик тадқиқот статистика маълумотларисиз, уларнинг таҳлилисиз ўзлигини намоён этолмайди. Чунки нафақат илмий изланишлар борасидаги, балки халқ таълими соҳасидаги, жумладан ажратилган маблағларнинг оширилиши, халқ таълими муассасаларининг доимо ўсиб бориши, дарслик ва ўқув қўлланмалари, кўргазмалар қуроллар, ўқитувчи кадрлар тайёрлаш, мактаб қурилиши, хўжалик шартномалари ва улардан тушаётган маблағлар статистика усули орқали аниқланади.

Республикамизнинг деярли барча таълим-тарбия муассасалари статистика маълумотлари билан қуролланган, келажак ривожланиш режаларига эга.

Истиқлолга қадар статистика соҳасидаги чалкашликлар, атайин орттириб, қўшиб ёзишлар халқ таълими тизимида ҳам мавжуд эди. Ўша даврларда назоратнинг бўшлиғи шунга олиб келди. Халқ таълими соҳасидаги ислохотлар бу қабилдаги интизомсизликларга нуқта қўйди. Демак, статистик омил аниқ, ҳаётий бўлса бажарилаётган таълим-тарбия ёки илмий тадқиқотнинг қиммати юқори бўлади. Биз статистика маълумотлари-ни кучайтирдик, қўшиб ёздик, бутун дунёда социализмнинг «улуғ»лигини тарғиб қилдик. Лекин ҳаётда реал омилларни ўзгартиришга, яхшилашга эътибор бермади. Демак, статистика омилларини қандай бўлса ўшандай ифодаланиши ютуғимиз омилидир.

Математика ва кибернетика усуллари. Республикамизнинг саноати, фан ва техникаси математик ҳисоб-китоб ва кибернетика ютуқларини зудлик билан халқ хужалигига жорий этишни тақозо қилмоқда.

«Кибернетика» грекча «ролни бажараман», «идора этаман» деган маъноларни англатади. Кибернетика ишлаб чиқаришни, техникани, тирик организмларни, кишилиқ фаолиятини бошқаришнинг умумий қоидаларини ва воситаларини ишлаб чиқади. Унинг мазмуни ахборот бериш, дастурлаштириш, алгоритмлар, бошқарувчи тизим, модел яшаш сингари асосий назарияларда ўзлигини намоён этади. Жумладан, мазкур усулни педагогикага ҳам татбиқ этиш ҳаракати кучаймоқда.

Ўқитиш назарияси, амалиётида ҳисоблаш математикаси ва кибернетика машиналари ёрдамида бир тилдан иккинчисига таржима қилиш, дастурли таълим ва уни машина орқали бошқариш, ўқитишни мустаҳкамлаш, баҳолаш орқали

таълим-тарбия самарадорлигини ошириш, дифференциал ва индивидуал таълим бериш, мактаб ҳисоботини машиналар ёрдамида тузиш каби жараёнлар бажарилмоқда.

Лекин, ҳали ҳозирча мактаб таълим-тарбия жараёнларига математик ҳисоблаш ва кибернетика ютуқларининг кириши сўст, талаб даражасида эмас.

Тўғри, мактабларда кино, овоз техникаси, фото, телетасвир каби воситалар мавжуд. Лекин улардан фойдаланиш даражаси паст. Имкониятларимиз чеклангандир.

1.2. Касбий педагогиканинг умумий асослари

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, таълим соҳасида ҳам кенг ислоҳатлар бошланди. Олий Мажлиснинг 1997 йил 27 август куни бўлиб ўтган IX сессиясида Республикамиз президенти И. А. Каримов «Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори» номли сўзлаган нутқида таълим ислоҳатларини амалга ошириш йўллари ва усуллари тўғрисида гапириб ўтди. Шу сессияда «Таълим тўғрисида»ги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» қабул қилинди. Бу қонун ва дастурда Ўзбекистонда кадрлар тайёрлашнинг миллий модели ўз аксини топган. «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да асосий масалалардан бири сифатида ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ўқув муассасаларини яратиш қилиб белгиланган. Шу сабабли, ҳозирда касб-ҳунар коллежлари ва академик лицейларни педагоглар билан таъминлаш техник олий ўқув юртлари касб таълими факультетларига юклатилган. Касб таълими факультети ҳар бир талабаси янги ўқув муассасаларида ўз фаолиятини ташкил қилиш учун бир неча фанларни мукамал билишлари зарур. Шу фанлардан бири «Касбий педагогика»дир. «Касбий педагогика»да янги турдаги ўқув муассасаларида ўқитиш жараёнининг моҳияти, ўқитиш тамойиллари, таълим методлари, замонавий ўқитиш усуллари, ноанъанавий дарсларни ўтилиши каби масалалар ёритиб берилди.

«Касбий педагогика» фани ҳам мустақиллик йилларида ривожлана бошлади. Ўзбекистонлик бир неча олимлар бу фаннинг мустақил фан сифатида шаклланишига ўз ҳиссаларини қўшмоқдалар. Шулардан И.Аллаёров, У.Нишоналиев, К.Мирсаидов, Р.Жўраев, Э.Чориев, А.Хўжабоев, К.Давлатов, О.Абдукуддусов ва бошқаларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Ўзбекистонда қадимдан усталар ўз шогирдларига ҳунар ўргатар эканлар, шу ҳунарнинг ўзига хос сирларини турли ҳил усулларда ўргатганлар. Мамлакатимизда ҳунарларнинг тарихи бўйича адабиётлар жуда кам учрайди. Мавжуд бўлган адабиётларни шартли равишда 2 гуруҳга бўлишимиз мумкин:

1 - гуруҳга XIX асрнинг охирларигача бўлган даврларда яратилган адабиётлар киритилади. Бу гуруҳдаги адабиётларга– тарихий (археологик қазишмалар натижасида топилган) безакларга берилган таърифлар ва санъатшунослик соҳасидаги адабиётларни киритиш мақсадга мувофиқ. Бунга мисол қилиб, Г.Пугаченкова, А.Ремпель, Д.Фахретдинова ва Шишкинларнинг китобларини келтириш мумкин. Бу тадқиқотларда Ўзбекистонда амалий санъатнинг келиб чиқиши, унинг ривожланиш тарихи, тасвирий санъатнинг гуллаб яшнаган даврлари ўрганилади.

2 - гуруҳ – бу XIX аср охири ва XX аср бошларида Тукистондаги ҳунармандчилик ҳолатини ўрганишга бағишланган адабиётлардир. XX аср бошларидаги илмий ишлар ўша даврдаги ҳунармандчилик ишлаб чиқаришини батафсил тадқиқот қиладилар. Қизиғи шундаки, санъатшунослик соҳасидаги адабиётларда ҳунарларга ўқитиш ҳақидаги баъзи эслатмалар ҳам шу даврга тегишлидир.

Юқоридаги адабиётлардаги берилган мулоҳазаларга асосланиб, Туркистонда шогирдларлар (усталар) тайёрлашда асосан оилавий мерос шаклидан фойдаланилган, деб айтишимиз мумкин. Бу усулда усталар шогирдларни тайёрлашда кўпроқ ўз фарзандларидан фойдаланишган. Четдан, яъни бегона болаларни шогирд қилиб олмаганлар. Бунинг бир неча сабаблари мавжуд. Биринчидан, ҳунарманд ўз фарзандига ҳунар ўргатиш орқали ўз касбини мерос сифатида қолдиради ва махсулот тайёрлаш сирларини сақлаб қолади. Иккинчидан, четдан олинган шогирдларни 17-20 ёшга тўлган ёшлар орасидан танлаб олганлар. Шу ёшдаги шогирдларга ҳунарни бошидан ўргатиш жуда қийин бўлган. Учинчидан, иқтисодий томондан усталарга бирмунча қийинчиликларни келтириб чиқарган. Ўша замонларнинг қонунлари бўйича усталар ўз шогирдларини едириб, кийинтириши лозим бўлган. Бу эса усталар учун ошиқча харажат ҳисоблаган.

Мустақиллик даврида касб-ҳунарга ўргатиш усуллари такомиллашиб бормоқда. Ҳозирги кунга келиб, касб-ҳунарларга ўргатишнинг бир неча усуллари мавжуд:

1. Касб-ҳунар коллежларида касб-ҳунарга ўргатиш.
2. Ўқув комбинат (юрт)ларида касб-ҳунарга ўргатиш.
3. Касб-ҳунарга ўргатишнинг хўжалик ҳисоби шакллари.
4. Касб-ҳунарга уй шароитида(якка тартибда) ўқитиш.

«Касбий педагогика» фанида асосан касб-ҳунар коллежларида ўқувчиларга касб-ҳунар ўргатишнинг асосий қонуниятлари, методлари, таълим бериш ва ўқитиш (дидактика) назарияси ўқитилади.

«Педагогика» атамаси грекчадан таржима қилинганда «бола етакламок» деган маънони билдиради. Касбий педагогиканинг объекти асосан касб-ҳунар коллежлари ўқувчиларидир, предмети эса ўқувчиларга берилаётган таълим-тарбия назарияси ва амалиётидир.

Касбий педагогика таълим-тарбия мақсадини жамият талабларига ва ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига қараб мазмунан ўзгариб боришини ўргатади, тарбиянинг таркибий қисмлари ва улар ўртасидаги боғланишларни очиб беради.

Демак, Касбий педагогика фани ўсиб келаётган ёш авлодни баркамол инсон ва касб-ҳунарли қилиб тарбиялаш учун таълим тарбиянинг мазмуни умумий қонуниятлари ва амалга ошириш йўлларини ўргатувчи фандир.

Хозиргача «Касбий педагогика» фанида мавжуд бўлган ва ишлаб чиқилган қуйидаги илмий-тадқиқот усулларини санаб ўтиш мумкин: 1) кузатиш; 2) суҳбат; 3) ўқувчилар ижодини ўрганиш; 4) тест, сўровномалар; 5) Ўқув муассасаси ҳужжатларини таҳлил қилиш; 6) эксперимент, тажриба, синов; 7) статистик маълумотларни таҳлил этиш; 7) математика-кибернетика.

Ўзбекистон Республикасида «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»ни қабул қилиниши ва уни амалга оширилиши натижасида мамлакатда ягона узлуксиз таълим тизими вужудга келди. Бу тизим қуйидагиларни ўз ичига олади:

Мактабгача таълим.

Умумий ўрта таълим.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими.

Олий таълим.

Олий ўқув юртидан кейинги таълим.

Кадрлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш.

Мактабдан ташқари таълим.

Миллий тизимга ўтишнинг асосий моҳияти шундан иборатки, бунда ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизими ташкил этилди. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизимининг схемаси 1-иловада кўрсатилган.

Касбий педагогиканинг ривожланиш босқичлари. Касб таълими узоқ даврлар мобайнида ҳар томонлама ривожланган шахсни тарбиялашга йўналтирилиб борилди, бироқ ушбу тадбир битирувчиларнинг касбий маҳоратини шаклланиш даражасини пасайиши ҳисобига амалга оширилди. Бу ҳолат касбий маҳоратни ва лаёқатни ошириш, инсоннинг бутун умри давомида ўз билимини такомиллаштириб

бориш ва ўз-ўзини тарбиялаш эҳтиёжини оширишга хизмат қилмас эди. Республикамиз таълим тизимидаги ислохотлар натижасида касбий таълим ишчи касбларига махсус тайёрлаш масаласига, таълим олувчи шахсида касбий маҳорат ва лаёқат сифатларини шакллантиришга алоҳида эътибор берилмоқда.

Касб маҳорати дейилганда битирувчининг юқори даражадаги касбий кўникма ва малакаларни эгаллаганлиги тушунилади, у шахснинг меҳнат бозорида эгаллаётган касби бўйича рақобатбардошлик даражасида ўз аксини топади. Касбий маҳорат ишчи кучларининг юқори даражада мослашувчанлигини ва янгиликларни тез ўзлаштириши, янги ишлаб чиқариш шароитларига оз вақт ичида ўта олиши, фаолият соҳасини мустақил танлай олиши каби сифатлар билан белгиланади.

Бугунги кунда Республикамизда таълимни ривожлантиришнинг янги босқичида касбий педагогика фанининг асосий вазифаси сифатида жаҳон талаблари даражасида янгиланиб бораётган ишлаб чиқариш шароитларига мослаша оладиган, иқтисодиётимизни буюк давлат даражасига кўтарадиган мутахассисларни тайёрлаш ва бу жараёнда асосий омил сифатида бериладиган ахборотлар ҳажмини эмас, балки ижодий ёндошувни шакллантириш, мустақил фикрлаш ва тадбиқ қилиш сифатларини тарбиялашга эътибор қаратиш лозим. Касб таълимига бўлган эътиборнинг ортиб бораётганлигини қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин:

1. Таълим ислохотлари натижасида гимназия, лицей, коллеж ва бошқа турдаги янги ўқув муассасаларининг шакллантирилиши ва ривожлантирилиши;
2. Олий ўқув юртларида касб таълимини ташкил қилиш, алоҳида бўлим ва факультетларнинг ташкил этилиши;
3. Касбий педагогиканинг бошқа фанлар билан янада жипсрок боғланиб бориши, истиқболда амалга оширилиши кўзда тутилган, билим соҳалари туташувида янги концепция ва назарияларнинг юзага келиши;
4. Касб таълими муассасаларининг аҳолига таълим хизматларини кўрсатиш турларининг ортиб бориши, ўз базасида тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва унга хизмат кўрсатишни йўлга қўйиши, меҳнатни ташкил қилишнинг илғор шакллари жорий этиши ва бошқалар.

Касбий педагогика талабаларнинг таълими, тарбияси, ўқиши ҳамда ривожланиш қонуниятларини ўрганади, таълим-тарбия, педагогик ва ахборот технологияларини қўллаш мезонларини ишлаб чиқади, касб таълими муассасалари турларини ва уларни бошқариш тизимини асослайди. Ушбу фан инсонни касбий фаолиятга тайёрлаш, ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш, малакали ишчи кучини янги талаблар даражасига мослаб боришни кўзда тутаяди.

1.3. Таълим - ижтимоий-маданий феномен сифатида

Илмий-техник тараққиёт, иқтисодий ва сиёсий силжишлар шароитида содир бўлаётган глобал ўзгаришлар таълимда қайтарилмас ўзгаришларга, унинг жамият ва ҳар бир инсон учун ижтимоий аҳамияти ва мавқеини англашга олиб келди. Инсоният асрлар алмашиши арафасида иқтисодий, ижтимоий маданият ва экологик муаммоларни ечишда таълимнинг устивор ролини янада яққолроқ хис қилмоқда.

Таълим соҳасида туб ўзгаришларни амалга оширишга бўлган эҳтиёж XX асрнинг иккинчи ярмидаёқ туғилган эди. У техника ва технология, меҳнатни ташкил қилиш шакллариининг янгиланиш суратларининг инсонлар авлодининг алмашилиш суратларидан анча ўзиб кетишига замин яратган илмий-техник инқилоб билан боғлиқ. Бугунги кунда илмий-техник инқилобнинг учта босқичи тўғрисида гапириш мумкин:

- технологик;
- информацион;
- информацион-технологик.

Учинчи босқич асосан иқтисодий жиҳатдан тараққий қилган давлатларга тегишли. Олимлар уни барча соҳаларга тадбиқ қилинаётган информацион технологиялар, яъни ахборотни қайта ишлашнинг микропроцессор ва микрокомпьютер воситалари ҳамда инсонни ишлаб чиқариш жараёнидан сиқиб чиқариш билан боғлиқ бўлган информацион-технологик инқилоб деб таснифламоқдалар.

Авваллари ҳеч содир бўлмаган ижтимоий ишлаб чиқаришнинг динамиклиги пайдо бўлди. У касбий фаолиятнинг мазмуни, характери ва йўналишларининг доимий равишда ўзгариб туришини талаб қилар эди.

Ижтимоий ишлаб чиқариш тараққиётининг ғайриоддий сурати АҚШ давлатининг ишбилармонлар доирасида қуйидаги шиорнинг туғилишига олиб келди: "Яшаш учун ўзгариш керак". "Узоқроқ яшаш учун тез-тез ўзгариш керак".

Уларнинг айтишича XXI асрда мамлакатни сақлаб қолиш муаммоси инновация ва ижоднинг самарадорлигига батамом боғлиқдир. Буларнинг ҳаммаси нафақат мутахассисларнинг сонини, балки уларни тайёрлаш сифатини, улар номенклатураларининг динамик ўзгаришини, малакасини узлуксиз ошириш заруриятини талаб қилади.

Ижтимоий тараққиёт, фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси суратларининг ошиши улардан анча орқада қолаётган консерватив ижтимоий институт бўлиб қолган таълим тизимида тезроқ ўзгаришлар бўлишини талаб қилмоқда. "Узлуксиз концепция" муаллифлари таъкидлаганларидек, бунинг натижасида таълимнинг

янги ҳаётӣ ҳақиқатлардан орқада қолиши содир бўлмоқда. Функционал саводсизлик, технологик ишсизлик муаммолари кучайиб кетди, ишчидан тортиб то раҳбаргача ўз вазифасини самарадор бажара олмаслик асоратлари намоён бўлди. Бугунги кунда таълим ҳар доимдагидан кўра инсоннинг эгилувчанлигини, ҳаёт ва касбий фаолиятдаги янги ўзгаришларга тез мослаша олиш қобилиятини таъминлаши керак. Бунга эса унинг умумий, ижтимоий ва касбий интеллектини яхлит ривожлантириш билан эришиш мумкин.

Биз "тўкин-сочинлик" жамиятида яшамокдамиз, оммавий ахборот воситалари бизни даъватлар оқимига кўмиб ташламоқдалар. Биз бу оқимда чўкиб кетишни истамасак, нима муҳим, нима йўқ, нима маънога эга, нима эга эмас, нима учун жавобгар бўлиш керак, нима учун йўқлигини аниқлаб олишимиз керак. Шу муносабат билан шахснинг ривожланишида, унинг камол топишида, ҳаётӣ муаммоларни ечишида, ўзлигини англашида ва ўзлигини намоён эта олишида таълимнинг ўрни кескин даражада ошади.

Шундай қилиб жамиятда таълимнинг роли ва ўрни, ижтимоий маъноси, характери, мақсад ва вазифалари, мазмуни ва технологияси, таълим жараёни қатнашчиларининг муносабатлари ўзгармоқда, таълим тушунчасининг ўзи бошқача маъно касб этмоқда. Яқин вақтларгача ўқимишли киши дейилганда энциклопедик билимга эга бўлган одам тушунилар эди. Замонавий шахс олдида шундай муаммолар турибдики, уларни фақатгина билимларни, ҳуқуқий меъёрларни оддигина тўплаш билан еча олмайди.

Бугунги кунда ўқимишли одам қуйидаги сифатлар билан тавсифланади:

- эгилувчанлик, ривожланган тафаккур, жамиятнинг тез ўзгараётган ижтимоий ва иқтисодий эҳтиёжларига ҳозиржавоб бўлиш;
- толерантлик, чидамлилиқ, ўзга инсонларни, ўзга маданиятни тушуниш;
- доимий ўз-ўзини ўқитиш ва ўзини такомиллаштиришга тайёрлик;
- ижтимоий, психик ва жисмоний соғломлик, замонавий ҳаёт оқимининг сурати ва зичлигини кўтара олиш қобилияти;
- маънавий етуклик, ўзининг муносабатларини ўраб турган ижтимоий ва табиий муҳит билан уйғунлаштира олиш.

Таълим яхлит – жисмоний, интеллектуал ва маънавий етуклик жараёни ва натижаси сифатида қаралади. Таълим бутун умр давом этади ва фақатгина ўқитиш билан чегараланиб қолмайди. У инсонга ўз ва ўзга дунёлар маданиятига киришга, бу маданият намоёндаларининг овозларини эшитишга, уларнинг бой меросларни ҳис қилишга, ўз туйғуларига қулоқ солишга, ўзини, яшашдан мақсадини англашга, маданиятда, шу баробарида ҳаётда ўз ўрнини топишга имкон яратади. Бугунги таълимнинг мантиғи ана шундай.

Бу нуқтаи назардан таълим жараёни яхлит мантикий жараён бўлиб, ўқитиш эса унинг таркибий қисми, инсон таълимининг бир воситаси ҳисобланади халос. Унинг энг муҳим қисмларидан бири ўқув фаолиятдан ташқарида махсус ташкил қилинган тарбия ҳамда мустақил таълимдир.

1.4. Янги таълимий парадигма

Замонавий дунё ҳамжамиятидаги кризис таълимнинг ҳаёт ҳақиқатларидан, тараққиётдан орқада қолишда намоён бўлмоқда (таълим консерватив институт бўлиб қолмоқда). Бу кризисдан чиқиш йўли таълимни такомиллаштириш, кадриятлари, мақсадлари ва уларни амалга ошириш воситаларини аниқлашдан иборат. Бу саволларга жавоб сифатида янги таълимий парадигма юзага келди.

Парадигма – бу дунёни тушунтиришдаги етакчи ёндашув, ғоялар, кадриятлар тўплами бўлиб, у маълум бир қатор фанларда умум қабул қилинган (Т. Кун). Янги таълимий парадигманинг пайдо бўлиши фақатгина ижтимоий, иқтисодий ўзгаришлар билан боғлиқ бўлмай, маданиятнинг тараққиёти натижаси ҳамдир. Унинг пайдо бўлишида ватанпарвар фалсафа ва психология катта роль ўйнади.

Бу концепциянинг бошланғич нуқтаси - ҳар бир шахснинг бетакрорлиги, индивидуаллигини, кадрлилигини тан олишдир.

Инсонпарвар фалсафа инсоннинг энг олий эҳтиёжи бўлган ўзини сафарбар қилиш ва ўзини фаоллаштиришни тан олган ҳолда буларни юзага чиқаришнинг энг муҳим шарти сифатида инсон ўзининг бетакрорлиги, ўзини – ўзи қабул қилиши, ўзининг шахсий фаолиятини амалга ошириш ва бунда маъсулиятни ўзига олишда кўради.

Фундаментал фанлар соҳасидаги янгиликлар, тарбия мақсадлари ва кадриятларига бўлган янгича қарашларнинг пайдо бўлишида маълум аҳамиятга эга бўлиб, у табиат ва инсон ривожланиши қонуни ҳақидаги умуммиллий парадигманинг ўзгаришига олиб келди. Барча ҳодиса ва воқеаларни чизикли алоқанинг қатъий ягона йўналишда кўриб чиқадиган қатъий белгиланган кўриниши ўрнини турли хил даражалардаги ва бир қатор чизикли бўлмаган алоқалар орқали боғланган мустақил ривожланувчи мураккаб тизимнинг ўзаро таъсири тарзида дунё тасаввури эгаллади. Ҳодисаларнинг тасодифий характери, уларнинг ноаниқлиги ва бир қийматли эмаслиги аниқланди. Синергетика асосчилардан бири У.Пригожиннинг таъкидлашича дунёнинг бир ўлчовли, рационал кўринишга тасодифга тўла, хаотик, ўз – ўзини ташкиллаштиручи дунё қарама – қарши қўйилган. «ўзини ташкиллаштириш» тушунчаси янги илмий парадигма ҳар қандай кўп ўлчовли мураккаб объектни номутаносиб ҳолатдаги тизим сифатида ўрганади ва унинг ривожланиши нафақат ташқи факторлар, балки ўзининг ичида тўсатдан

пайдо бўлувчи тартиб ва ўзини ташкиллаштириш жараёнида хаос ва тартибсизликни ташкиллаштириш орқали ҳам аниқланади.

Синергетика, гуманистик фалсафа ва психология томонидан эълон қилинган ўзини ташкиллаштириш, ўзини ривожлантириш, ўзига таъриф бериш, ўзини сафарбар этиш ва ўзини фаоллаштириш ғояларига айниқса замонавий ижтимоий – маъданий ҳолатда талаб ошди, бу эса таълимнинг шахсга йўналтирилган парадигмасининг пайдо бўлишини белгилаб берди ва унинг моҳияти қуйидагиларда насоён бўлади.

Инсон мураккаб мустақил ривожланувчи тизим сифатида қаралади, ҳар бир шахснинг уникаллигини ва бетакрорлигини ва унинг ривожланишининг, ўзини баҳолашнинг траекторияси тан олинади.

Таълимнинг мақсади шахсни яхлит ривожлантиришда ёрдамчи шарт – шароитларни ташкил этиш учун шахсни ахборотлаштириш билан аралашиб кетади. Дунёнинг эҳтимолий модели нуқтаи – назаридан дунёни ўзлаштириш даражаси нафақат уни англаш, балки уни тушуниш, яъни маъносини ўзлаштириш орқали аниқланади. Шахсга йўналтирилган таълимнинг мақсад ва вазифалари фақат натижаси дунёни ўзлаштириш бўлиши керак бўлган «илмни ўрганиш», билимлар тизими ва фаолият усуллари ўзлаштириш бўлибгина қолмай, балки дунёни ва ўзини тушуниш, атроф – муҳит ва маданиятда ўрнини аниқлаш бўлиб ҳисобланади.

Ўқувчининг таълим жараёнидаги позицияси ўзгариб, энди унинг позицияси у ўрганаётган эҳтиёжлар, қизиқишлар ва имкониятларга мувофиқ ҳолда кўрилиши, фаолиятнинг мазкур шахс учун мазмунга эга бўлишини таъминлаши, бу эҳтиёжлар, қизиқишлар ва имкониятларнинг юзага чиқиши ва ривожланиш учун замин яратиши лозим.

Янги парадигманинг вужудга келиши шахсга йўналтирилган таълим ва ўқитишнинг педагогик концепцияларини ишлаб чиқишни талаб этади ва улар асосида педагог - амалиётчиларнинг ўз фаолиятларини қайта ташкиллаштиришга бўлган эҳтиёжини келтириб чиқаради. Аммо «шахсга йўналтирилган таълим» ва «шахсга йўналтирилган ўқитиш» тушунчалари кундалик ишлатишда ҳам ва илмий жиҳатдан ҳам бир хил маънони англатмайди. Шахсга йўналтирилган таълим ва ўқитишни аниқлашга бўлган интилиш шахсга йўналтирилган ўқитиш, «маданиятни тушунтирувчи», инсонни яратувчи характер, авваламбор дидактик эмас балки тарбиявий мақсадларини амалга ошириши билан боғлиқ.

Шундай қилиб, шахсга йўналтирилган таълим жараёнининг характеристикаси ўзга мақсадга йўналтирилганлиги ва қатнашчининг позицияси бўлади: талаба ўқиш жараёнининг ҳақиқий субъектига айланиши ва у бу жараёнда ўзининг ҳаёт фаолиятини, индивидуалигини тўла амалга ошириши, ўқитувчи эса талабанинг маданиятга кириши ва унда ўзини топишини таъминловчи талаба фаолиятининг ташкиллаштирувчиси, координаторига, у билан маданият ўртасидаги боғловчи бўғинга айланишидир.

1.5. Узлуксиз таълим тизимида ўрта махсус, касб-хунар таълими. Касб таълими вазифалари

Узлуксиз таълим тизимининг фаолият олиб бориши давлат таълим стандартлари ҳамда турли даражалардаги таълим дастурларининг изчиллиги асосида таъминланади ва қуйидаги таълим турларини ўз ичига олади:

мактабгача таълим;

умумий ўрта таълим;

ўрта махсус, касб-хунар таълими;

олий таълим;

олий ўқув юртидан кейинги таълим;

кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш;

мактабдан ташқари таълим.

Кадрлар тайёрлаш миллий моделининг ўзига хос хусусияти мустақил равишдаги тўққиз йиллик умумий ўрта ҳамда уч йиллик ўрта махсус, касб-хунар таълимини жорий этишдан иборатдир. Бу эса, умумий таълим дастурларидан ўрта махсус, касб-хунар таълими дастурларига изчил ўтилишини таъминлайди.

Умумий таълим дастурлари: мактабгача таълим, бошланғич таълим (I-IV синфлар), умумий ўрта таълим (I-IX синфлар), ўрта махсус, касб-хунар таълимини қамраб олади.

Умумий ўрта таълим негизида ўқиш муддати уч йил бўлган мажбурий ўрта махсус, касб-хунар таълими узлуксиз таълим тизимидаги мустақил турдир. Ўрта махсус, касб-хунар таълими йўналиши академик лицей ёки касб-хунар коллежи ўқувчилар томонидан ихтиёрий танланади.

Академик лицей давлат таълим стандартларига мувофиқ ўрта махсус таълим беради. ўқувчиларнинг имкониятлари ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг жадал интеллектуал ривожланиши, чуқур, соҳалаштирилган, табақалаштирилган, касбга йўналтирилган таълим олишини таъминлайди.

Академик лицейларда ўқувчилар ўзлари танлаб олган таълим йўналиши бўйича (гуманитар, техника, аграр ва бошқа соҳалар) билим савияларини ошириш ҳамда

фанни чуқур ўрганишга қаратилган махсус касб-ҳунар кўникмаларини ўзларида шакллантириш имкониятига эга бўладилар. Бу кўникмаларни ўқишни муайян олий таълим муассасаларида давом эттириш ёки меҳнат фаолиятида рўёбга чиқаришлари мумкин.

Касб-ҳунар коллежи тегишли давлат таълим стандартлари доирасида ўрта махсус, касб-ҳунар таълими беради; ўқувчиларнинг касб-ҳунарга мойиллиги, билим ва кўникмаларини чуқур ривожлантириш, танлаб олинган касб-ҳунар бўйича бир ёки бир неча ихтисосни эгаллаш имконини беради.

Касб-ҳунар коллежлари жиҳозланганлик даражаси, педагогик таркибнинг танланганлиги, ўқув жараёнининг ташкил этилиши жиҳатидан янги типдаги таълим муассасалари ҳисобланади. Улар бир ёки бир неча замонавий касб-ҳунарни эгаллаш ҳамда тегишли ўқув фанларидан чуқур назарий билим олиш имконини беради.

Академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежларида таълим олиш ўқувчиларга ўз билимларини чуқурлаштириш ва танлаган ихтисосликларига эга бўлишни таъминлайди. Академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежларининг битирувчиларига давлат томонидан тасдиқланган намунадаги дипломлар берилади. Бу дипломлар таълимнинг кейинги босқичларида ўқишни давом эттириш ёки эгалланган ихтисос ва касб-ҳунар бўйича меҳнат фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини беради.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимини ташкил этиш ва ривожлантириш учун куйидагилар зарур:

академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари фаолият кўрсатишининг норматив базаларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш;

соҳа учун олий таълим муассасаларининг, ишлаб чиқариш, фан ва маданият соҳасининг мутахассисларини жалб этган ҳолда юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашни, шу жумладан чет элларда тайёрлаш ва қайта тайёрлашни ташкил этиш;

ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ўқув муассасалари учун таълим ва касб-ҳунар дастурлари, ўқув-услубий мажмуалар ишлаб чиқиш;

академик лицейларнинг ўқувчилари меҳнат фаолияти кўникмаларини эгаллашлари учун ихтисослаштирилган дастурлар ишлаб чиқиш ва жорий этиш;

касб-ҳунар коллежларида тайёрланадиган мутахассисларга нисбатан ихтисос ва касб-ҳунар, малака талабларининг рўйхатини ишлаб чиқиш;

ҳудудларнинг жўғрофий ва демографик шарт-шароитларини ва тегишли соҳадаги мутахассисларга бўлган маҳаллий эҳтиёжларни ҳисобга олган ҳолда ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизими таълим муассасаларининг ташкил этилишини ва улар

оқилона жойлаштирилишини таъминлаш, уларга ўқувчиларни имкон қадар оиласидан ажратмаган ҳолда қамраб олиш;

академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежларининг моддий-техника ва ахборот базаларини мустаҳкамлаш.

Шахсга йўналтирилган касб таълимини амалга ошириш унинг, барча вазифаларини қайта кўриб чиқиш, ичидан энг асосийларини белгилаб олишини кўзда тутади. Шундай вазифаларга:

- когнитив;
- шахсни ривожлантирувчи;
- ижтимоийлаштириш ва профессионаллаштириш;
- маданий инсонпарвар;
- технологик вазифалар киради.

Когнитив вазифа. Бу вазифа таълимни талабаларнинг умумфан, касбий ва ижтимоий билимлар, кўникма ва малакаларини касбий фаолият асослари сифатида эгаллашларини ўз ичига олади. Таълимнинг когнитив функцияларини амалга ошириш илмий билимларини касбий фаолиятнинг муайян шароитида онгли қўллаш билишда намоён бўлади. Талаба эгаллаши зарур бўлган касбга оид билимлар, кўникма ва малакалар тизими касб таълими бўйича Давлат таълим стандарти томонидан белгилаб берилган ва ўқув режалари ҳамда ҳар бир фан дастурларида ўз аксини топган. Таълимда етакчи ўринда турган ушбу функция бугунги кунда ўзининг биринчи даражалик ўрнини йўқотиб таълимнинг қолган бошқа функцияларини (мутахассис шахсини ривожлантириш, уни ижтимоийлаштириш ва профессионаллаштириш, технологиялаштириш, умум ва касбий маданиятнинг эгаси сифатида шаклланишини) амалга оширувчи восита ва шарт сифатида намоён бўлмоқда.

Шахсни ривожлантириш. Рақобатга бардошли, профессионал мобил мутахассисни ахборот-технологик жамият шароитида тайёрлаш, касб таълими тизимидан бўлажак мутахассиснинг шахсини ривожлантиришга кўпроқ эътибор беришни талаб қилади. Психологияда ривожланиш, шахсдаги сон ва сифат ўзгаришларнинг (унинг физиологияси, руҳий жараёнларнинг, мотивацион намоён бўлиши) қайтарилмас жараёни сифатида кўриб чиқилади. Илмий-техник ривожланишнинг истикбол ўзгаришларини олдиндан башорат қилаётган социологлар ишлаб чиқаришни тотал компьютерлаштириш хотиранинг чексиз, улкан ресурсларини яратишини таъкидламоқдалар. Шундай қилиб, инсон ўз хотирасида ўзига керакли бўлган касбий билимларни сақлаш заруриятидан озод бўлди. Ривожланган тафаккур, ахборотни топиши ва қайта ишлаш қобилияти, ахборотни бошқариш, ундан ижобий фойдаланиш касбий фаолият самарадорлигининг асосий шарти

бўлиб қолмоқда. Ахборот, компьютер саводхонлиги, умумфан кўникма ва малакаларини шакллантириши, ўз касбий фаолиятини башорат қилиши, лойиҳалаштириши, таҳлил қилиш имконини берувчи методологик билимларни эгаллаш, ушбу қобилиятларни ривожлантиришнинг асоси ҳисобланади.

Ушбу функциянинг яна бир таркибий қисми шахснинг мотивацион муҳитини, унинг кейинги меҳнат фаолиятига, таълимни давом эттиришига, ўз устида мунтазам ишлашига руҳан тайёргарликни таъминловчи маънавий ва касбий эҳтиёжларини ривожлантириши ҳисобланади. Статистика маълумотларига кўра касбнинг эскириш меъёри индустриал ривожланган мамлакатларда 8 йилни, айрим соҳаларда 5 йилни ташкил этади, яъни ҳар йили ҳар бир мутахассис билимининг 20-30% и кераксиз бўлиб қолади. Касбий мобилликнинг бундан юқори даражаси инсонни ўз касбини ёки касбининг мазмунини ўзгартиришга мажбур қилади, уни янги билимларни эгаллашига, бу билимларни бойитишга, чуқурлаштиришига ундайди. Бундай шароитда касб таълими кўп йўналишли, ўз касбий фаолиятининг тури ва мазмунини ўзгартиришга тайёр мутахассисларни етказиб беришни таъминлаши керак.

Мамлакатимизнинг дунё иқтисодий турмушига дадил кириб бориши, Ўзбекистон мутахассисларининг халқаро меҳнат бозорига чиқиши касб таълими жараёнида нафақат махсус, ўрганиш қобилиятини, балки шахснинг мулоқотга, ҳамкорликка киришиш қобилияти, шахсий ташаббуси, тадбиркорлик қобилияти, интуицияси, мустақиллигини ҳам ривожлантиришини талаб қилади. Киришимлилик имкониятлари нафақат техник воситаларни билиш, балки кўпроқ чет тилларини ўрганиш билан таъминланади. Корхоналарда, лабораторияларда, конструкторлик бюроси бўлимларида ишлаб чиқариш фаолияти учун тайёрланган ўрта касбий маълумотга эга, техник-механик, механик-конструктор, техник-технолог, синовчи техник лавозимларида ишлаётган техник, муҳандислик фани ва техникаси соҳасида янги интеллектуал маҳсулот яратиш жараёнида иштирок этиши керак. Шунинг учун касб таълими олиш жараёнида унинг ижодий онги ривожлантирилиши, ўз-ўзини ўқитиш, ривожлантириш баҳолаш усулларини, лойиҳа-технологик фаолиятини амалга оширувчи билим ва кўникмаларини эгаллаши лозим.

Шахсни ижтимоийлаштириш ва профессионаллаштириш. Таълим маънавий ишлаб чиқаришнинг махсус муҳити бўлиб, унинг энг муҳим вазифаси инсонни ижтимоий мавжудод сифатида ишлаб чиқаришдан иборат.

Ижтимоийлаштириш - бу шахсни ижтимоий муносабатларга, ижтимоий амалиётга жалб этиш жараёнини ва натижаларини, инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгалланиши ва амалда қўлланишини билдиради.

Ижтимоийлаштириш шахснинг нафақат ижтимоий шароитга кўникиши, балки унинг ўзгартиришга фаол интилишини ҳам назарда тутаяди. Замонавий шароитда ижтимоийлаштиришнинг етакчи механизми бу мослашиш эмас, балки ўз ўрнини, ўзлигини топиш ҳисобланади. Таълим жумладан, касбий таълим ёшларга атрофни ўраб турган оламда, жамият меъёрлари ва кадриятлари тизимида, сиёсий ҳаётида

Ўз ўрнини топишга, касбий танловни амалга оширишда ёрдам бермоғи керак. Шахсни ижтимоийлаштириш зарурияти касбий таълим мазмунига маълум талабларни қўйдики, у шахснинг барча ҳаётий муносабатлари бойликларини моделлаштиради ва қайта ишлаб чиқаради.

Профессионаллаштириш ижтимоийлаштиришнинг таркибий қисмидир. Бу инсоннинг профессионал сифатида шаклланиши, унинг профессионал муносабатлар ва профессионал фаолияти тизимига жалб этиш жараёни ва унинг натижасидир. У таълимнинг талаба томонидан касбий фаолият мазмуни ва кадриятини белгилаш ва қабул қилишга, ўзини ушбу фаолиятнинг субъекти сифатида англашга, унинг касбий ривожланиши мақсадларини лойиҳалашга ва унга эришиш усулларини эгаллашга фаол йўналтирилган бўлишини талаб қилади. Талабани махсус амалий фаолиятга жалб этмай, таълим ёндашувларини амалга оширмай туриб, профессионаллаштиришни амалга ошириб бўлмайди. Ушбу вазифани тадбиқ этишни қийинлаштирувчи энг қийин муаммолардан бири бу академик, анъанавий таълимнинг жамият ижтимоий амалиёти ва танлаган касб амалиётидан узоклигидадир, бу эса талабани меҳнат дунёсига, танланган касб оламига ёдсираб қарашига олиб келади.

Жамият тараққиётининг ҳозирги вазияти ижтимоийлаштириш ва профессионаллаштириш жараёнлари характерининг мураккаблашуви билан ажралиб туради. Касб таълими жараёнида талабанинг касбий ўзлиги муаммоси-иктисоднинг бир меъёрида эмаслиги, ёш мутахассисларга талабнинг камлиги битирувчиларда ишончсизлик туйғусини келтириб чиқаради. Касб таълими олдида қуйидаги вазифалар туради: ўқувчининг кейинги ҳаётий ва касбий ўзлигини англашга, ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларда ишлашга, фаолият соҳасини ўзгартиришга, ҳаётда учровчи ижтимоий, шахсий муаммоларни ечишга бўлган қобилиятини шакллантириш.

Ушбу вазифаларни ечиш учун касб таълими ўқувчиларга ҳаётий йўлни танлашга, ўз мақсадларини, ўз имкониятларини англашга, ўз йўлини лойиҳалаштиришга шахслараро ва касбий муносабатлар тизимида ўзлигини англашга, мулоқот кўникмалари ва малакасини эгаллашга, ташкилотчилик қобилиятини ривожлантиришга, бўлажак мутахассиснинг бошқарувчанлик қобилиятини ривожлантиришга, ижтимоий профессионал қарорлар қабул қилишга тайёргарлик кўришга ёрдам бериши лозим.

Шундай қилиб саралаштириш ва профессионаллаштириш муваффақияти касб таълими шахснинг индивидуаллигини ривожлантириш, унинг ижодий салоҳиятини такомиллаштириш ўқувчининг ижтимоий ва касбий позициясини ўрганишга йўналтирилган бўлишига боғлиқ.

Маданий-инсонпарвар функция. Таълим жамият интеллектини қайта ишлаб чиқишнинг жамият маданиятини асраш, ривожлантиришнинг асосий социогенетик механизми бўлиб, унинг цивилизацион олдинга ҳаракати характерини белгилаб беради. Маданий-инсонпарвар функция индивиднинг маданият кишиси сифатида,

шаклланишини таъминлайди, унинг ривожланишини ижтимоийлашуви, унинг шахсий, фуқаролик ва иқтисодий барҳаётлиги сифатини белгилаб беради.

“Маданият” тушунчаси жуда катта маъно юқламасига эга. Социологлар унинг 500 га яқин таърифини келтирганлар.

Инсоннинг исталган фаолияти, жумладан, касбий фаолияти ҳам маданий ҳисобланади, чунки унда нафақат моддий ва маънавий бойликларнинг яратилиши, балки инсоннинг шахс сифатида ўсиши, унинг маънан бойиши амалга ошади.

Ўрта махсус таълим муассасалари битирувчилари касбий фаолият турларини таҳлил қилиш натижасида шу маълум бўлдики, битирувчиларнинг моддий ва маънавий маданиятга мутахассис сифатида эҳтиёжи ошиб бормоқда.

Ташкилий бошқарув фаолият муаммолари инсонларнинг ҳошиш ва манфаатларини эътиборга олиб ҳал қилиш, коллективда маданий муносабатларни шакллантириш имконини берувчи юқори даражали бошқарув маданияти талабалари асосида амалга оширилади.

Мутахассис фаолиятининг интеллектуал соҳаси (ҳисоб-аналитик, назорат-баҳолаш, илмий-тадқиқот услуги) унинг ижодий қобилиятини тадбиқ этишни, интеллектуал, моддий буюм, амалий фаолиятнинг маданий усулларини эгаллашни талаб қилади. Шу билан бирга маданий-гуманистик функция мутахассисини нафақат касбий маданиятининг шаклланишида намоён бўлади. Маданиятни фан, санъат, таълим каби таркибий қисмларига бўлиш шартлидир. У инсон фаолияти тарафларининг бир бутунлигини англатади.

Шунинг учун таълимнинг гуманитар, табиий илмий, техник йўналишларга бўлиш унчалик ҳам ўзини оқламайди. Жамиятда ишлаб чиқаришнинг исталган соҳасида мутахассис нафақат касбий, балки, умумий маданият (маърифий-маънавий, эстетик, экологик, сиёсий, иқтисодий ва ҳ.к.) даражасига эга бўлиши керак. Ушбу талаблар касб таълимининг фанлараро интеграллаш характерида, уни инсонпарварлашида ўз аксини топади.

Технологик функция. Ўрта махсус касб таълимининг ушбу вазифаси мутахассисларнинг режалаштириш, ташкиллаштириш, бошқарувнинг қуйи ва ва ўрта бўғинининг эксплуатацион, ҳисоб-аналитик, сертификацион назорат-баҳолаш, илмий-тадқиқот ва услубий фаолияти билан белгиланади. Ўрта махсус таълим муассасасида ўқиётган талаба ўқув-ўрганиш фаолияти давомида моҳиятан технологик бўлган билимлар тизими, ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш воситалари ва усулларини эгаллайди.

Ишлаб чиқариш жараёни технологияси бошқарув фаолиятининг мантиғи юқори даражада тизимли бўлиб, таълим жараёнида билимлар, кўникма ва малакалар тизимини шакллантиришни ташкил этишни талаб қилади.

Таълим мазмуни тобора интеграллашиб, комплексли, тизимли ва технологик бўлиб борар экан, ўзини таълим жараёнида технологик функциялар воситасида намоён этади. Махсус фанлардан назарий билимлар бериш жараёни технологик касбий ишлаб чиқариш фаолиятининг умумлаштирилган йўналтирилган асосларининг шаклланиши ўзига хос босқичи бўлиб бормоқда.

Ўрта махсус касб таълими тизимида талабаларнинг мустақил ўқув-ўрганиш фаолияти таълимда, ақлий ривожланишда ва тарбияда касбий–педагогик масалаларни ечишда технологик силжиш жараёни акс этади.

Ўрта махсус касб таълимини технологик функциясининг намоён бўлиши феноменлари мутахассис шахснинг шаклланишига махсус касбий-технологик ёндашув заруриятни тасдиқлайди.

Касб таълими тизими ривожланишининг асосий қонунияти ва шарти унинг асосий функцияларининг бирлиги ва ўзаро алоқасидадир. Уларнинг уйғунлиги ва амалий касбий фаолиятга тадбиғи давлатнинг касб таълими соҳасида ижтимоий сиёсатгагина боғлиқ эмас, бу ҳар бир ўқитувчидан ўқув-тарбиявий жараённинг мақсади, вазифалари ва бошқа компонентлар тизимини аниқлаш орқали ушбу функцияларни тадбиқ этишни талаб қилади.

1.6. Касбий таълимнинг шаклланиши ва ривожланиши

Ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг асосий йўналишлари таълим тизимида маълум талаблар қўяди ва уни ривожлантириш тенденциялари ҳамда ислохот тамойиллари сифатида намоён бўлади. Касб таълимини ривожлантиришнинг етакчи тенденциялари ўзида таълимни ривожлантиришнинг умумий - бутун дунё, миллий ва регионал тенденцияларини акс эттирган ҳолда махсус, фақатгина касб таълими тизимини ривожлантириш учун хос бўлганларни ҳам ўз ичига олади. Касб таълимини ривожлантиришнинг етакчи тенденциялари қаторига унинг узлуксизлиги, инсонпарварлиги ва ижтимоийлаштириш, демократлаштириш, интеграциялаш, интенсификация, кооперация киради.

Таълимнинг узлуксизлиги. Узлуксиз таълим моҳияти ЮНЕСКОнинг «Мавжуд бўлишга ўрганиш» маърузасида берилган бўлиб, инсон мавжуд бўлишининг шундай усулики, бунда у янги тажриба учун очилади. Бироқ узлуксиз таълимни мунтазам равишда ўқиш-ўрганиш ёки уни маълум муддатлар оралиғида малака оширишга келтиришга уринишлар ушбу ҳолатнинг талқинини торайтириб қўйди. Узлуксиз таълим моҳияти асосан умумий ва касбий таълим давридаёқ унга ўзини мустақил равишда мукаммаллаштириш ва таълим олишни давом эттиришга имкон берадиган, мураккаб ижтимоий ва касбий муаммолар доирасида тўғри мўлжал оладиган, ўзгараётган шароитларга осон мослаша оладиган ва унга зарур бўлган

билим ва укувларни қидириб топишгм имкон берадиган билим, укув ва шахс сифатларини шакллантиришдан иборат. Бундай шароитларда профессионалнинг етакчи хислатлари қуйидагилардан иборат: ривожланган тизимли тафаккур; фақтгина мавжуд ахборот билан ишлай оладиган эмас, балки янгиларини қабул қилиш, турли фаолият турларини ўзлаштиришга имкон берадиган методологик билимларга эга бўлиш; фаол ҳаётий ва касбий позиция; касбий-шахсий ривожланиш ва мукамаллаштиришга бўлган эҳтиёж, шунга тайёрлик.

Ушбу тенденция узлуксиз касб таълими концепцияларини, касбий таълим мазмунининг унинг ҳамма зинапояларида (бошланғич, ўрта, олий) ворислиги ва ўзаробоғлиқлигини таъминлайдиган ва мутахассис шахсини узлуксиз ривожлантириш, ижтимоийлаштириш ва профессионаллаштириш йўналтирилган таълимий дастурлар тузиш орқали кўп сатҳли касбий тайёргарлик тизимини ишлаб чиқишда ўз аксини топади. Касб таълимининг узлуксизлиги ва таълимий дастурларнинг ворислиги ўрта ва олий касб таълими давлат стандартларини киритиш билан таъминланади.

Таълимни инсонпарварлаштириш етакчи тенденция сифатида унинг ривожланиши таълимнинг инсонга қаратилганлигини, унинг индивидуаллигини намоён қилиш ва ривожлантириш учун шароитлар яратишни билдиради. У инсонни ўзининг уникаллигини йўқотишдан, ҳаёт, табиат ва маданият дунёсидан бегона бўлишдан ҳимоя қилиш, инсоннинг энг олий – ўз-ўзини фаоллаштириш, ўзини сафарбар қилиш, маънавий, ижтимоий ва касбий етукликка бўлган эҳтиёжларини максимал қондиришга йўналтирилган бўлиши лозим.

Замонавий жамиятга ўзининг шахсий устунликларини ҳис қила оладиган ва уни ўраб турган инсонларнинг устун хислатларини тан оладиган мутахассис-профессионаллар зарур.

Бошқарувчилик функцияларини амалга ошира туриб мутахассис ишлаб чиқарувчиларни зарур шарт-шароитлар, мавжуд бўлиш, ўз-ўзини сақлаш воситалари, инсоний эҳтиёжларни қондириш, уларга меҳнат фаолиятида ўзларини намоён қилишга шароит яратиш ҳақида қайғуриши зарур.

Таълимни ижтимоийлаштириш – инсонпарварлаштиришнинг воситаси ҳисобланади ва касбий таълим мазмуни характерини ўзгартиришга қаратилган. Бунда ўқув режа тузилмасида ижтимоий фанларнинг улушини ошириш тушунилмайди, миқдорнинг ошиши ҳар доим ҳам сифатни таъминламаган. Хаттоки этика, эстетика, тарих каби фанлар инсонларнинг ички дунёсини қўзғатаолмаслиги, инсоннинг дунёга ва ўзига нисбатан эмоционал-қимматли муносабатни шакллантира олмаслиги мумкин. Касб таълимини ижтимоийлаштириш – бу энг аввало талабани маданиятга, ўзини ва табиат, инсоният муносабатлари, техника дунёсида ўз ўрнини англашга олиб борадиган йўлдир. Билимларни «инсонлаштириш», уларни шахснинг маънавий ривожланиш қуролига айлантириш унинг моҳиятини ташкил қилади. Ушбу жараён фақатгина ижтимоий фанларни ўрганишда эмас, балки махсус курсларнинг ижтимоий

йўналганлиги воситасида амалга оширилиши мумкин ва зарур. Бу эса қуйидагиларни назарда тутди:

ўрганилаётган ўқув материалнинг маънавий-ахлоқий, эстетик салоҳиятини фаоллаштириш;

ўқитиш мазмунига умумтехник ва махсус билимларнинг тарихий аспектига киритиш;

диққатни инсон ва табиат, инсон ва техниканинг ўзароалоқасига қаратиш;

талабаларни нафақат назарий, балки эмоционал-образли тафаккурини ҳаракатга келтирадиган ижодий вазифаларни қўйиш;

когнитив (билишли) муаммоларни эмоционал, шахсий аҳамиятга эга бўлганларга ўтказиш.

Таълимни демократлаштириш инсонпарварлаштиришнинг натижаси ҳисобланади ва педагогик жараён қатнашчиларининг ҳуқуқларини кенгайтиришни билдиради. Бу энг аввало талабаларга турли-туман таълимий хизматлар спектрини, таълим олишнинг альтернатив шакллари (якка, экстернат, масофадан ўқиш ва ҳ.к.), таълим муассасаларида рўй берадиган ташкилий муаммоларни ечишда талабаларнинг ролини ошириш, уларнинг ўз-ўзини бошқаришни ривожлантиришда намоён бўлади.

Бу тенденциянинг намоён бўлиши ўқитишни яқкалаштириш ва дифференциаллаштиришдан келиб чиқади. У курсни эркин танлаш, ўқитишнинг якка йўллари ва усуллари воситасида амалга оширилади.

Касб таълими олиб бориладиган мутахассисликларни, ўқув режа ва дастурларни аниқлашда ўқув муассасасининг ҳуқуқлари анча кенгайтирилмоқда. Шу билан бирга демократлаштириш шароитида касбий таълим тизимида рўй берадиган ҳавфларни ҳисобга олиш зарур. Ҳар қандай давлатнинг таълим тизимида иккита объектив тенденция мавжуд. Биринчиси ҳар бир инсон учун таълимнинг бир хиллиги эвазига эришиладиган тенг таълимий имкониятларни таъминлашдан иборат бўлади. Иккинчиси эса шахснинг индивидуал қизиқишлари ва талабларини қондиришни таъминлайдиган турли-туман ва вариатив таълимга бўлган эҳтиёжлар билан боғлиқ.

Собиқ Совет таълим тизими асосан бирхиллик тамойилида қурилган бўлиб, бир томонда ижтимоий тенглик, иккинчи томондан – «ўртача» ўқувчи ва «ўртача» ишчини тайёрлаш учун реал мақсад ва вазифаларга эга бўлган.

Иккинчи тенденция америкача таълим тизимида яққолроқ намоён бўлади. Унинг педагогик жараёни демократлаштириш ва инсонпарварлаштиришдан иборат бўлган позитив аҳамиятини кўрсатиб, уни тадбиқ қилишда пайдо бўладиган

муаммо ва камчиликларни ҳам ҳисобга олиш зарур. Америкалик педагоглар предметларни эркин танлаш, тавлат таълим стандартларининг йўқлиги шароитида таълимнинг умумий даражаси бораётганлиги тўғрисида ташвиш билдирмоқдалар. Уларнинг фикрича америкача таълим тизими қийшиқ дарахтга ўхшаш мутахассисларни тайёрлаб беради, битта йўналишда чўзилган, бироқ бошқа йўналишда ривожланмаган ва кесиб қўйилган.

Бизнинг тизимда бундай ҳавфнинг олдини олиш учун ўрта махсус, касб-ҳунар таълими давлат стандартлари киритилган бўлиб, у касбий тайёргарлик сифатини таъминлаб беради.

Интеграция тенденцияси талабага тез ўзгараётган ижтимоий ишлаб чиқариш соҳасида эркин кўчиб юриш, муваффақиятли ижтимоийлашиш ва маданиятга киришни таъминлайдиган интеграллашган касбий таълим олиш учун максимал имкониятлар яратиш зарурияти билан боғлиқдир.

Мутахассилар профессионал фаолияти баъзи турларининг интеграцияси фаолият соҳаси ва мутахассисликлар сонининг қисқаришига олиб келди. Мутахассисликлар интеграциясининг қуйидаги даражалари ажратилади: умумишлаб чиқариш, умумтармоқ ва умумкасбий.

Интеграцияни амалга ошириш қуйидаги имкониятларни яратади:

- мутахассис ўзини касбий фаолиятнинг турли соҳалари ва у билан кўшни бўлган фаолиятда синаб кўради ва ишлайди;
- дунё ва меҳнат соҳасининг яхлит манзарасини шакллантириш учун шароит яратади;
- профессионалнинг ҳодисаларни уларнинг барча ўзаро алоқаларида тасаввур қилишга имкон берадиган тизимли фикрлашини ривожлантиради;
- шахснинг яхлит (ижтимоий, жисмоний, маънавий, интеллектуал) ривожланишини таъминлайди;
- ўқишнинг амалий фаолият билан, ишлаб чиқаришнинг фан билан алоқасини ўрнатади;
- талабаларга ортиқча юклама бериш муаммосини ҳал қилади.

Алоҳида олинган курслар, машғулотлар даражасида интеграция характери турлича бўлиши мумкин: кўшни фанларни бирлаштиришга асосланган интеграция; турли соҳалардаги (фан, техника, санъат) билимлар интеграцияси; махсус фанлар назарий курслари билан амалий курсларнинг интеграцияси.

Шу билан бирга интеграллашнинг турли усулларини ҳам ажратиш мумкин:

фанлараро – асосий фанни ўқитишда бошқа предметлар бўйича билимлар талаб қилинади;

координация – курсни ўрганишда ўқитувчи бошқа билимлар соҳасига эътибор қаратади;

фанлараро ўқув ва ишлаб чиқариш муаммоларни ва турли фанлардан олинган материаллар асосида уларнинг ечимини излаш.

Интенсификация. Касбий таълимда ушбу тенденциянинг пайдо бўлиши ижтимоий ҳаёт ва касбий фаолият характерининг мураккаблашиб бориши, ижтимоий-иқтисодий ва ишлаб чиқариш шароитларинингшиддат билан ўзгариб бориши, замонавий технологиялар ва фаннинг жадал ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, у ўқувчиларнинг максимал ривожланиши, машаққатли интеллектуал ва амалий фаолиятга тайёрлиги билан боғлиқ.

Интенсификацияни касбий таълим жараёнини тизимли такомиллаштириш асосида касбий тайёргарликнинг максимал самарадорлигига эришиш сифатида қараш мумкин. Ушбу тенденция шахс ва жамиятнинг нафақат ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларини, балки улар тараққиётининг психологик-педагогик ва медико-физиологик жиҳатларини ҳам акс эттиради. Унинг асосида психологларнинг шахсни интенсив ривожлантириш шароитлари ҳақидаги тасаввурлари ётади.

Интенсификация тенденцияси қуйидагиларда намоён бўлади:

- талабалар ҳаётининг ижтимоий зичлиги;
- ўқув меҳнатининг интенсификацияси, талабаларни фаол ижодий фаолиятга ундайтиган юқори қийинчилик даражасида, зўриқиш суратида ўқиш;
- ўқув материали назарий даражасининг ошиши, унга предметлар, воситалар, меҳнат маҳсули ҳақидаги умумлашган билимларни киритиш;
- талабаларнинг тизимли ва продуктив тафаккурини ривожлантириш учун шароитлар яратадиган таълимнинг янги технологияларини тадбиқ қилиш;
- талабаларни замонавий компьютер воситалари ва автоматлашган тизимлар билан ишлашга тайёрлаш;
- талабаларнинг иш қобилиятини ва ўқишга бўлган қизиқишини оширадиган ўқитишнинг форма ва методлари, техник воситалар ва ЭҲМ ларнинг мақбул бирикмаси.

Кооперация. Касб таълимининг махсус, ўзига хос тенденцияси бўлиб, унинг ижтимоий-иқтисодий тизимда мавжуд бўлишининг замонавий шароитлари билан боғлиқ. Ушбу тенденциянинг назарий асоси тизимли ёндашув ҳамда синергетик тамойил ҳисобланади. У ҳар қандай тизимнинг яхлит фаолият кўрсатишининг муҳим шарт - унинг бошқа тизимлар билан барқарор алоқалари ва муносабатлари, уларнинг бир-бирини тўлдириши ва бир-бирини бойитишидан иборат деб қарайди. Кооперация тенденцияси касб таълимининг узлуксиз таълим, яхлит ижтимоий-иқтисодий тизимдаги ўрни ва аҳамиятини, касбий таълим муассасасининг ишлаб чиқариш, бошқа ижтимоий муассасалар билан ўрнатадиган янги алоқа ва муносабатларни акс эттиради ва аниқлайди. Ташқи кооперациянинг асосий йўналишлари ва формалари:

1. Бандлик хизматлари билан кооперация:

битирувчиларни тақсимлаш;

банд бўлмаган аҳоли учун таълимий хизматлар кўрсатиш.

2. Ишлаб чиқариш билан кооперация:

ишлаб чиқариш ўқуви ва амалиёти;

корхона, фирмаларнинг буюртмаларини бажариш;

битирувчиларни тақсимлаш;

ишлаб чиқаришдаги кадрлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлашни ташкил қилиш.

3. Бошқа таълим муассасалари билан кооперация:

таълимий дастурларни координация қилиш;

ҳамкорлик дастурида (таълимий, тадқиқий, хўжалик ҳисоби) қатнашиш;

касбхунар таълими муассасаси ходимларининг малакасини олий ўқув юртлари ва малака ошириш институтларида оширишни ташкил қилиш.

Ташқидан ташқари ички (таълим муассасаси доирасида) кооперация ҳам амалга оширилади.

Педагогик ходимларнинг ўз фаолиятларида касб таълимини ривожлантиришнинг мавжуд тенденцияларини ҳисобга олишлари ўрта махсус касб-хунар муассасалари олдида ҳаёт ва жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши эҳтиёжлари қўяётган масалаларни максимал бажарилишини таъминлайди.

1.7. Касбий ўқув муассасида таълим жараёни ва уни лойihalаш

Машғулотнинг аниқлаштирилган ўқув мақсадлари (кутиладиган натижалар).

Талабалар бу мавзунини ўзлаштирилганларидан сўнг:

- ишлаб чиқариш таълими тушунчасининг вужудга келиши ва моҳиятини тушунтиради;
- ишлаб чиқариш таълимини дидактик таҳлил қилади;
- ишлаб чиқариш таълими ва назарий таълимнинг ўзаро боғлиқлигини тушунтиради;
- ишлаб чиқариш таълимининг ўзига хос жиҳатларини тушунтиради;
- ишлаб чиқариш таълими жараёнида ҳал қилинадиган топшириқларнинг хусусиятларини таҳлил қилади;
- муҳандис-педагогнинг ишлаб чиқариш таълими жараёнида ҳал қиладиган вазифаларини тушунтиради;
- муҳандис-педагогнинг ўргатувчи(ўқитувчи) фаолияти мазмунини тушунтиради.

Ишлаб чиқариш таълимининг умумий тавсифи. Касб-ҳунар таълимига оид бир қатор ттадқиқотларни назарий таҳлил қилиш “ишлаб чиқариш таълими” тушунчаси ҳам ўзининг вужудга келиши ва ривожланиш тарихига эга эканлигини кўрсатди. 1920 йилда Туркистон ҳунар-техника таълими Коммитетининг ташкил этилиши билан мамлакатимизда аҳолининг техник саводхонлигини оширишга оид аниқ мақсадли ишлар амалга оширила бошланди. Турли турдаги касб-ҳунар мактаблари: фабрика- завод, ҳунармандчилик, темир йўл билим юртлари ташкил қилинди. Уларда ёшлар у ёки бу касбни эгаллаб, ижтимоий-фойдали меҳнатга тайёрландилар. Кейинчалик бундай ўқув юртлари соникенг миқёсда ошиб борди, шу билан бирга, бўлажак ишчиларни тайёрлаш мазмуни ҳам такомиллашиб борди. Шундай қилиб, касб-ҳунар мактабларидаги ўқув-тарбиявий жараён назарий ва ишлаб чиқариш таълими шаклларида олиб борилишини жорий қилинди. Ишлаб чиқариш таълимининг мазмуни асосан бўлажак ишчиларни касбга оид амалий тайёргарлигидан иборат бўлиб, асосан у бевосита корхона ва ташикилотларда ўтказилган.

С.А.Шапаринский “ишлаб чиқариш таълими”ни амалий тайёргарликнинг айнан ўзи деб тушунилади. Бундай таъриф янада аниқлаштиришни талаб қилади. Гап шундаки, ишлаб чиқариш таълими фақатгина касб-ҳунар коллежларида эмас, балки олий ўқув юртларида ҳам олиб борилади. Бу ўқув юртларида “ишлаб чиқариш амалиёти” тушунчасидан кенг фойдаланилади. Лекин, каб-ҳунар дидактикасида бу атама ишлаб чиқариш таълимининг якунловчи босқичи бўлиб, асосан бевосита корхона ва ташкилотларда ўтказилади. Шундай қилиб, “ишлаб чиқариш таълими” “ишлаб чиқариш амалиёти” тушунчасига нисбатан кенг маънога эга.

1980 йилларда олиб борилган тадқиқотларда ишлаб чиқариш таълими - ўқув устахонаси, полигон ва бевосита ишлаб чиқаришда (иш ўрнида) ўтказиладиган амалий машғулотлар сифатида таърифланади. Бу таърифлар ишлаб чиқариш таълимининг ўзига хос жиҳатларга эканлигини кўрсатди, лекин унда жараён иштирокчилари—мухандис-педагог ва ўқувчининг ҳамкорликладаги фаолияти ёритилмаган. “Дидактика производственного обучения”да эса ишлаб чиқариш таълими янада кенгроқ маънода таърифланади: “... бу уста ва ўқувчилар томонидан ўқувчиларда бўлажак касби маҳорати асосларини шакллантирувчи масалалар тизимини ҳал қилиш”. Бу таърифга асосий касб маҳорати деганда, фаолиятнинг сенсор, ҳаракатга оид ва интеллектуал таркибий қисмлари ва замонавий касб-ҳунар мактаби битирувчисига хос бўлган шахс сифатларининг мажмуаси назарда тутилади. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, ишлаб чиқариш таълими тушунчасига тўлақон таъриф Р.Х.Жўраев тадқиқотларида баён этилган ва унинг жараёни, шахсга оид ва ижтимоий қисмлари очиб борилган. Сўнги йилги тадқиқотларда “Ишлаб чиқариш таълими-касб ҳунар билим юрт(лицей)лари ўқувчиларининг муайян касб бўйича меҳнат фаолиятига давлат таълим стандарти талабларига мувофиқ тайёрлаш” деб таърифланмоқда.

Юқоридгилардан кўриниб турибдики, “ишлаб чиқариш” таълими интегратив тушунча бўлиб, мутахассислар тайёрлаш жараёни эса, яхлит тизим эканлигидан далолат беради. Мухандис-педагог ва ўқувчилар ҳал қиладиган топшириқлар мазмуни кўп жиҳатдан ишлаб чиқариш таълимининг ўзига хослигига боғлиқ бўлади. Уларнинг баъзиларини кўриб чиқайлик.

Ишлаб чиқариш таълими нафақат ўқув, балки маълум даражада меҳнат фаолияти ҳамдир. Ўқувчилар ўз меҳнат фаолиятларини дидактик (шакли ва мазмуни) жиҳатдан ташкил этилган, ҳамда ўзи танлаган касбга оид ишлаб чиқариш соҳасида руёбга чиқаради. Ўқувчиларни меҳнат фаолиятига тўғри тайёрлаш учун, танланган касб бўйича ўқитиш мазмунини ўғри танлаш, яъни ишлаб чиқариш жараёнини дидактик таҳлил қилиш ҳамда амалий тайёргарлик ўқув-моддий базасининг мавжудлигини аниқлаш даркор.

Ишлаб чиқариш таълимининг дидактик таҳлили ишлаб чиқариш жараёни ва унинг элементларини бевосита ўқув жараёнига кўчириш, имкониятини аниқлашга, яъни қандай ишлаб чиқариш жараёни ва унинг айрим қисмлари (амаллар, иш турлари ва

ҳ.к.) ишлаб чиқариш таълимининг таркибий қисмлари, ёҳид ўқув элементлари бўла олишини аниқлашга йўналтирилган бўлади. Шу билан бирга бу таҳлил ишлаб чиқариш таълимини битирувчининг реал ишлаб чиқариш фаолиятига яқинлик даржасини ҳам аниқлаши даркор. Бундай таҳлил асосида ўқув устахоналари, полигон ва ўқув хўжаликларида қандай меҳнат жараёнларини бажарилиши ва қандай асбоб-ускуна ва жиҳозлардан фойдаланиш зарурлиги аниқланади. Шунинг учун ҳам муҳандис-педагог ва ўқувчилар ҳал қиладиган топшириқлар фақатгина ўқитиш, билишга оид ва ўқув тавсифини бўлмастай, балки у амалий йўналишга ҳам эга бўлади – унда моддий бойлик яратилади. Бундан ташқари, ҳал қилинадиган топшириқлар мазмунида, ишлаб чиқариш таълимининг ўзига хослиги ҳамда бу жараённинг дидактик имкониятлари ҳам акс эттирилиши зарур.

Ишлаб чиқаришнинг яна бир ўзига хослиги, уни назарий таълим билан бир вақтда олиб борилишидир. Ўқувчилар назарий таълим машғулотларида танланган касбга оид назарий билимлар ва қисман амалий кўникмалар тизимини эгаллайдилар. Бу тизим-биринчидан, ўқув жараёнида ўқувчиларнинг техник объектлар тузилиши, ишлаш принциплари ва уларни ишлатиш асосларини, ҳомашё ва тайёр маҳсулотнинг умумий физик-кимёвий хусусиятларини, технологик жараёнларни яратиш ва амалга ошириш принциплари тўғрисида кенг тарздаги маълумот олишлари; иккинчидан эса, билим ва кўникмаларни синтезлаш ҳамда уларни муайян техник объект, технологик ва меҳнат жараёнларга қўллашда фаоллашуви асосида шаклланади; учинчидан, у ўқувчиларда билим олиш ва улардан фойдаланиш кўникмалари мавжуд бўлиши, техник ҳужжатлар, назорат ўлчов асбоблари, жиҳоз ва ускуналар билан ишлашга оид амалий кўникмаларга эга бўлишини назарда тутди. Бу тизим, бир томондан ишлаб чиқариш таълими жараёнида янада ойдинлашди ва такомиллашади. Иккинчи томондан эса, билим, кўникма ва малакаларнинг назарий-амалий тизими ўқувчиларнинг муайян касб бўйича амалий малакаларни онгли равишда эгаллашларини таъминлайди. Топшириқлар тузишда ишлаб чиқариш таълимининг бундай ўзига хослигини эътиборга олиш даркор.

Ишлаб чиқариш таълимининг учинчи ўзига хослиги шуки, унда ўқувчилар фақатгина касб-маҳорати эгаллабгина қолмай балки яратувчи меҳнатда ҳам иштирок этиб, маълум даражада моддий бойликлар яратувчиси бўлиб ҳам ҳисобланадилар. Шу муносабат билан муҳандис-педагог ўзаро боғлиқ бўлган ўқув фаолияти ҳамда ишлаб чиқариш жараёнларининг ташкилотчиси ва бошқарувчиси вазифаларини бажаради. Шунинг учун ҳам, муҳандис-педагог ва ўқувчилар ҳал қиладиган топшириқлар-фақатгина танланган касб-маҳоратини эгалланишини эмас, балки ўқувчиларнинг аста секин меҳнат унумдорлигини оширишларини ҳам эътиборга олиши зарур.

Ишлаб чиқариш таълими жараёнида ҳал қилинадиган масалалар. Ўқув фаолияти, шу жумладан ишлаб чиқариш жараёнида ўқувчилар муҳандис-педагоглар раҳбарлигида муайян ахборот ҳажминини эгаллайдилар. Мулоқот воситалари ёрдамида узатиладиган ахборот ва муҳандис-педагог-ўқувчи ўртасида ўзаро алоқа ҳамда уларнинг ўзаро таъсири ўрнатилади. Ахборот мазмуни муҳандис-педагог ва

Ўқувчи фаолиятида турли топшириқларни ҳал қилишда руёбга чиқади. Ҳал қилинадиган топшириқлар қуйидаги ўйга хос хусусиятларга эга бўлишлари эътиборга олинади.

Биринчидан, у таълим жараёнида Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида ўқув юрти олдига қўйилган мақсадларни мувофақиятли руёбга чиқаради;

Иккинчидан бу мақсадларни ўқувчилар мақсадларига ва ўқув топшириқларга айлантиради;

Учинчидан, ишлаб чиқариш жараёнларининг дидактик хусусиятларива имкониятларини эътиборга олади ва ўқув жараёнининг қисми кўринишида намоён бўлади;

Тўртинчидан, ўқув топшириқларини бажариш билан ўқувчилар мустақиллигини аста секин ортиб боришини назарда тутаяди, ва демак, муҳандис-педагог томонидан ўқувчи фаолиятига раҳбарликни тобора мураккаблашиб, такомиллашиб боришини талаб қилади;

Бешинчидан, тизимнинг алоҳида ташкил этувчилари (бу ҳолда алоҳида ўқув гуруҳлари) ўртасидаги ўзаро алоқа ва боғланишларни амалга оширади. Бу бир гуруҳ топшириқларни муваффақиятли ҳал қилиниши, иккинчи гуруҳ масалаларини, шунингдек, топшириқни бутунлигига ҳал қилинишига таъсир кўрсатишда намоён бўлади.

Демак, илмий асосланган топшириқлар (масалалар) тизими бир томондан ўқувчилар касб маҳорати асосларини шаклланиш жараёнини бошқаради, иккинчи томондан эса, ушбу асосларни эгаллашда ўқувчиларга ёрдам беради. Муҳандис-педагогнинг ишлаб чиқариш таълими жараёнидаги вазифасини икки жиҳатда тасвирлаш мумкин;

1) ўқувчиларга касбга оид билим, кўникма ва малакаларни шакллантирувчи вазифалар;

2) ўқувчиларда ўз-ўзини тарбиялашга мустақил таълим олишга дастлабки кўникма ва малакаларни шакллантирувчи вазифалар.

Бир қатор тадқиқотларда ўз-ўзини тарбиялашга таърифлаб берилган. Масалан, Адет Я.А. бу тушунчани қуйидагича таърифлайди: “Ўз-ўзини тарбиялаш – инсон ёки жамоанинг ўзида салбий сифатларни бартараф қилиб, ижобий сифатларни таркиб топтиришдир”.

Кенгроқ маънода эса ў-ўзини тарбиялаш мустақил таълимни ҳам қамраб олади ва шахс ёки жамоанинг ўз устида ишлашини англлатувчи таълим тарбиявий ишдир. Касб-хунар коллежи ўқувчиларининг ўз-ўзини тарбиялаши ўзида умуминсоний ва касбий сифатларни рифожлантиришдан иборатдир.

Ўргатувчи топшириқларни ҳал қилиш нафақат ўқувчиларнинг ривожланишига, балки ўқув жараёнида уларни тарбиясига ҳам таъсир кўрсатади. Ўз навбатида, тарбиявий вазифаларнинг ҳал қилиниши ўқув топшириқларни муваффақиятли ҳал этилишини, яъни танланган касб бўйича кўникма ва малакаларни муваффақиятли шаклланишини таъминлайди. Ўқувчиларда танланган касбига оид амалий кўникма ва малакаларни шакллантирувчи топшириқлар ўқув топшириқлари деб аталади. Ўқувчиларда миллий мустақиллик маънавиятига хос бўлган белгиларни ва касбга оид махсус сифатларни шакллантирувга топшириқлар тарбиявий тавсифга эга бўлган топшириқлар деб аталади.

Бу гуруҳлар таркибидаги ҳар бир топшириқларни, уларнинг ўйига хос белиглари ва асосларига биноан чегаралаш мумкинки, улар ўзаро йиғилиб муайян тизим ташкил қиладилар. Ўқувчиларнинг меҳнат фаолиятига тайёрланишини эътиборга олган ҳолда, ўқиш жараёнида уларни бу тизимнинг асосий қисмларини руёбга чиқаришга тайёрлаш даркор. Бу асосий қисмлар қуйидагилардан иборат:

- 1) технологик жараёни режалаш ва ташкил қилиш;
- 2) уни амалда бажариш;
- 3) олинган натижаларни таҳлил ва назорат қилиш.

Ўргатувчи топшириқлар ўқувчиларда технологик жараёни режалаш ва ташкил этиш, уни амалга ошириш, уни бажарилишини таҳлил ва тезкор назорат қилиш ҳамда олинган натижаларни таҳлил ва назорат қилишга оид кўникма ва малакаларни шакллантириш зарур.

Тарбиявий тавсифга эга бўлган топшириқларни ҳам айрим асосий жиҳатларини кўриб чиқайлик. Ўқувчиларда меҳнатга нисбатан ижобий муносабатларни, илғор ишчилар фаолиятига қизиқиш, ўз ишида доимо янги, илғор усуллар қўллашга эҳтиёж ва шахснинг бошқа бир қатор сифатларини шакллантирмасдан уларни бўлажак касбий фаолиятга тайёрлаб бўлмайди. Шу муносабат билан меҳнатга ижодий муносабатни шакллантирувчи топшириқлар алоҳида аҳамиятга эга бўлади. Замонавий мутахассис фақатгина ижрочи бўлибгина қолмай, маълум даражада ташкилотчи ҳам бўлиши зарур. Шунинг учун ҳам, ўқиш жараёнида ўқувчиларнинг ташкилотчилик қобилиятларини ривожлантирилиши, яъни ана шу қобилиятларни шакллантирувчи вазифалар топшириқларни кўпроқ ечиш даркор.

Мухандис-педагог олдида турган вазифалар ўқувчилар ишлаб чиқариш таълими жараёнида ҳал қиладиган топшириқларда ўз аксини топади. Юқорида таъкидланганидек, ўқувчилар асосан икки гуруҳдаги топшириқларни касб-маҳоратини шакллантирувчи топшириқларни, ҳамда ўз-ўзини тарбиялашга оид бошланғич кўникма ва малакаларни шакллантиришга оид топшириқларни ҳал қиладилар. Буни қуйидаги жадвалда изоҳлаш мумкин (1-жадвал).

1-жадвал

Ўқувчилар ишлаб чиқариш таълими жараёнида ҳал қиладиган ўз-ўзини тарбиялашга оид топшириқлар

Ечилиши куйидагиларни шакллантирувчи топшириқлар

Шахсининг ахлоқий иродавий сифатлари ва белгилари
Шахсининг касбий сифатлари ва белгилари

Ўрганилаётган касбга ижодий муносабатни вужудга келтириш
Халқ хўжалигини у ёки бу соҳасига техник тараққиётини руёбга чиқариш учун иш циклини муваффақиятли якунлаш учун касбнинг аҳамиятини англаш

Ишдаги қийинчиликларни енгишга тайёр бўлишни ривожлантириш
У ёки бу касбни эгаллаётган ўқувчи шахсига куйиладиган талабларни ўрганиш ва англаш

Ихтирочилик фаолиятига қизиқишни ривожлантириш
Бажарилаётган иш усуллари, амаллар ва иш турларининг шахсининг касбий сифатлари ва белгиларини шакллантиришдаги аҳамиятини қиёсий баҳолаш

Жамоода ишлашга оид кўникиш ва малакаларни эгаллаш
Ҳар хил иш турларини бажаришда шахсининг касбий сифатлари ва белгиларини мақсадга мувофиқ тарзда ривожлантириш

Ишлаб чиқариш таълими жараёнини, муҳандис-педагог ва ўқувчилар ҳал қиладиган масалаларни таҳлил қилиш улар фаолиятининг асосий кўринишларини ажратиш ҳамда бу фаолиятларнинг мураккаб тавсифга эга эканлиги кўрсатиш имкониятини яратади.

Муҳандис-педагогнинг ўргатувчи (ўқитувчи) фаолияти ташкилий ва ахборот узатишдан ҳамда назорат ва ҳисоблашлардан иборат бўлади. Муҳандис-педагогнинг тарбиявий фаолияти ҳам ўзига хос мураккабликка эгадир. Бу фаолият жараёнида ўқувчига: иш ўрнини ва меҳнатни илмий асосда ташкил этиш, илғор технологиялар, замонавий ускуна ва меҳнатнинг юқори самарали методларига, ўқув ва ўқув ишлаб чиқарув меҳнатини оқилон ташкил этишга ижобий муносабатларни шакллантирувчи шароитлар яратиш бўйича самарали таъсир кўрсатиши керак. Шу билан бирга, муҳандис педагогнинг тарбиявий фаолияти ўқиитишда моддий ва маънавий рағбатлантиришдан оқилон фойдаланиши, ўқувчилар гуруҳи ва микрогуруҳ (звено, бригада) ларда юксак ахлоқий муносабатларни шакллантириши, ўз шахсий намунасидан унумли фойдаланиши зарур. Муҳандис-педагогнинг тарбиявий фаолияти гуруҳ, звено ва бригада ўқувчилари ўртасида тўғри муносабатларни таъминлаши даркор. Агар гуруҳ, звено

ва бригадалар ўқувчиларнинг ҳақиқий микро ва макрожамоасига айлансагина, ҳамда уларга ижобий шахс қадриятлар йўналишига ва ҳурматга сазовор бўлган ўқувчилар бошчилик қилсаларгина бунга эришиш мумкин. Муҳандис-педагог ўз фаолиятида бунга алоҳида эътибор бериши даркор.

Ўқувчилар фаолияти (ўқув ва ўз-ўзини тарбиялаш) ниҳоятда мураккаб. Ўқув фаолияти билишга оид топшириқларни англаш, бўлажак ҳатти-ҳаракатларни режалаш ва ташкил этиш, турли топшириқларни бажариш, ўз-ўзини назорат қилиш ва иш натижаларини ҳисобга олишда амалга оширилади. Ўқувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялашга оид фаолиятларининг таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат: ўз имкониятлари ва жамоадаги тутган ўрнини тўғри баҳолаш, касбий сифатларни касбга оид фаолиятни муваффақиятли амалга оширишдаги аҳамиятини англаш, касбий ва ахлоқий сифатларни мақсадга мувофиқ ҳолда ўз-ўзини тарбиялаб боришдан иборат бўлади.

1.8. Касб таълими муассасида тарбиявий ишлар назарияси ва амалиёти

Талаба ёшларнинг маънавий-ахлоқий одатларини тарбиялаш

Ҳозирги кунда ёшларни баркамол инсон, ўз ватананинг илғор кишиси сифатида тарбиялаш энг асосий масалалардан бири ҳисобланади. Чунки айнан ёшлар давлатимизнинг келажагидир.

Мамлакатимизда чуқур, кенг қамровли иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ислоҳатлар амалга оширилмоқда. Жамият маънавий юкасалиши ва янгилини сари юз тутгун бир пайтда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 3–сентябрдаги “Республика маънавият ва маърифат кенгашининг қўллаб қувватлаш тўғрисида”ги Фармони замиридаги ғоялар, улардан келиб чиқадиган асосий мақсадлар маънавиятнинг устуворлигини яна бир қарра тасдиқлайди.

Халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш – Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифасидир. Маънавият шундай қимматбаҳо меваки, у бизнинг қадимий ва навқирон халқимиз қалбида бутун Инсониятнинг улкан оиласида ўз мустақиллигини тушуниб етиш ва озодликни севиш туйғуси билан биргаликда етилган. Маънавият инсонга она сути, ота намунаси, аждодлар ўғити билан бирга сингади. Она тилининг буюк аҳамияти шундаки, у маънавият белгиси сифатида кишиларни яқин қилиб жипслаштиради. Табиатга яқинлик, жонажон улканинг бениҳоя гўзаллигидан баҳраманд бўлиш маънавиятга озиқ беради, кучайтиради. Маънавият ўз халқининг тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади.

Маънавияти юксак шахслар юртни танитади. Шахсни эса унинг маънавий қиёфаси танитади. Маънавият – тарбиядан бошланади. Таълим – тарбиясиз маънавиятнинг бўлмаслиги барчага аён ҳақиқатдир.

Миллий педагогика асосчиларидан бири Абдулла Авлонийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё садоқат, ё фалокат масаласидир!” деган сўзлари фикримизга далил бўлади.

Тарбия – маънавий манбалар ва ҳозирги замон талаблари ва эҳтиёжларини назарда тутган ҳолда, ўқитувчининг ўқувчи билан аниқ бир мақсадга қаратилган ўзаро амалий ва назарий мулоқотидир.

Тарбия жараёнининг жамият тараққиётидаги роли ниҳоятда беқиёсдир. Инсонни тарбиялаш, уни билим олишга, меҳнат қилишга ундаш ва бу хатти-ҳаракатини секин-аста кўникмага айлантириб бориш лозим. Бу эса, инсонни мушоҳада қилиш қобилиятини тарбиялайди ва мушоҳада қилиш ақлни пешлайди. Ақл онгни сақлайди, онг эса моддий ва маънавий манбага айланади. Шу тарзда инсон аста-секин комилликка эришиб боради. Аммо бунинг учун тарбиячи ва тарбияланувчидан узоқ давом этадиган масъулият, шарафли меҳнат ва кунт, иродани талаб этади.

Жамият тараққиёти тарихи шуни кўрсатадики, фақат маънавият-маърифат кенг қулоч ёйган, илм-урфон тараққий этган мамлакатдагина адолатли жамият қуриш ва унда бир-бирига меҳр-оқибатли, камолатли инсонлар шаклланиши мумкин. Бундай жамиятда халқнинг эртанги кунга ишончи ва бунёдкорлик, яратувчилик ишига, эзгуликка интилиши кучли ва жамият фуқароларида соғлом фикр, ақл-идрок ҳар доим устувор бўлади.

Мустақиллик бизга маърифий, маданий, адолатли ва инсонпарвар жамият қуриш имконини берди. Энди бу жамиятга ҳар бир инсон ўз ўрни, мавқеига яраша виждонан ҳисса қўшмоғи лозим.

Инсоннинг маънавияти унинг одоби, ахлоқий, ҳуқуқий, иқтисодий ва сиёсий билимлари замирида шаклланади. Мазкур билимлар ўз навбатида инсон ижобий сифатларининг камол топиб, бойиб боришига олиб келади. Фазилатлар инсоннинг ижобий сифатлари мажмуидан иборат.

Сифат – алоҳида бир шахснинг муайян бир хислатини ифодаловчи ахлоқий категориядир.

Фазилат – алоҳида шахс, эл, элат, халқ, улусга тааллуқли бўлган ижобий ахлоқий сифатлар мажмуи.

Одамнинг инсон сифатида шакллана бориши жараёнида унинг камолоти даражаси одоб, ахлоқ, маданият, маънавият элементларининг унда қанчалик

муассамланганлиги билан белгиланади. Шу ўринда бу категорияларнинг моҳияти устида тўхталиб ўтиш жоиздир.

Одоб – ҳар бир инсоннинг ўзи бир инсон ёки жамоа билан бўлган мулоқотида ҳамда юриш-туришида ўзини тута билишидир.

Ахлоқ - жамиятда қабул қилинган, жамоатчилик фикри билан маъқулланган хулқ-одоб нормалари мажмуи.

Маданият – жамиятнинг ва унда яшовчи фуқароларнинг фаолияти жараёнида тўпланган барча ижобий ютуқлар мажмуаси.

Маънавият – инсон онгини акс эттирувчи барча ижобий, руҳий, интеллектуал фазилатлар мажмуаси.

Камолотга эришган, ҳар томонлама ривожланган авлодни тарбиялаш жараёни унинг доимий, мунтазам изчил ва бир тизимга кирган шаклда бўлишини тақоза этади. Бу йўлда касбий таълим муассасаларида таълим жараёнини такомиллаштириш, профессионал фанлар сингари ғоявий мазмуни талабаларга янги жамиятнинг ҳар бир мутахассисига зарур бўлган ижтимоий дунёқарашни шакллантирувчи тасаввурлар захирасини ҳосил қилиши лозим бўлган ижтимоий гуманитар фанларни ўқитишга янгича ёндошув асосида ахлоқ малакаларини ҳосил қилиш мумкин. Талаба ёшларда ягона педагогик жараёнда маънавий-ахлоқий одатларни тарбиялашда қуйидаги вазифалар ҳал этилиши лозим:

- шўролар ҳокимияти даврида таълим соҳасидан ўрин олган мафкуравий маҳдудликдан халос бўлиш;
- ўзбек миллий менталитети ва жаҳон цивилизацияси ютуқларига таянадиган маънавий қадриятлар тизимини мустаҳкамлаш;
- Шарқ мутафаккирлари асарларида кўтарилган Комил инсон ғояси таълимотларига амал қилиш;
- Ўзбекистон Республикаси Президенти асарларида таълим-тарбия хусусан ҳозирги замон ёшлари қандай бўлиши керак деган таълимотига нисбатан жавобларга тўла амал қилиш кабилар.

1.9. Касб таълими муассасаларида олиб борилаётган тарбиявий ишларнинг асосий моҳияти ва мазмуни

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган ўзининг мустақил тараққиёт йўлига асосланган ҳолда бозор иқтисодиётига тўла ишонч билан ўтиб бормоқда. Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек, «Сиёсий мустақиллик ривожланган, ўзаро мутаносиб, тўлақонли иқтисодиёт билан мустаҳкамланмас экан, у бор-йўғи қуруқ, баландпарвоз гаплар, сохта обрў-эътибор орттириш воситасига айланиб қолаверади».

Мустақилликнинг ўтган 16 йиллик даври давомида миллий хўжалигимиз иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланиб, инқироз ҳолатидан чиқарилди ва унинг кўпгина соҳаларида барқарор ўсишга эришилди. Бозор механизмнинг таркибий қисмлари қарор топди ва унинг инфратузилмалари вужудга келтирилди, ҳозирги кунда эса иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, иқтисодиётни ҳар тарафлама эркинлаштириш амалга оширилмоқда. Энг муҳими шу давр ичида миллий истиқлол ғояси ва мафкураси шаклланиб, кишиларимиз онгига сингиб бормоқда.

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов айтганларидек, «Истиқлол мафкураси кўп миллатли Ўзбекистон халқининг эзгу ғоя-озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлидаги асрий орзу интилишлари, ҳаётий идеалларини ўзида акс эттиради»

Бу қўйилган дастлабки қадамларимиз натижасида шаклланиб келаётган миллий иқтисодимиз янги ХХІ асрда биз яшамоқчи бўлган умумий уйимиз, яъни янгиланаётган ватанимизнинг ҳаётий асосини, унинг келгусидаги тараққиёт манбаини ташкил этади.

Бугунги кунда халқнинг бой замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларнинг ютуқлари асосида мутахассислар тайёрлашнинг мукамал тизимини шакллантириш Ўзбекистон тараққиётининг муҳим шартидир. Президентимиз Ислам Каримов таъкидлаганидек: «.. бугунги кунда олдимизга қўйган буюк мақсадларимизга, эзгу ниятларимизга эришишимиз, жамиятимизнинг янгилалиши, ҳаётимизнинг тараққиёти ва истиқболи амалга оширилаётган ислохотларимиз, режаларимизнинг самараси тақдири – буларнинг барчаси, авваломбор, замон талабларига жавоб берадиган юқори малакали, онгли мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммоси билан чамбарчас боғлиқлигини барчамиз англаб етмоқдамиз».

Таълим-индивиднинг жамият ҳаётининг турли соҳаларига жамиятда мавжуд маданиятга тайёрлаш ва мослаштириш вазифасини бажарувчи ижтимоий институтдир,

Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, ҳар қандай соҳада бўлганидек таълим соҳасида ҳам муаммолар мавжуд. Бу каби муаммолар мустақил республикамизни ҳам четлаб ўтган эмас. Ушбу муаммоларни ҳал этиш ҳамда таълим соҳасида зарурий ислохотларни амалга ошириш мақсадида «Таълим тўғрисида» қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинди. Қонун ва миллий дастурга

кўра мамлакатимизда ягона узлуксиз таълим тизими яратилиб, таълим ислоҳоти ва унинг истиқболларини қуйидаги тамойиллар асосида белгиланди:

а) миллати, дини, ирқи, этниқодидан қатъий назар, барча фуқаролар учун таълим олиш имконияти яратилганлиги.

б) таълим тизимининг узлуксизлиги, илмийлиги, дунёвийлиги ва изчиллиги.

в) таълимда умуммиллий, умуминсоний, маънавий-маърифий қадриятларнинг устуворлиги.

г) таълимнинг инсонпарварлиги, демократиялилиги, таълим-тарбия муассасаларининг сиёсий партия ва бошқа таъсирларидан холилиги.

Демак, юқоридаги тамойиллар амалга оширилаётган экан, жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси, хоҳ дурадгор, ҳисобчи, корхона раҳбари ёхуд машҳур сиёсатчи бўлсин, бу соҳага юксак ҳурмат-эътибор билан муносабатда бўлиши лозим. Ваҳоланки, юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлагаларидек: «Фарзандларимиз биздан кўра кучли, ақлли, доно ва албатта бахтли бўлишлари шарт» деган шиори ҳамиша ҳар биримизнинг диққат марказимизда бўлиши шарт.

Касб таълими муассасаларида олиб борилаётган ишларнинг моҳияти – унинг миллий истиқлол мафқурасига асосланган, маънавий-ахлоқий, ҳуқуқий, ватанпарварлик, фуқаровий, меҳнат, маданий-маиший, экологик ва шу сингари йўналишлар билан эришиладиган ғоявий аъмол ва идеалларга мос ҳолда олиб борилиши мақсадга молик масаладир. Бу муаммоларни амалга ошириш барча педагогларнинг олдида турган юксак вазифадир.

Мустақиллик шароитида талаба-ёшларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда қатор вазифаларни ҳал этиш талаб этилади. Жумладан:

- ҳар бир таълим олувчининг онгида давлат мустақиллигига халқнинг олий ғоявий-ахлоқий қадрияти экани, ўз ватани билан фахрланиш, унинг хавфсизлигини таъминлаш ва Ўзбекистоннинг улуғ тарихий ўтмишига, бозор муносабатларига асосланган янги демократик жамият қуришда танлаб олган ўзига хос йўлини мустаҳкамлаш, ислом дини руҳи билан суғорилган олий маънавий-ахлоқий қадриятларни тўғри тушунтириш ва уни эътиқодга айлантириш;

- таълим олувчиларда умуминсоний инсонпарварлик ахлоқи, маданияти меъёрларини, замонавий қадриятлар эҳтиёжи, ўзи юқори тутиш ва виқор сақлаш, оилавий тантаналарда ўзини кўрсатишга уриниш, хизмат вазифасидан шахсий мақсадлар учун фойдаланиш кўринишларига муросасиз бўлиш руҳини тарбиялаб бориш уларнинг юқори ахлоқ малакалари билан қуроллантиришнинг гарови бўлиб ҳисобланади.

Умуман олганда, ахлоқий тарбия тарбиявий ишлар комплексида етакчи ўрин тутди. Касб таълими муассасаларида талаба-ёшларда ахлоқий тарбияни амалга оширишда аввало ахлоқий тушунча ва ишонч ҳиссини яратишдан бошлаган маъқул. Чунки ёшларда ахлоқий тушунча эътиқодларни таркиб топирмай туриб, ахлоқий одатларни, хатти-ҳаракат билан боғлиқ малака ва одатларни ҳосил қилиб бўлмайди. Бунда асосан ёшларга ахлоқ-одоб норма ва қоидалари мазмунига оид билим беришга катта аҳамият бериш лозим.

Касб таълими муассасаларида ахлоқий тарбия муаммоси. Ахлоқий тарбия мазмунининг шаклланишида ўзбек мутафаккирларининг алоҳида хизматлари бор. Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино каби буюк мутафаккирлар тарбия жараёнига жиддий қараганлар ва бу борадаги қимматли фикрларини дунёга танилган асарларида баён этганлар. Ушбу асарлар нафақат Ўзбек халқининг, балки бутун инсониятнинг ривожланиш жараёнида муҳим аҳамият касб этган. Уларнинг илмий қарашлари бугунги кунда ҳам инсоният учун дастури амал бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Абу Наср Форобий - машҳур мутафаккир, қадимги Юнон илми ва фалсафасининг шарқдаги энг йирик тарғиботчиси. Ўрта аср ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётига асос солган мутафаккир. Форобий «Ақл ҳақидаги рисола», «Фалсафадан олдин нимани ўрганиш керак», «Субстанция ҳақида», «Фалсафа манбалари», «Логикага кириш», «Масалалар манбаи» каби 160 дан ортиқ рисоалар яратди. Форобий бу асарларида давлат тузилиши ва уни бошқариш, турли ижтимоий низоларнинг олдини олиш ҳамда камолатга эришган ижтимоий жамоани яратиш каби масалалар устида фикр юритади. Етук жамоани вужудга келтириш, комил инсонни яратиш муаммосини ҳал этиш билан боғлиқ эканлигини биринчи бор ўрта аср шароитида Форобий олға сурди. Унинг «Идеал жамоа ҳақида», «Бахт-саодатга эришув тўғрисида» каби машҳур асарлари шу масалаларга бағишланган. Форобий таълим-тарбияга бағишланган асарларида таълим-тарбиянинг муҳимлиги, унда нималарга эътибор бериш зурурлиги, таълим-тарбия усуллари ва услубиятлари ҳақида фикр юритади. Унинг «Фозил одамлар шаҳри», «Ихсо-ал-илм», «Илмларнинг келиб чиқиши», «Ақл маънолари тўғрисида» каби асарларида ижтимоий-тарбиявий қарашлари ўз ифодасини топган.

Жамиятда мавжуд анъана ва урф-одатларда ҳам ахлоқ меъёрлари ва мазмуни ўз аксини топади. Ахлоқий тарбиянинг бир категорияси сифатида ахлоқий қадриятлар қабул қилинган ва бу ахлоқий қадриятлар ахлоқий тарбиянинг мазмуни ва меъёрларини белгилашда асосий омил бўлиб хизмат қилади. Умуман қадриятлар деганда миллий ва умуминсоний қадриятлар тушунилади. Қадриятлар ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида пайдо бўлади ва ривожланади. Қадриятлар кишиларнинг турли соҳадаги, аввало, ишлаб чиқариш, меҳнат соҳасидаги фаолияти учун фойда келтирадиган нарсалар, ҳодисалар мажмуи билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Сўнгра аста-секин субъект фаоллигининг орта бориши натижасида нисбий мустақил соҳа тарзида амал қила бошлайди. Ахлоқий мазмундаги қадриятлар боланинг онги ва фаолиятини фаоллаштиради, иш ва сўз бирилигини таъминлашга ёрдам беради. Бундай қадриятлар жумласига инсонпарварлик, маърифатпарварлик, меҳр-муҳаббат,

поклик, катталарга ҳурмат, муҳаббат, хушмуомалалик, дўстлик, сахийлик, саҳоват, ширинсўзлик ва бошқалар киради. Мазкур қадриятлар негизида жамиятда, оилада, мактабда болани юксак инсоний фазилатларга онгли равишда амал қилишга даъват этиш ғояси ётади.

Ахлоқий тарбия жараёнининг дастлабки босқичида шахс ахлоқ меъёрларига маълум даражада тўғридан-тўғри бўйсунган ҳолда кўр-кўрона амал қилса, ахлоқийликнинг юқори даражасига етганда, тўғридан-тўғри кўр-кўрона бўйсунниш онгли идрок этишга яқка шахснинг ахлоқ меъёрлари ва жамият ахлоқ меъёрлари ўртасида уйғунликнинг ҳосил бўлишига эришиш лозимдир. Ахлоқий маданиятнинг муҳим белгиларидан бири ҳам худди ана шу шахс ва жамият орасидаги уйғун муносабатнинг, ахлоқий бирликнинг ҳосил бўлишидир.

Инсон ахлоқий маданиятнинг энг оддий меъёрларини илк ёшлигидан бошлабоқ аввал оилада, сўнг ўртоқлари билан бўладиган муносабатларида эгаллай бошлайди. Бу ахлоқий меъёрларга амал қилишнинг мотивлари турлича бўлади. Ота-онага бўлган ҳурмат ва муҳаббат болани ахлоқий талабларга амал қилишга ва шу орқали ота-онанинг ҳайрихоҳлигига ва меҳрига сазовор бўлишга ундайди. Бундан ташқари меъёрларга амал қилмаслик ҳолатида жазолашдан фойдаланиш ҳам болани огоҳ бўлишга ундайди. Ўз тенгқурлари билан мулоқотга киришиш иштиёқи, ички эҳтиёж ҳам болада ахлоқий меъёрларга амал қилиш мотивациясини уйғотади. Буларнинг барчаси ҳар бир ёш болани ахлоқий меъёрлар билан тўқнашишига ва уларга амал қилишни ўрганишига ёрдам беради. Буларнинг барчаси инсонда ахлоқий меъёрларга амал қилиш малакасини ва кўникмасини ҳосил бўлишига олиб келади. Аммо бундай ахлоқий меъёрларга амал қилишни биз хали ахлоқий онглилик даражаси деб айта олмаймиз. Чунки бу ҳолда ахлоқий меъёрлар ички эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда эмас, балки ташқи таъсирларнинг натижаси сифатида вужудга келади. Шунга қарамай ахлоқий даражанинг бу дастлабки поғонаси жуда муҳим аҳамият касб этади, чунки у бошланғич нукта сифатида кейинги ривожланиш учун хизмат қилади. Ахлоқий ривожланишнинг бу босқичида атроф-муҳитдаги ахлоқий маданият даражаси энг муҳим ролни ўйнайди.

Ривожланишнинг барча босқичларида жамиятда қарор топган ахлоқий билимлар янги ахлоқий билимлар билан тўлдирилиб бириши талаб этилган. Айтиш жоизки, бу қонуний жараён дидир. Демак, ҳозирги вақтда ҳам ахлоқий билимларимиз қанчалик бой бўлмасин диалектик ривожланиш қонуни ушбу ахлоқий билимларни янада тўлдириб борилишини талаб этади. Айниқса Ўзбекистон республикасида рўй бераётган сифат ўзгаришлар бугунги кунда ахлоқий қарашларни қайтадан талқин этишни, фан ва техниканинг ривожини натижасида эришилаётган янги билимлардан ахлоқий тарбия жараёнида фойдаланишни тақозо этишини назарга олсак, бу вазифани қанчалик зарурлигини ҳис этамиз. Демак, биз ахлоқий тарбияни учинчи вазифасини ҳам аниқлаб олдик бу : - ахлоқий билимларни янада тўлдириб бориш, илм-фан эришган янги билимлардан ва ютуқлардан фойдаланишни йўлга қўйишдан иборат.

1.10. Ёшларни касбга йўналтиришда миллий истиқлол мафкурасига асосланган маънавий-ахлоқий, маданий-маиший ишлар

Ўзбекистон Республикасида чуқур кенг кўламли ислохотлар амалга оширилаётган бир пайтда, замон талабларига жавоб берадиган олий маълумотли иқтисодчи мутахассисларни тайёрлашга ихтисослаштиришган узлуксиз иқтисодий таълим тизимини шакллантиришга биринчи даражали аҳамият берилмоқда.

Президентимиз Ислон Каримов таъкидлаганидек: «Биз қийин шароитда келажагимиз пойдеворини қуриб олдик. Бунга ўрнимизга келадиган ёш авлод қандай баҳо беради, лойиҳаларимиз, ишларимизни тарозига солиб кўриб нима дейди? Ҳар биримиз мана шу саволни дилга тугиб меҳнат қилишимиз лозим. Менинг ишончим комилки, Ўзбекистон халқи фаровон турмуш кечирадиган буюк давлат бўлади».

Маълумки, қайси давлатда кадрлар тайёрлаш сиёсати тўғри ва омилкорлик билан ташкил этилса, ўша давлатда ҳар доим тараққиёт бўлади.

Таълим ҳар бир жамиятнинг ажралмас қисми, маданияти ва ривожланишнинг асосий кўрсаткичидир. Ҳар қандай мамлакат истиқболли режалар тузар экан, аввало таълимга эътиборни кучайтиради. Шу маънода мустақиллигимизнинг дастлабки кунларидан бошлаб, Президентимизнинг «Келажак бугундан бошланади», «Ҳозир тарбия масаласига эътибор қилинмаса, келажак бой берилади», «Тарбиядан ҳеч нарса аямаймиз» деган даъватлари остида таълимни ислох қилишга киришилди.

Мамлакатимиз халқ хўжалигини янада юксалтириш, республиканинг ақл заковат салоҳиятини ўстириш, давлатимиз қудратини ошириш, унинг мустақиллигини мустаҳкамлаш учун хизмат қиладиган Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисидаги қонуни» ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ишлаб чиқилди. Таълим тизимининг молиявий ва моддий таъминоти қонуний йўл билан ижобий ҳал этилди.

Фақат ўтиш даврининг ўзида бу дастур учун 65 млрд. сўм ажратиш кўзда тутилган. 1999 йилда бу мақсадлар учун 34 млрд. сўмдан ортиқ маблағ сарфланди. Ҳозирги вақтда мамлакатимизда ялпи ички маҳсулотнинг 8-10 фоизга тенг қисми маърифат, таълим ва тарбияга ажратилмоқда – бу катта миқдордаги маблағдир. Масалан, республикамизда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» доирасидаги таълим харажатлари 1999 йили 159,2 млрд. сўм, 2000 йили 248,8 млрд. сўмни ташкил қилган бўлса, 2001 йили 336, 1 млрд. сўм сарфланган.

1997 йилда ташкил топган «Умид» ва бошқа жамғармалар орқали иқтидорли ёшлар ривожланган Давлатлардаги энг нуфузли ўқув марказларида таҳсил олмақдалар. Ёшлар хориж ҳаётини кўриб, халқаро ҳаётини тажриба орттириб, чет

тиллари ни мукаммал эгаллаб, замонавий бакалаврлик ва магистрлик даражасига республикамизнинг турли босқичдаги кадрлар хорижий таълим марказларида тажриба ва малака орттириб келмоқдалар. Бундай ёндашувлар ҳам Ўзбекистон таълим тизимининг ёрқин истиқболига ва унинг мавқеини оширишга хизмат қилади.

Бугунги кунда келажаги буюк давлатни қуриш тафаккури, дунёқараши замон талабларига мос равишда ўзгарган мутахассисларимизга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Янгича фикрлайдиган, янги бозор шароитларида муваффақиятли хўжалик юритадиган юксак малакали, чуқур билимли мутахассисларни тайёрлаш давр талаби ва ҳақиқат тақозосидир.

Бугунги кунда иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида иқтисодчи мутахассислар тайёрлашнинг умумий мазмуни ва ўзига хос хусусияти шундан иборатки:

- у бозор иқтисодиётининг фундаментал асоси;
- замонавий таълим тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларидан бири;
- аҳоли касб таълимининг обрўли соҳаси;
- узлуксиз таълим тизимининг муҳим бўғинларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Мамлакатимизда иқтисодчи мутахассисларни тайёрлаш тизимини барпо этиш ва ривожлантириш тажрибаси катта илмий ва амалий қизиқиш уйғотади, чунки у замонавий иқтисодий таълимнинг аҳволини таҳлил қилиш ва назарий жиҳатдан изоҳлаш, унинг узлуксиз касб таълими тизими билан уйғунлаштириш ва самарали дидактик ривожланишни башорат қилиш вазифаларини ҳал этиш имконини беради.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек, - «Иқтисодиёт, сиёсат соҳасидаги барча ислоҳотларимизнинг асосий мақсади инсонга қаратилган. Мана шунинг учун ҳам миллий уйғони ғоясини амалга оширишга қобил янги авлодни тарбиялаш иши давлат иши, унинг устувор вазифаларидан бири бўлиб қолади».

Ривожланган мамлакатларда касб таълими (шу жумладан олий таълим)нинг бош мақсади – рақобатбардош товарлар ишлаб чиқариш ва барча тоифадаги малакали ходимларни тайёрлаш орқали рақобатбардош хизмат кўрсатишдан иборат.

Рақобатбардош мутахассисларсиз рақобатбардош иқтисодиёт бўлиши мумкин эмас.

Ўзбекистонда мазкур масалани ечишда Кадрлар тайёрлаш миллий модели асос бўлиб ҳисобланади. У қуйидагиларни ўз ичига олади:

- шахс – кадрлар тайёрлаш тизимининг асосий субъекти ва объекти, таълим хизматини талаб этувчи ҳамда амалга оширувчи;

- давлат ва жамият – таълим ва кадрлар тайёрлаш тизими фаолият кўрсатишини назорат қилиш ҳамда иш олиб боришнинг бошқаришни амалга оширувчи кадрлар тайёрлаш ва уларга талабгорлик кафолати;

- узлуксиз таълим – ўз таркибига барча таълим турини, давлат таълим стандартларини, фаолият кўрсатиш тузилмаси ва муҳитини олган малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлаш асоси;

- фан – юқори малакали мутахассислар тайёрловчи ва талаб этувчи, илғор педагогик ва информациявий технологияларни ишлаб чиқарувчи;

- ишлаб чиқариш – кадрларга бўлган талабни, шунингдек улар тайёрланганлик сифат ва даражасига талабни белгиловчи асосий буюртмачи, кадрлар тайёрлаш тизимларини молиялаш ва моддий-техник таъминлаш иштирокчиси.

Касб таълими муассасаларида ахлоқий тарбия муаммосини амалга ошириш учун қатор муаммоларни ҳал этишга эътиборни қаратиш керак. Улар:

1. Ўқитиш жараёнини илғор педагогик технология ва ахборот технологияси асосида уюштириш;
2. Талаба ва устоз ўртасидаги ахлоқий ҳамда ақлий савияни оширишга эришиш;
3. Таълим-тарбия масалалари қатъий режа асосида олиб борилиши;
4. Ўқув муассасида ижобий эмоционал шароит яратиш;
5. Таълим олувчиларни ўқув муассасининг умумий тартиб, ҳаёт тизимига риоя қилишга эришишни таъминлаш.

Шундай қилиб, ягона таълим-тарбия жараёнида ахлоқий тарбия ишини амалга оширишда суҳбат, мунозара, маъруза каби методлардан, ахлоқий одатларни эса машқ, турли фаолиятни уюштириш орқали амалга ошириш мумкин.

Ахлоқий тарбияни дастлабки поғонасида ахлоқий муҳит, ахлоқий шарт-шароитлар энг асосий омил сифатида майдонга чиқади ва шунинг учун ҳам бизнинг биринчи вазифамиз бу поғонада ана шу қулай ахлоқий муҳитни яратишга ҳаракат қилишдир. Бу ахлоқий тарбиянинг дастлабки вазифаларидан бири. Аммо муҳит, хусусан ахлоқий муҳит қанчалик қулай бўлмасин, у ўз-ўзидан ахлоқни шакллантира олмайди. Ана шу ахлоқий муҳитда яшаётган шахснинг индивидуал хусусиятлари (темперамент, характер, қобилияти) муҳит таъсирига нисбатан ўзининг жавоб реакциясини вужудга келтиради. Бошқача қилиб айтганда ҳар бир

шахс ташки таъсирга ўз шахсий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда жавоб беради.

Таълим олувчиларда умуминсоний инсонпарварлик ахлоқи, маданияти меъёрларини, замонавий кадриятлар эҳтиёжи, ўзи юқори тутиш ва виқор сақлаш, оилавий тантаналарда ўзини кўрсатишга уриниш, хизмат вазифасидан шахсий мақсадлар учун фойдаланиш кўринишларига муросасиз бўлиш руҳини тарбиялаб бориш уларнинг юқори ахлоқ малакалари билан қуроллантиришнинг гарови бўлиб ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан ушбу бобда касб таълими муассасаларида ахлоқий тарбия муаммоси бўйича жуда кўп маълумотлар мисоллар асосида берилган.

2-БОБ. ДИДАКТИКАНИНГ АСОСИЙ НАЗАРИЙ МУАММОЛАРИ

2.1. Умумий дидактиканинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланиши

Дидактика грекча сўз бўлиб, "didasko" – ўқитиш, "didaskol" – ўргатувчи (ўқитувчи) сўзларидан шаклланган. «Дидактика»нинг сўзма сўз таржимаси – таълим назариясини англатади. Таълим назарияси таълим жараёни тушунчаси ва моҳияти, таълим принциплари, методлари ҳамда ташкилиш шаклларни ўз ичига олади. Дидактика ўз олдига ўқитишнинг ўқувчиларни ҳар томонлама камол топтириш мақсадларига жавоб берувчи умумий қонуниятларни билиб олиш вазифасини кўяди. Таълимнинг асосий вазифаси ёш авлодда илмий билимлар, амалий кўникмалар, алоқалар тизимини шакллантиришдан, унинг баркамол шахсини ривожлантиришдан иборат. Демак, дидактика «нимага ўқитиш», «нимани ўқитиш» ва «қандай ўқитиш» каби саволларга жавоб излайди.

Собиқ иттифоқ давридаги адабиётларда умумий дидактиканинг фан сифатида шаклланиши буюк чех педагоги Ян Амос Коменский (1592-1670)нинг 1632 йилда ёзилган ва 1833-38 йилларда қайта ишланиб лотин тилида чоп этирилган «Буюк дидактика» асари билан боғланади. Албатта, ўқитишнинг дидактик принципларини, синф дарс тизимини асослашда, билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришда машқларнинг аҳамиятини очиб беришда Я.А. Коменскийнинг хизматлари. У ўқувчиларнинг тафаккури, меҳнат қобилияти ва нутқини ривожлантириш ўқитишнинг асосий вазифаси эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтади. «Кўргазмалилик ўқитувчининг олтин қондаси» деган ибора ҳам унинг номи билан боғлиқ. Лекин шундай бўлсада, сўнгги йилларда чоп этилаётган адабиётларда умумий дидактика тушунчаларининг пайдо бўлиши ва ривожланишида «Авесто» (э.о. 548-529 йиллар) асарининг, ҳамда ўрта аср шарқининг буюк алломалари Форобий, Беруний, Ибн Сино, Умар Ҳайём ва

бошқаларнинг, айниқса уларнинг миллий таълим тарбия асосларини яратишдаги хизматлари тан олиниб кенг ёритилмоқда. Ўзбекистонда XX аср бошларида миллий таълим тизимини яратилиши М. Бехбудий, А. Авлоний, С. Сиддиқий, И. Ибрат ва А. Фитрат уларнинг замондошлари номлари билан бевосита боғлиқдир.

Фаробий (879-950) қобилиятларни ривожлантиришга оид бир қатор тавсиялар ишлаб чиққан. Яхши назариячи бўлиш учун, - дейди у, қандай фан бўлишидан қатъий назар қуйидаги уч шартни бажариш зарур: 1) бу фан асосини ташкил этувчи барча принципларни билиши; 2) бу принцип ва маълумотларни муайян фанга қўллаб хулоса яшаш, яъни мулоҳаза яшаш (фикрлаш) қобилиятига эга бўлиши; 3) хато назарияларни инкор қилиш ва бошқа муаллифлар фикрларини таҳлил қилиб, ҳақиқатни ўрнатиб, хатоликни тузатиш. Фаробийнинг педагогик фикрлари унинг «Фозил одамлар шаҳри» (Тошкент 1993 й) асаида баён этилган.

Беруний (973 - 1051) ўзидан олдинги алломалар томонидан яратилган билишнинг илмий методини ривожлантирди ва янада чуқурлаштирди. У дидактик тавсифга эга бўлган қуйидаги хулосаларни шакллантирди: «Коинот тузилишини ўрганиш, шунингдек осмон ва ер шакллариининг қандайлиги ва ҳатто уларнинг ўртасида нима борлигини ўқиш ёрдамида, такрорлаш ёрдамида идрок қилиниши астраномия санъати учун жуда фойдалидир, ёхуд ўқувчи шу йўл билан бу санъат кишилари қўллайдиган сўзларга одатланадилар ва кўникмалар ҳосил қиладилар, уларни осонлик билан тушунади ва аҳамиятини яққол тасаввур эта олади».

Берунийнинг билим назарияси унинг замондоши Ибн Сино (980 - 1037) томонидан янада ривожлантирилди. У «ҳар қандай билинаётган (ўрганилаётган) нарсаси учун, уни билиш йўллари мавжуд бўлади» - деб таъкидлайди. Демак, у ҳар бир фан учун ўзига хос бўлган илмий тадқиқот методларининг мавжудлигига ишора қилади. Ибн Синонинг билиш назариясида сабаблар тўғрисидаги таълимот муҳим ўрин тутди. У бевосита сезгилар орқали аниқланадиган ва яширин, ақл билан сезиладиган сабабларни ажратиб кўрсатади, ҳамда у нарсаси ҳақидаги тўла тасаввур, уни вужудга келиш сабабларни ўргангандан сўнггина пайдо бўлади, деб таъкидлайди. Ибн Сино ўзининг бу билиш қондасига тиббиётда касалликни даволашдан олдин, уни симптомларини (пайдо бўлиш сабабларини) аниқлаш зарурлигига амал қилади.

Ўзбекистонда 20 аср бошларида ўзининг умумдидактик қарашлари билан машҳур бўлган мутафаккир жадидлардан бири А. Авлонийдир. Ўзбек педагогикасида А. Авлоний (1878-1943) педагогика тушунчасига биринчи марта тўғри таъриф берди. Ҳозирги кунда «Педагогика ўсиб келаётган ёш авлодни тайёрлаш тўғрисидаги фандир» деб таъриф берилса, А. Авлоний 1913 йилда ёзган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» (Тошкент 1992 йил) асаида «Педагогик», яъни «Бола тарбиясининг фани» деб таърифлайди. Табиийки, бундай таъриф Авлонийнинг педагогика фанини яхши билганидан белги. Бу соҳада кучли ва кенг маълумотга эга бўлганлигидан далолат беради. У ўзбек миллий педагогикасининг асосчиси бўлиб ҳисобланади. Авлонийнинг ўқитиш назариясида матонат – фикр тарбиясига алоҳида эътибор берилади. У боланинг фикрлаш қобилиятини ривожлантиришни оилага эмас, балки

мактаби, муаллимлар зиммасига юклайди. «Фикр тарбияси энг керакли кўп замонлардан бери тақдир (орзу) қилиниб келган, муаллимларнинг диққатларига суянган, виждонларига юкланган муқаддас бир вазифадир».

Умумий дидактикани ривожланишига назар ташлар эканмиз, у Я. А. Коменский томонидан «Ўқитиш назарияси» сифатида яратилган бўлса, Я. А. Коменскийдан кейин дидактиканинг ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатган немис философи, педагог ва психологи И. Ф. Гербард (1776 – 1841) бу тушунчага тарбия назариясини ҳам киритиш зарурлигини эътироф этади. Унинг бу фикрини поляк дидактлар Б. Наврочинский, К. Сосницкий ва бошқалар қўллаб қувватлайдилар. Б. Наврочинскийнинг фикрига, «Таълим ва тарбия назарияси, яъни дидактика яхлит бир бутунликни ташкил қилади ва уни биз педагогика деб атаймиз»

«Дидактика педагогик фанлар мажмуаси бўлимларидан бири» бўлиб, - дейди К. Сосницкий, у инсоннинг интеллектуал қобилияларини қайта шакллантириш назарияси бўлиб ҳисобланади.

Россия дидактларидан Б. П. Есипов ҳам ишига ўхшаш фикрни айтади ва у дидактика алоҳида фан бўлиб ҳисобланмайди, балки у педагогиканинг тарбия назарияси қисмини ташкил қилади деб ёзади. М. А. Дамилов эса бунга қушимча қилиб дидактикани мустақил фан сифатида шаклланаётганлигини таъкидлайди ва уни ўқитиш ва таълим бериш назарияси деб атайди. Л.Клинберг – дидактика ўқитиш назарияси сифатида «педагогиканинг илмий фани» деб ҳисоблайди.

Шуни таъкидлаш лозимки, дидактика Европанинг кўпчилик мамлакатларида, жумладан Россияда ҳам мустақил фан сифатида тан олинган ва ўқитиш ва ўқиш назарияси сифатида кенг ривожланган. Бунинг натижасида умумий дидактикадан унинг шахобчалари – хусусий аниқ дидактикалар яъни муайян фан (мутахассислик) дидактикаси фанлари ажралиб чикиб, улар ҳам мустақил равишда ривожланмоқда. Қасб ҳунари таълими дидактикаси ҳам хусусий дидактика сифатида ана шу тарзда вужудга келган.

Қасб таълими дидактикасининг асосчиси академик Батышев С.Я. бўлиб ҳисобланади. Бу фаннинг ривожланишига Безрукова В. С, Беляева А.С, Махмутов М. И, Шапоринский С. А, Траченко Е. В, Романцев Г. В, Зиер Э. Ф ва бошқалар ҳамда Ўзбекистон олимларидан Антипова А. Г, Жўраев Р. Х, Хўжабоев А. Р, Мирсайидов К. Ж ва бошқалар ҳам муносиб ҳисса қўшиб келмоқдалар.

2.2. Қасб таълими дидактикаси фани ва предмети,

унинг асосий тушунчалари

Касб - ҳунар таълими дидактикаси инсоннинг ёши, маълумоти, меҳнат фаолият объекти ва характеридан қатъий назар, унинг барча касб ҳунар тайёргарлик тизимига таъсир этувчи назарий ва амалий йўналишга эга бўлган илмий билимлар соҳасини қамраб олади. Эртами кечми барибир ҳар бир инсонга ўз касби ёки мутахассислиги тўғрисида бош қотиришга тўғри келади. Мамлакатимиз халқ хўжалигининг барча соҳаларида содир бўлаётган туб ўзгаришлар (бозор иқтисодиёти қонуниятларини амал қилиши, мулкчилик шаклларида давлат тасарруфидан чиқарилиши, корхона ва хўжаликларни вужудга келиши ва ҳ. к.) ўзига хос махсус тайёргарликни талаб қиладиган жуда кўп касб ва мутахассисликлар бўйича юқори малакали кадрлар тайёрлаш зарурлигини тақозо қилади. Меҳнат ва касб-ҳунар фаолиятининг турли туманлиги, турли ёш даврлари ва касб тайёргарликка эга бўлган кишиларни таълим тарбияси ва ривожланишининг илмий асосларини яратиш масаласини янада мураккаблаштириш ҳам тушунарли. Шунинг учун ҳам, юқорида қайд қилинган муаммоларга оид тизимли илмий тадқиқоти ишларни олиб бириш, яъни касб таълими дидактикасини мустақил фан сифатида эътироф этиш муҳимдир.

Касб таълими дидактикасининг фан ва ўқув предмети сифатида мавжуд бўлиши куйидагиларга асосланади.

Унинг объекти ва предметининг аниқ таърифга бўлиши. Касб ҳунар таълими дидактикасининг объекти инсоннинг тор доирадаги касб ҳунар фаолияти эмас, балки яхлит касб ҳунар тайёргарлик тизимидан иборат. Шу билан бирга, бу тизим фақатгина касб ҳунар таълими дидактикасининг объектигина бўлиб қолмай, у ижтимоий, табиий ва хатто техник фанлар учун ҳам объект бўлиб ҳисобланади. Бундай ўзаро боғлиқлик жараёнида касб ҳунар таълими дидактикаси фан сифатида ўз ўрни, ўз «юзига», ўзининг махсус функцияларини бажариш учун туб асосга эга эканлигидан далолат беради.

Касб - ҳунар таълими дидактикаси предметини янада яққолроқ тасаввур этиш учун педагогик фаолиятга мурожаат қилайлик. Бу муҳандис – педагогнинг кундалик ўқув тарбиявий ишлари билан боғлиқ, ўта амалий тавсифга эга бўлган фаолиятдир. Унинг асосий моҳиятини жараён ташкил қилади. Айнан муҳандис-педагог ва ўқитувчининг ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятида таълимнинг бош вазифаси ўқитиш, тарбиялаш ва шахсни ривожлантириш, касб ҳунар малакаларини шакллантириш амалга оширилади, дунёқараш шаклланади. Дидактиканинг асосий вазифаси ана шу жараёни янада самарали, таълим сифатини эса янада юқори бўлишини таъминлашдан иборатдир. Табиийки, аввало, таълим жараёни, унинг «технологик таъминоти», яъни муайян методлар воситалар ҳамда ўқитиш, тарбиялаш ва шахсни ривожлантиришнинг ташкилий шакллари дидактиканинг фан сифатидаги предмети кўринишида намоён бўлади, ёхуд улар таълимнинг кўзланган натижасига эришилишини таъминлайди. Бундан кўриниб турибдики тайёргарлик соҳа ва даражасининг ўзига хослигига боғлиқ холда, шахснинг касбий муҳим сифатларини шакллантириш жараёни касб ҳунар таълими дидактикасининг предметини ташкил қилади. Бироқ, бу фан предметини фақатгина жараён нуқтаи назаридан тасаввур этиш етарли эмас. Чунки, ҳар қандай маҳоратли мусиқачига

чолғу асбоби, нота, муסיқа асари зарур бўлганидек, энг маҳоратли ва ижодкор муҳандис-педагогга ҳам фаолият кўрсатиш (жараёни рўёбга чиқариш) учун ўқув режа, ўқув дастури методик материаллар зарур бўлади. Чунки, бу хужжатларда касб - ҳунар таълимнинг муайян даражаси ва шаклига мувофиқ холдаги, унинг мазмуни, қўлланиладиган методлар, воситалар ва ташкилий шакллари акс эттирилган бўлади.

Бошқача айтганда, таълим жараёни (мақсаддан натижага томон ҳаракатланиши) ни рўёбга чиқаришдан олдин, бунинг учун пухта назарий ва методик тизимларни ишлаб чиқиш даркор. Айнан мана шу тизимларни муҳандис-педагог фаолиятининг барча ташкил этувчилари-партитураси (таълим стандартлари, таълимнинг мақсади, мазмуни ва ташкилий шакллари) яққол баён этилади.

Шундай қилиб, касб - ҳунар таълими дидактикасининг предмети (шахсининг касбий муҳим сифатларини шакллантириш жараёни) икки жиҳат амалий педагогик фаолият ва кўп соҳани (илмий – тадқиқот, методик) педагогик тизимни конструкцияловчи ва лойихаловчи фаолиятдан иборат экан. Шунини таъкидлаш лозимки, педагогик фаолият ва педагогик тизим ўзаро узвий боғлиқ холда амал қиладилар. Педагогик – тадқиқотчилар ва методистлар юқори самара берувчи педагогик тизимни яратишда, уни кадрлар тайёрлашнинг муайян жараёни, ўқитувчилар контингенти, моддий техник базанинг ҳамда ўқув юрти муҳандис-педагогларининг маҳорат даражасининг ўзига хослигини эътиборга олиши зарур. Ўз навбатида, амалий педагогик жараён ҳам фақатгина касб ҳунар таълимнинг мақсади ва мазмуни аниқ белгилангандагина юқори натижа беради.

Касб ҳунар таълими дидактикасининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ўқув юртларида педагогик фаолият кўрсатиш учун илмий – педагогик салоҳият яратиш;
- ўқув юртида содир бўладиган турли туман вазиятларни ҳал қилишга оид тўғри педагогик йўналиш бериш;
- талабалар шахсида педагогик йўналганликни тарбиялаш;
- ўз-ўзини касбий тайёрлаш ва узлуксиз касбий таълим, касбий маҳоратни ошириш учун асос яратиш.

Касб - ҳунар таълими дидактикаси ўқув предмети сифатида асосий тушунчаларга ҳам эга. Бу тушунчаларнинг айримлари умумий дидактикадан олинган бўлсада (ўқитиш, ўқиш, таълим, тарбия, ривожланиш ва ҳ. к), касб ҳунар таълими, касб ҳунар тайёргарлик, касб, мутахассислик, касб ҳунар малакаси, касбий мустақиллик, техник тафаккур тренажер, машқ, ёзма йўлланма ва бошқалар каби ўзига хос тушунчалардан иборат. Уларнинг айримларини таърифлаб ўтайлик:

Касб - ҳунар таълими – шахсни касбий шаклланиши ва ривожланиши жараёни бўлиб, у муайян касб ва мутахассислик бўйича билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш билан амалга оширилади.

Касб - ҳунар тайёргарлик – халқ хўжалигининг бирор соҳасига оид фаолият кўрсатишни таъминлайдиган билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиши. Мамлакатимизда касб ҳунар тайёргарликнинг уч даражаси амал қилади: бошлангич (политехник), ўрта махсус, олий.

Касб - ҳунар инсон меҳнат фаолиятининг бирор турига оид махсус назарий билимлар ва амалий малакалар мажмуасидан иборат бўлиб, у махсус тайёргарлик ва иш тажрибаси натижасида эгалланади.

Мутахассислик – бир неча касблар миқёсида махсус тайёргарлик ва тажриба натижасида эгалланган билим, кўникма ва малакалар мажмуаси.

Касб - ҳунар малакаси – касб ҳунарга оид у ёки бу масала (меҳнат амали) ни, унга диққатни махсус жалб этмасдан, тайёргарликсиз – автоматик тарзда онгли равишда бажариш.

Касб - ҳунар мустақиллиги – мутахассислик бўйича меҳнатга қўйиладиган талабларни тушуниш, фаолиятни мустақил равишда режалаштириш бажариш ва уни назорат қилишга оид қобилият.

Техник тафаккур – инсонни фикрлаш тури бўлиб, у ишлаб чиқариш соҳасига оид билим, кўникма ва малакаларни қўллаш билан боғлиқ бўлган техник масалаларни ҳал қилишда намоён бўлади.

Тренажер – ўқув жараёнида ишлаб чиқаришдаги реал шарт шароитларни англатадиган техник восита. Тренажерлар ишлаб чиқариш шароитида машқ қилиш учун шарт шароитлар мавжуд бўлмаган ва ўқув жараёнида ишлаб чиқаришдаги реал меҳнат амалларини айнан ўзини машқ қилиш имконияти бўлмаган кўникма ва малакаларни эгаллашда қўлланилади. Тренажерлар ўқувчиларда бошлангич касб ҳунар кўникмаларни шакллантириш ва уларни бўлажак меҳнат фаолиятига руҳан тайёрлашда муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Машқ - касб ҳунар таълими методи бўлиб, унда муайян хатти ҳаракатлар жуда кўп марта такрорланиб онгли даражагача такомиллашади. Машқлар натижасида ўқувчиларда касб ҳунар кўникмава малакалари шаклланиши, билимлар эса чуқурлашиб, такомиллашади.

Ёзма йўлланма – ахборотнинг иссиқлик манбаи ва ўқувчиларга топшириқни уни бажаришга оид кўрсатмалар баён этилган ҳолда топшириладиган ўқув ҳужжат шакли.

Биз юқорида касб ҳунар таълими дидактикасининг ўнта асосий тушунчаларига қисқача таъриф бердик, қолганлари билан навбатдаги маърузаларда ўзлаштириб борасиз.

Хулоса қилиб, шуни айтиш мумкинки, ҳозирги даврда касб ҳунар таълими дидактикасини фан ва ўқув предмети сифатида барқарор шаклланган.

Касб - ҳунар таълими дидактикаси нисбатан янги фан бўлиб ҳисобланади. У узок давр мобайнида касб-ҳунар таълими педагогикаси, ишлаб чиқариш таълими педагогикаси, касб-ҳунар таълими методикаси, умумий дидактика негизида ривожланиб келди ва бу фанлар билан боғлиқ шолда ривожланмоқда.

Шу билан бирга касб - ҳунар таълими дидактикаси физиология ва психология курслари билан чамбарчас боғлиқ. Бу фанларга оид билимларсиз ғоялар сунъий, асосланмаган, тасодифий ва субъектив тавсифига эга бўлиб қоладилар. Педагогик амалиётда самара бермайдилар.

2.3. Касб таълими дидактик тамойиллари. Дидактик тамойилларнинг классификацияси ва уларни қўллашнинг услубий жиҳатлари

Касбий таълим тизими тараққиёти жараёнида ўқув жараёнини ташкил қилишнинг умумий меъёрлари ишлаб чиқилган бўлиб, улар қандай қилиб ўқитиш мақсадларига эришишни кўрсатиб берар эди, уларни биз ўқитиш тамойиллари деб атаёмиз. Равшанки, бу тамойиллар ҳар қандай ўқув жараёнига хос бўлади, лекин бизнинг ҳолда улар ўз хусусиятига эга ва махсус талқинни талаб қилади. Агар ўқитиш мақсадлари нимани ўқитиш лозимлигини аниқлаб берса, у ҳолда ўқитиш тамойиллари бунини қандай қилиш кераклигини кўрсатади. Ўқитиш тамойиллари генезиси (пайдо бўлиши, келиб чиқиши) тўғридан-тўғри педагогиканинг тараққиёти билан боғлиқдир.

Шундай савол туғилиши табиий: ўқитиш тамойиллари сони ўзгармасми, ёпиқми? Бу саволга поляк педагоги В.Оконь қуйидагича жавоб беради: «Бу саволга эҳтиёткор, ўқитиш жараёнининг ривожланиш билан боғлиқ бўлган ўсиб бораётган имкониятлари, узокни кўрувчи тадқиқотчи йўқ деб жавоб беради. Маълумки, бизнинг тафаккуримиз чегараланмаган, ва демак, ўқитиш жараёнига таалуқли бўлган ва тадқиқ қилинган қонун ва қонуниятлар бу қонун ва қонуниятлардан келиб чиқадиган меъёрлада ўз аксини топмаган... ва вақти келганда биз ўқитишни бошқарадиган ва янги тамойилларни киритишни талаб қиладиган янги билишимиз мумкин бўлади». Ҳақиқатда ҳам, биз таълим жараёнига инновацион, интенсив, компьютер технологияларининг кириб келишининг гувоҳи бўлмоқдамиз, улар инсонларнинг касбий шаклланиш жараёнини бойитиб ва тезлаштириб қолмасдан, балки унинг ўрганилмаган томонларини ҳам ёритиб бермоқда.

Ҳозирги вақтда касбий таълимда дидактик тамойиллар сони нисбатан барқарорлашди. Уларни санаб чиқамиз:

кўргазмалилик тамойили;

билимларнинг тизимлилик ва изчиллик тамойили;

ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг онгли ва фаол иштироки тамойили;

ўқувчилар билимининг мустаҳкамлиги тамойили;

назариянинг амалиёт билан, ўқитишнинг ҳаёт билан боғлиқлиги тамойили;

ўқитишнинг илмийлик тамойили;

ўқувчилар билимининг тезкорлиги тамойили.

Булар ўзаро чамбарчас боғланган бўлиб, ўқув жараёнини уларга асосланиб қуриш ва ҳар бир дарсда бир вақтда бир қатор дидактик тамойиллар талабларини ҳисобга олиш ва уларни комплекс амалга ошиши учун шароитлар яратиш зарур бўлади.

Касбий таълимда ҳар бир тамойилни қўллашнинг ўзига хос хусусиятларини қисқача кўриб чиқамиз.

Кўргазмалилик тамойили. Кўргазмали ўқитиш деб аталадиган дидактиканинг асосчиси Ян Амос Коменскийдир.

Касб таълими педагоглари турли хилдаги кўргазмалардан фойдаланади: табиий ва расмли, график ва ҳажмли, овозли, рамзли. Агар методика тўғри танланган бўлса, у ҳолда материални қабул қилиш шунча муваффақиятли бўлади. Олимларнинг таъкидлашларича ахборотнинг 75% дан кўпроғини биз кўриш воситасида ўзлаштирамиз.

Бироқ, Я.А.Коменский огоҳлантирганидек, ҳиссий қабул қилиш билишнинг бошланғич босқичини билдиради, ва билишнинг навбатдаги муқаррар босқичи – бу абстракт фикрлашдир. Яъни ўқувчиларга кўргазмали материални тақдим қилиш, кейин уни албатта тушуниб етишни англатади.

Фрэнсис Бэкон (1561-1620) бу тамойилни шундай талқин қилган: аввал буюмни ўз ҳолича тафаккур қилиш, сўнг у ҳақда гапириш. Бироқ бошқа методикалар ҳам мавжуд бўлган. Педагогикада, масалан, «вербал ўқитиш» деган атама мавжуд, яъни предметларни уларни англатадиган сўзлар билан алмаштириш. Масалан, иезуит мактабларида шундай ўқитишган: ўқувчилар аввал сўзларни ўрганганлар ва шундан сўнггина улар билдирадиган буюмларни.

Ўша вақтлардан бери дидактика сезиларли бойиди, ва биз бугунги кунда ўқувчиларнинг психофизик имкониятларини ҳисобга олиб ўқитишнинг изланувчан ва тайёр ҳолда бериш характерларидан фойдаланиш Маълумки, кичик мактаб ёшидагилар (7-12 ёш) аниқ-образли тафаккур билан характерланишади. Ва кўргазмалилик воситаларини қўллаб амалий фаолият орқали ўқитиш вербалга қараганда устуворроқ..

Аксинча, катта ёшдаги ўқувчиларни ўрта махсус, касб – ҳунар (ЎМКХ) ўқув юртида ўқитганда биринчи ўринга сўз-манتيкий тафаккур чиқади. Бу ҳолатлар албатта касбий таълимда кўргазмалилик тамойилига кирадиган 2 та қоидага риоя қилинган ҳолда ҳисобга олиниши зарур: (Ч.Куписевич бўйича)

1) воқеликни тўғридан-тўғри ўрганиш, яъни кузатиш, ўлчаш ва фаолиятнинг турли хилдаги амалий кўринишларига асосланган ўрганиш, бу дарсда ўтиладиган мавзуларни етарлича тушуниш учун зарур бўлган кузатиш ва тасаввурлар захирасига эга бўлмаган ҳолда ўқувчилар билан ишлашнинг бошланғич нуқтаси бўлиши керак.

2) Ўқувчилар муайян предмет, ҳодиса ва жараёнларни бевосита ўрганиш йўли билан ишончли, мустаҳкам ва тезкор билимларни эгаллай олиши учун унинг ўрганиш фаолиятига раҳбарлик қила олиши зарур. Яъни уни мос кўрсатмалар тизими билан таъминлаши ва унинг диққатини ўрганилаётган предметнинг муҳим жиҳатларига жамлаши зарур.

Иккинчи қоида тажрибалари педагогларга яхши таниш ва ёш ўқитувчи ҳисобга олиши лозим бўлган ҳолатлар билан боғлиқ. Агар гуруҳ олдида кўрсатиш учун бирорта объект (плакат, диафильм кадри, видеоматериал фрагменти ва ҳ.к.) тақдим қилинган бўлса, у ҳолда ҳамма ўқувчиларнинг диққати ўқитувчи назарда тутган нарсага қаратилганлигига кафолат йўқ.. Шунинг учун ўрганувчиларнинг диққатини англаниши лозим бўлган элементларга жалб қилиш методик жиҳатдан тўғри бўлади. Намойиш вақтида изоҳ бериш янада муҳим, чунки асосий элемент назардан қочиши мумкин. Бироқ кўриш давомида талаба кўргазмага бутунлай берилиб кетган бўлса, изоҳни эшитмаслиги мумкин. Буни тажрибали артистлар яхши билишади, улар матнни жест ва мимика билан оқилона нисбатда олиб борадилар. Худди шундай педагог ҳам талабалар диққатини кўрсатилаётган нарсага ва ўзининг нутқиға жалб қилишға ўрганиши керак.

Психологик нуқтаи назардан предмет, тасвирий ва оғзаки кўргазмалилик ажритилади.

Предметли кўргазмалилик касбий таълимда табиий ишлаб чиқариш объектлари (машиналар, машина деталлари, маҳсулот намуналари, хом-ашё ва ҳ.к.), иш услублари ва ҳ.к. бевосита қабул қилишни билдиради.

Тасвирий кўрғазмалилик ўқув - кўрғазмали қўлланма ва воситалар: модел ва макетлар, ўқув жадваллари, технологик хариталар, телевидения, видео ва кинофильмлар ёрдамида амалга оширилади.

Оғзаки кўрғазмалилик дейилганда педагогнинг ўқувчилар кўз олдида аниқ тасаввурлар ҳосил қиладиган тиниқ-равон, образли, жонли нутқи тушунилади. Дарсларда кўрғазмалилик тамойилини оптимал қўллаганда ҳам у сўз-манتيкий ўқитиш воситаларини сиқиб чиқариши керак эмас.

Тизимлилик ва изчиллик тамойили. Ҳар қандай фаолиятнинг ютуғи қўйилган мақсадга эришишда тизимлиликка боғлиқ.. Бу айниқса мутахассисларни тайёрлашда жуда муҳим. Тизимлилик тамойили ўқитишда қатъий мантикка – ўқувчилар билим, ўқув ва кўникмаларни қадамба-қадам эгаллашларини билдиради. Яъни янги материални ўрганишга ўтиш, ундан олдингиси ўзлаштирилгандан кейингина амалга оширилади. Бу дидактик қоида дарс Ҳамда дарсдан ташқари ишларга тегишли бўлади. Ушбу тамойил ўқитиш дастури, ўқув ва услубий адабиётлар структурасида ўз аксини топса ҳам касб таълими педагоги машғулотларга тайёрланиш ва уни ўтказишда қуйидаги қоидаларга риоя қилиши лозим:

- 1) дастурнинг бирор бўлимини ўрганишда материални дарсларга бир текисда тақсимлаш керак.
- 2) Ўқувчиларни янги материал билан таништиришда яхши натижаларга эришиш учун уларнинг билим даражасини аниқлаб олиш ва ушбу билимлардан тизимли фойдаланиш зарур шартлардан ҳисобланади.
- 3) Ҳар бир дарсда унинг мазмуний марказини аниқлаш, ва унинг фониди, унга боғлиқ ҳолда амалий ишлар, билим ва ўқувларни олиш тизимини тузиб чиқиш муҳим бўлади.
- 4) Мутахассислик бўйича биринчи дарсдаёқ ўқувчиларни мустақил ишга жалб қилиш керак (вазиятлар ҳосил қилишга интилиб), шунда улар ўзларининг билимларидаги пробелларни аниқлайдилар ва уларни тўлдиришга ҳаракат қиладилар.

Ваниҳоят, ёш педагогларга қуйидаги маслаҳатни бериш мумкин:

Кўпинча янги материални тушунтиришда ўқувчи уни дарҳол тушунмайди, ҳамма тушунди, у эса йўқ. Дарс вақти эса тигиз, режа бўйича давом этиш керак. Мумкин эмас! Агар сиз ўқувчида инсон шахсини кўрсангиз, у ҳолда унга ҳурмат билан қаранг, яна бир марта, бошқачароқ қилиб тушунтиринг. Қолганлар учун ҳам фойдали бўлади, энг асосийси бу ўқувчининг билимида пробел бўлмайди, яна бундай инсонпарварлик ўқувчи назаридан четда қолмайди.

Шуни таъкидлаш керакки, тизимлилик ва изчиллик тамойилини амалга ошириш педагогнинг ўзидан ҳам дарсга тизимли равишда тайёрланишни, ҳар бир машғулотнинг мавзусини чуқур таҳлил қилиш, доимий назоратни амалга ошириш ва ўқитиш натижаларини объектив баҳолашни талаб қилади.

Шундай ёндашувда иш ҳақиқатдан ҳам муваффақиятли бўлиши эҳтимоли кўпроқ.

Кучига ярашалилик ва етказиб бера олишлилик тамойили. Я.А.Коменский материални етказиб бера олишлик кўргазмалилик каби ўқув жараёни ютуғининг муҳим шарти ҳисобланади. У қуйидаги қоидаларни келтиради:

ўқитишда ўқувчига яқин бўлган нарсдан, унга шу пайтгача номаълум бўлган нарсага ўтиш керак

ўқитишда осонидан қийинроғига ўтиш лозим

ўқитишда маълумдан янгига, номаълумга ўтиш лозим

индивидуал иш тезлигидаги фарқ ва ўқишда илгарилаб кетган ўқувчилар ҳисобга олиниши зарур.

Тушунарлилик ва кучига ярашалилик тамойилига қатъий риоя қилиш – ҳар қандай ўқув-тарбиявий ишнинг муваффақияти гаровидир. Ўқувчиларга уларнинг кучи етмайдиган талабларни қўйиш уларнинг ўз кучларига бўлган ишончни йўқотади ва ўқиш истагини камайтиради, таълим мақсадларига эришиш йўлида жиддий психологик тўсиқлар пайдо қилади.

Бироқ талабларнинг жуда паст даражада бўлиши ўқиш жараёнига бўлган қизиқишларни сусайтиради, ўқувчиларнинг салоҳиятини сафарбар қилмайди.

Бу ерда бир нарсани ойдинлаштириб олиш лозим. Осондан қийинга, оддийдан мураккабга, маълумдан номаълумга ўтиш деганда, биз ҳеч қачон ўқитишни енгиллаштиришни назарда тутмаймиз. Агар ўқувчиларнинг ривожланиш даражаси, уларнинг ёш ва индивидуал хусусиятлари ҳисобга олинса, ўқиш ўз-ўзидан осон бўлади.

Касб таълими ўқитувчиси материални тўғри танлаб, ишдаги қийинчиликларни режали асосда ошириб бориши ва шу тариқа ўқувчиларни уларни енгишга ўргатиб борилади. Бироқ бунинг учун у ўзининг ўқувчиларини яхши билиши, уларга пайдо бўлган қийинчиликларни тушунтириши ва уларни енгишга ёрдам бериши зарур.

Бахтга қарши ЎМКХ ўқув юртлари ўқитиш мазмуни ва суратини индивидуаллаштиришга муҳтож. Мутахассисликка ўқитишда асосийси режа эмас, балки мақсад – ҳар бир ўқувчининг оптимал натижага эришиши, унинг қобилиятларини тўлароқ очиш. Шундай ёндашув Давлат таълим стандартларида ҳам ўз аксини топган.

Ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг онгли ва фаол қатнашиш тамойили.

2.4. Ўрта махсус, касб–хунар ўқув юрти педагогининг дидактик фаолияти

Ёшларга касбий таълим бериш мақсади қатор талаблар билан аниқланади: вақт тақозоси билан, илмий-техник тараққиёт талаблари билан, жамиятнинг ижтимоий буюртмаси билан, Ўзбекистон республикасининг «Таълим тўғрисида» ги қонуни билан, жаҳон фани ва фан-техника ютуқлари билан, ижтимоий- иқтисодий, психологик, моддий- техник ва маданий муносабатлар билан, инсоннинг табиат ва техносферадаги мавқеи билан.

Касбий таълим ўқитувчисининг функциялари қуйидагилардан иборат: ўқитиш, ривожлантириш, тарбиялаш (меҳнат, технологик маданият, ақлий, жисмоний, ахлоқий, экологик, ҳуқуқий, эстетик, маънавий, жамоавий), диагностик, бошқарувчи, муҳандислик, назорат қилувчи, тадбиркорлик, конструктор-технологик, ташкилий, лойиҳалаш, кашфиёт - рационализаторлик, информацион, сафарбарлик, тадқиқий ва бошқалар.

Педагогик фаолият структураси: амалий - ўзгартирувчи, кадрли-мўлжалланган, билиш, коммуникатив ва бошқалар.

Ўқитувчининг барча фаолиятлари у ёки бу ўқитиш методларида ўз аксини топади. «Метод» сўзи нима қилиш керак, қандай қилиш кераклигини ойдинлаштириш билан бирга қўлланилади. Метод деганда муайян масалаларни ечиш, маълум мақсадларга эришиш йўллари, усуллари, воситалари тушунилади. Шундай қилиб ўқитиш методлари педагог ва талаба, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ишлаш усуллари сифатида аниқланади ва улар ёрдамида билим, ўқув ва кўникмаларга эришилади, дунёқараш шаклланади ва қобилиятлар ривожланади. Ўқитиш методлари оғзаки, кўргазмали, буюм ва уларнинг тасвирларини кузатиш, иллюстратив, китоб устида ишлаш ва ҳ.к. «Махсус фанлар» таълимий соҳани ўзлаштириш ва ўқитиш методлари қуйидагиларни назарда тутаяди: догматик, тарихий, бевосита кузатиш, тажрибавий, лойиҳавий. Бироқ ҳар қандай шароитда ҳам ўқувчиларга технологик билимларни эгаллаш усулларини, мантикий фикрлашни ўргатиш зарур.

Талабаларнинг умумтехник тайёргарлигини таъминлаш учун ўқитишнинг фаол методларидан фойдаланилади: техник ва технологик вазифаларни ечиш (иш режимларини ҳисоблаш, бошқарувчи дастурларни ишлаб чиқиш ва уларни регулировка қилиш, кинематик ва динамик характеристикаларни ҳисоблаш, маҳсулот конструкциясини ишлаб чиқиш)

Ўзгартирувчи фаолият методлари қуйидагича бўлиши мумкин: репродуктив, муаммоли, изланувчан, тадқиқий, мустақил иш, амалий, лойиҳавий ва бошқалар.

Муҳандислик ва касбий тайёргарликнинг комплекс фаол методлари: дизайн-таҳлил, морфологик таҳлил, лойиҳалар методи, ақлий ҳужум методи, компьютерлаштириш, ишбоп ўйинлар, ўқув-тажриба ва боқалар.

Ўқув фаолият шакллари: индивидуал, индивидуал-гуруҳли, жамоавий, синф ва синфдан ташқари ва бошқалар.

Ўқитиш сифатини назорат қилиш қуйидагича бўлиши мумкин: кузатиш, билим ва ўқувларни текшириш, тестдан ўтказиш.

Ўқитувчининг касбий тайёргарлиги мотивацияси, бизнингча, энг аввало унинг ўқувчилар билан ишилашни жон-дили билан севишидир. Умумий ҳолда мотивация инсон фаолиятини бошқаришда унинг ҳулқ-атвор мотивларидан фойдаланишидир.

Касбнинг шахсга талаблари: педагогик маҳорат, ўқув, кўникмалар; психологик-педагогик лаёқат; педагогик мувофиқлик ва такт; меҳнат таълими методикаси, технология ва тарбия таълими методикасини мукамал билиш; ўқувчиларнинг потенциал имкониятларини ривожлантириш ва уларни юзага чиқариш, ўқиш натижаларини илмий баҳолай олиш ва бошқалар.

Ўқитувчи шахсига қўйиладиган талаблар: инсонпарварлик, ўқувчига қизиқиш ва муҳаббат, профессионал-педагогик йўналганлик, ижтимоий эҳтиёжлар, ахлоқий ва умуминсоний қадриятлар, масъулият ва ижтимоий бурч, ташкилотчилик қобилиятлари, педагогик мустақил таълим ва бошқалар.

Ўқитувчига зарур бўлган билимлар: ижтимоий-гуманитар, психологик-педагогик, умумтехник, махсус, иқтисодий, экологик, умуммаданий.

Ўқитишнинг анъанавий тамойиллари: назариянинг амалиёт билан боғлиқлиги, илмийлик, тизимлилик ва изчиллик, эришувчанлик, кучига ярашалилик, яхлитлилик, интегративлик ва универсаллик, табиат билан ўхшашлик ва маданий уйғунлик, вариативлик, информативлик, модуллик, қадриятларга ва амалий йўналганлик.

Ўқитувчининг муҳандислик фаолияти моделини яратишда етакчи дидактлар, хусусан А.И.Мищенко, В.Д.Симоненко ва ўқитувчининг мураккаб ва кўп қиррали фаолиятга касбий тайёргарлигини шакллантириш бўйича олимларнинг олиб борган тадқиқотлари асос қилиб олинган. Педагогнинг касбий тайёргарлиги хусусиятлари ва унинг модели асослари сифатида Н.М.Назаровнинг тадқиқотларидан фойдаланиш мумкин. Ўқитиш жараёнида университет талабаларининг касбий педагогик маданиятини шакллантиришнинг назарий асослари Т.Руднева ишларида тадқиқ қилинган.

Ўқитувчи фаолиятининг натижаси ўқувчиларнинг билимлилик даражасидан иборат: техника, технология ва технологик маданият асосларини билиш, содда буюмлар тайёрлаш бўйича лойиҳавий фаолиятни ўзлаштириш, функционал саводхонлик, касбий сафарбарлик, оддий технологик операцияларни бажариш уқув ва кўникмалари, мустақил ишни ташкил қилиш ва бошқалар.

2.5. Ўрта махсус, касб-ҳунар ўқув муассасаларида ўқитишнинг назарий асослари

2.5.1. Ўқитиш жараёнининг моҳияти ва қонуниятлари

Талабаларнинг касб таълими олишларини таъминловчи педагогик жараёнларнинг муҳим таркибий қисми бу ўқитиш жараёнидир.

Жараён бу тараққиёт дақиқаларининг бир-бири билан кетма-кет, қонуний ва узлуксиз алмашишидир.

Ўқитиш жараёнига қуйидаги таърифларни бериш мумкин.

Коммуникатив нуқтаи назардан ўқитишни билим ва тажрибага эга бўлган одам билан уларни қабул қиладиган одам орасидаги мулоқот сифатида таърифлаш мумкин.

Фаолият нуқтаи назаридан ёндашилса, ўқитиш – бу таълимнинг етакчи функцияларини амалга оширишга қаратилган педагог ва талабанинг ўзаро боғлиқликдаги фаолиятидир.

Бошқариш нуқтаи назаридан ўқитиш – бу педагог томонидан талабанинг ўрганиш фаолиятини ташкил этишидир.

Барча таърифларда таълим жараёни учун хос бўлган бинар фаолият мавжуд.

Ўқитишни таърифлаганда, улардан бирортасини бирламчи деб олиш шу жараённинг бузилишига олиб келади.

Агар ўқитишни асосий, етакчи фаолият деб олсак, у ҳолда бундай фаолият тури талабани янги тараққиёт даражасига кўтара олмайди. Ўргатувчи бош фигура эмас, балки талабанинг ўрганишини таъминловчи ёрдамчидир.

Етакчи маъно ҳосил қилувчи фаолият сифатида ўқиш, ўрганиш туради. Чунки у бўлмаса ёки етарли бўлмаса, у ҳолда ўқитувчининг фаолияти маънога эга бўлмайди.

Педагоглар уларнинг фаолияти ёрдамчи ва хизмат кўрсатиш характерида бўлиб, талабанинг фаоллигини ташкил қилиш ва ўрганишларига ёрдам беришдан иборат эканлигини ёдда тутишлари лозим.

Замонавий таълимнинг назарияси ва амалиётида асосий урғу ўқитувчининг ўргатувчилик фаолиятдан ўқувчининг ўрганиш, билиш фаолиятига кўчирилади.

Шундай қилиб, ўқитиш – бу педагог томонидан талабаларнинг янги-янги тафаккур масалаларини ёчишдаги фаолиятини ташкил қилинишидир. Бунда биринчи ўринда «нимани ўргатиш» эмас, балки «қандай ўргатиш» керак деган савол туради.

Ўқитиш жараёнини асосий ҳаракатга келтирувчи куч – бу талабаларда мавжуд бўлган ижтимоий тажриба ва билим билан уларнинг олдида қўйилаётган масала орасидаги зиддиятдир.

Бу зиддиятни англаш талабаларни ҳамкорликка ундайди. Натижада уларда ривожланиш рўй беради. Ўзи учун янги бўлган тажрибаларни ўзлаштиради. Шундай қилиб, ҳамкорликдаги фаолият характери зиддиятларни ечиш усуллари талабаларнинг ривожланиши ва уларнинг олға интилишларининг асосий сифати ҳисобланади.

Ҳамкорликдаги фаолият тури ва характериға кўра турли хилдаги ўқитишға ажратилади.

Анъанавий репродуктив ўқитиш усули талабалар томонидан янги вазифаларни ечиш учун билим ва фаолият усуллари кўчиришға ва қабул қилишға асосланган. Бунда уларни ўзлаштиришға эҳтиёжи борми ёки йўқми ҳисобға олинмайди. Натижада ижтимоий тажриба (ўқитувчи берган мавзуси) қисман ўзлаштирилади (асосан билим ва фаолиятнинг стереотип усуллари). Ижодий фаолият тажрибаси ва қадрият муносабатлари ўзлаштирилмайди, яъни ўқитишни ривожлантирувчи ва тарбиявий масалалари етарли ечилмайди. Олинаётган билимларнинг мотивацияси ва шахс учун маъноси юқори бўлмайди.

Замонавий инновацион (продуктив) ўқитиш усули педагог томонидан ўқувчи, ўрганувчиларнинг интенсив, мустақил ва ижодий фаолиятини ташкил қилишға асосланган. Шундай фаолият асосида улар аниқ тафаккур, хаётий ва касбий муаммоларни ечадилар, мустақил изланадилар, янги билимларни кашф этадилар.

Ижтимоий муносабатлар тизимида инсоннинг ўз-ўзини ўзгартириши рўй беради.

Шундай қилиб, мавзунинг моҳиятиға кўра ўқитиш жараёни фақатгина интеллектуал ўзгаришларни ҳосил қилмасдан, балки шахсдаги янги ўзгаришларға ҳам олиб келади.

Ўқитиш, ривожланиш ва тарбия орасидаги ўзаро алоқа ўқитиш жараёнининг объектив қонунияти сифатида ифодаланади. Бироқ ўқитишнинг туриға кўра тарбия

ва ривожланишнинг характери турлича бўлиши мумкин: позитив ва негатив, қисман ривожлантирувчи ва интинсив ривожлантирувчи.

Ўқитиш жараёнининг ривожлантириш имкониятларини етарлича баҳоламаслик, ўқитувчининг талабалар томонидан фақатгина билим ва стереотип фаолият усулларини ўзлаштиришга эътибор бериши талабаларда репродуктив фикрлаш усулининг шаклланишига олиб келади (хотира, диққат ва қабул қилиш ривожланади). Продуктив ижодий тафаккур, шахснинг эмоционал соҳаси кам ривожланади. Оқибатда ностандарт масалаларни, мураккаб касбий муаммоларни ечишни талаба эплломайди.

Ўқитиш жараёнининг структуравий компоненталари. Шахс компоненти. Ўқитиш жараёни субъектлари – педагог ва талаба. Бир томондан, ўқитишни ташкил этиш педагогдан муайян педагогик маҳорат даражасини талаб қилади. Иккинчи томондан, бу жараённи ташкил қилишда бошланғич йўлланма бўлиб талабаларнинг ўрганиш имкониятлари ва уларнинг ўқишга тайёрлик даражаси, мотивацияси, билиш эҳтиёжлари ва қизиқишлари хизмат қилади.

Мақсад компонентаси. Ўқитиш мақсадлари ЎМКХТ давлат таълим стандарти, малакавий характеристика, мутахассис моделида профессионал шахси ва фаолиятига қўйиладиган талаблар билан аниқланади. Шу билан бирга улар бу талаблар ўқувчиларнинг реал имкониятлари, эҳтиёжлари ва қизиқишлари билан, ўқитиладиган курс мазмуни билан солиштириш асосида аниқлаштирилади. Шундай қилиб, мақсадлар иерархияси қурилади ва унга ўқув жараёнининг шахс компонентаси ҳисобига аниқлик киритилади.

Мазмун компонентаси. Ўқитиш мазмуни қўйилган мақсадларга эришиш учун талабалар томонидан ўзлаштирилиши лозим бўлганлардан иборат бўлади. Унинг минимуми ЎМКХТ ДТС и билан аниқланади. ДТС асосида касб таълими муассасасининг ўқув режалари ҳамда муайян ўқув фани дастурлари ишлаб чиқилади. Ўқув материалининг мазмунини танлашда педагог ўқувчиларнинг ўрганиш имкониятлари ва қизиқишларини ҳам ҳисобга олади.

Операцион-фаолият компоненти (ўқитиш шакллари, методлари, услублари, технологиялари). Ўқитиш мақсадлари ва вазифаларини амалга ошириш муайян метод, усул, технологиялар, ташкилий шакллар ёрдамида ўқувчи билан ўзаро алоқани ташкил қилиш асосида амалга оширилади.

Дидактик шароитлар. Агар ўқитиш жараёнини самарадор амалга оширишни таъминлайдиган ташкилий, моддий ва психологик шароитлар яратилмаса, бу жараён амалга ошмаслиги мумкин. Ташкилий шароитлар – бу ўқитиш режимлари ва вақт чегаралари, ўқув жараёнининг ташкилий структураси, унинг фазовий ташкилоти (ўқувчиларнинг ўқув аудиторияларида жойлашуви ва ҳ.к.). Ташкилий шароитлар фақатгина ўқув жараёнига қўйиладиган талаблар (ўқув режа, дарс жадвали) билан эмас, балки умумгигиеник талаблар, ўқувчиларнинг физиологик хусусиятлари ва эҳтиёжлари (турли хилдаги фаолият турларининг алмашуви,

овқатланиш тартиби, энг катта иш қобилияти вақти, талабаларнинг ортиқча зўриқишига йўл қўймаслик ва ҳ.к.) билан ҳам аниқланади. Моддий шароитлар ўқув жараёнини ўқитиш воситалари билан таъминланганлиги билан боғлиқ: ўқув жараёнининг техник таъминланганлиги, кўргазмали қуроолларнинг бўлиши, педагогнинг ўқув-методик комплекси, талабаларнинг мустақил ишини ташкил қилиш учун қўлланма ва ишланмалар. Психологик шароитлар ўқув жараёнида коммуникативликни таъминлаш ва педагогнинг мулоқотни бошқара олиш қобилияти билан ҳамда ўқитиш жараёнида қулай психологик муҳитни таъминлаб берадиган гуруҳдаги коммуникатив муносабатларни ташкил қилиш билан боғлиқ.

Назорат-тўғриловчи компонент ўқитиш жараёнининг асосий таркибий қисмларидан биридир. Унинг аҳамияти ҳар қандай тизимли бошқаришда муҳим элемент бўлган тесқари алоқа зарурлиги билан аниқланади. Ўқитиш натижаларини назорат қилиш ўқув жараёнининг самарасини аниқлашга унинг барча бошқа компоненталарига ўзгариш киритиш имконини беради.

Баҳолаш-натижавий компонент ўқитиш жараёнининг якуни ва натижаси ўқитиш мақсадларини амалага ошиши ва уларга мос натижаларга эришиш билан боғлиқ. Шунинг учун ўқитишнинг ҳар қандай цикли унинг натижаларини таҳлил қилиш билан якунланади ва шуларга асосланган ҳолда янги босқич учун мақсад ва вазифалар белгиланади. Ўқитишнинг ҳар бир босқичига якун ясаш нафақат натижавийликни баҳолаш учун, балки ўқувчи ва педагогнинг ўзини рефлексия ва таҳлил қилиш хусусиятини ривожлантириш, ҳар иккисида ҳам олдинга интилиш ва мукамалликка бўлган эҳтиёжларни шакллантириш учун зарур. Шунга мос равишда ўқитиш жараёнининг якуний босқичи ўз ичига қуйидагиларни олади: ўқувчилар ҳамда педагог фаолияти натижаларини таҳлил қилиш ва баҳолаш.

Шундай қилиб, юқорида санаб ўтилган компоненталар ҳар қандай дидактик тизимнинг зарурий структуравий элементларини ташкил этади ва ўқитиш жараёнининг мантиғини, унинг асосий босқичларини аниқлаб беради.

2.5.2. Ўқитишнинг психологик асослари. Ўқувчининг ўқув фаолияти. Ўқув фаолияти тузилиши

Талабаларнинг ўқув фаолиятини ўқитиш жараёнининг етакчи, маъно яратувчи қисми сифатида тан олиш ўқитувчидан унинг моҳияти, структуралари, психологик механизмларини чуқур билиш ва тушунишни ҳамда уни ташкил қилиш ва шакллантириш усулларини эгаллашни талаб қилади. Ўқув фаолиятнинг психологик асослари россиялик олимлар – Д.Б.Эльконин, В.В.Давидова, А.К.Маркова, П.Я.Гальперин, И.И.Ильясов, И.А.Зимняя, Л.С.Фридман ишларида ёритилган. Шу билан бирга ўқув фаолият етарлича мураккаб ҳодиса бўлиб, кўпинча турлича талқин қилинади. И.А.Зимняя «ўқув фаолият» тушунчаси

баъзида жуда кенгайтирилиб юборилади ва «ўқиш», «ўрганиш» ва ҳаттоки «ўқитиш» тушунчаларига айнан тенглаштирилади дейди.

Энг аввало «ўқиш», «ўрганиш» ва «ўқув фаолият» тушунчалари қандай муносабатда бўлишини кўриб чиқайлик. Д.Б.Эльконин ва В.В.Давидов таълимотни инсон томонидан фаолиятларнинг турли кўринишларида билим ва уқувларни ҳамда бошқа одамлар билан мулоқот қилиш шаклларини ўзлаштириш сифатида қарайди. Унда ҳар қандай ўрганишни ҳам ўқув фаолиятга киритиш ярамайди. Инсон ўйин ёки меҳнат фаолияти жараёнида ўрганиши мумкин. Бундай шароитда ўрганиш мустақил фаолият бўлмай, балки бошқа фаолиятга кирган жараён бўлади, яъни шахсан ўқув фаолияти бўлмайди. Ўқиш ўрганиш натижаси бўлиб, шахс томонидан янги сифат ва хоссаларнинг эгалланишидан иборат бўлади, ҳар қандай фаолиятнинг кўзда тутилмаган натижаси бўлиши мумкин. Ўқув фаолиятнинг бошқа ҳар қандай фаолиятдан фарқи шундаки, агар иккинчида асосий натижа аниқ маҳсулот бўлиб, инсоннинг ўзгариши стихияли равишда, йўлма-йўлакай бўлса, биринчида эса асосий маҳсулот сифатида унинг субъектининг ривожланиши, ўзгариши чиқади. Таққослаш учун мисол сифатида маълум маҳсулот яратишга йўналган конкрет ишлаб чиқариш фаолияти ва асосий натижаси касбий фаолият усулларини ўзлаштириш асосида талабаларнинг ўз ижтимоий-профессинал тажрибасини бойитиши ва касбий-шахсий ривожланишини таъминлайдиган ишлаб чиқариш ўқувини олиш мумкин.

Шундай қилиб, «ўрганиш» ва ўқув фаолияти синонимлар эмас. Ўқув фаолияти – бошқа ҳар қандай фаолиятни эгаллашнинг асосини ташкил қиладиган универсал фаолиятдир.

Ҳар бир фаолият ўз ичига ўзгартириладиган предметни олади, ўз мазмуни, воситалари ва амалга ошириш усуллари, маҳсулотга эга. Ўқув фаолиятнинг предмет мазмунини қараб чиқиб психологлар унда қуйидаги компоненталарни ажратишади.

Ўқув фаолиятнинг предмети ўрганувчиларнинг тажрибаси бўлиб у ўқиш давомида янги билимлар ва уқувлар ҳисобига бойитилади ва ўзгарган билим ва уқувлар аввалги тажрибалар тизимига қўшилади.

Ўқув фаолиятнинг мазмуни сифатида янги билим ва фаолият усулларини ўзлаштириш жараёни ҳисобланади.

Ўқув фаолиятнинг воситалари қуйидагилардан иборат: интеллектуал амаллар (фикрий амаллар) – таҳлил, синтез, умумлаштириш, таснифлаш ва бошқалар; билим ўзлаштириладиган формалар: белгили, тилли, вербал воситалар; индивидда мавжуд бўлган ва унга янги билимларни эгаллашга ёрдам берадиган – ўрганувчининг тезауруси; ижтимоий тажриба, билимлар, улар билан ишлаш орқали талаба ўз тажрибасини ўзгартиради.

Ўқув фаолиятнинг маҳсули ва натижаси – ўзлаштирилган ижтимоий тажриба фрагменти ва ушбу ўзлаштириш ҳисобига ўрганувчиларнинг аввалги тажрибалари билан бўлган ўзгаришлар, яъни билим, ўқув ва кўникмаларнинг ўзлаштирилган тизими, олинган ижодий фаолият, дунёга кадрли муносабатда бўлиш тажрибасидир.

Ўқув фаолияти тузилмаси. Д.Б.Эльконин, В.В.Давидов, И.И. Ильясов ишларида кўрсатиб ўтилган ўқув фаолият тузилмасининг тавсифи исталган фаолиятнинг умумий тузилишини ҳисобга олади ва шу билан бирга ўрганиш фаолиятининг ўзига хос хусусиятини акс эттиради. Ҳар қандай бошқа фаолиятлар каби ўқув фаолияти қуйидаги босқичлардан иборат:

- мотивация (фаолиятга бўлган истак);
- мақсадларни қўйиш;
- режалаштириш, дастурлаш;
- бажариш, амалга ошириш;
- назорат;
- натижаларни таҳлил қилиш ва баҳолаш.

Ушбу босқичларга мувофиқ ўқув фаолияти қуйидаги тузилмавий компонентларга бўлинади: мотивация; ўқув вазифаси; ўқув амаллар; назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш; баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолаш.

Талабаларнинг ўқиш мотивацияси. Ўқувчилар ўз фаолиятининг субъекти бўлиб ҳисобланади, уни бошқара олиш қобилиятига эга ва унга бўлган эҳтиёжга қанча бўлса, шунчасини амалга ошириш ҳамда ўқув жараёнида юзага келадиган ўқув вазифаларини ҳал этишга интилиш имконига эга. Мотивация – ўрганиш ва ўқув масалаларини ечишга бўлган истакни аниқлайдиган барча омиллар мажмуи ҳисобланади: мотивлар, эҳтиёжлар, қизиқишлар, мақсадлар ва бошқалар. Ўқув фаолиятининг мавжуд тадқиқотлари шахс мотивацион соҳаси иерархик тузилишга эга бўлиб, характери ва муҳимлик даражаси бўйича турли хил интилишларнинг бирикмаси эканлигини тасдиқлади. Масалан, А.К.Маркова унга ўқишга бўлган эҳтиёж, ўқув маъноси, ўқув мотиви, мақсад, эмоциялар, муносабат ва қизиқишни киритади. Мотивацион ўқув марказида турли-туман мотивлар тизими туради. Амалдаги мотивлар таснифи уларнинг турли тавсифлари ва хусусиятларини акс эттиради.

Ўрганиш фаолиятининг ўзига нисбатан қуйидаги мотивларни ажратишади:

ички – ушбу фаолият учун аҳамиятли бўлиб, унинг мазмуни ва бажарилиши билан боғлиқ бўлган. Бундай мотивлар сифатида қуйидагилар бўлиши мумкин: ўқув

жараёнга қизиқиш; янги ахборот, амалий ўқув ва кўникмалар олиш учун интилиш (ўқиш натижалари); ўзини ривожлантиришга, ўқиш жараёнида ўзининг ижтимоий ва касбий тажрибасини бойитишга бўлган эҳтиёж; касбий фаолиятни ўзлаштириш истаги;

ташқи – ўқиш жараёни билан бевосита боғлиқ бўлмаган. Уларга ижтимоий мотивлар (жамият тан олиши, жамият учун зарур бўлган мутахассисликларни эгаллашга бўлган эҳтиёж) ва шахсий (муваффақиятга эришиш, ўзини сафарбар қилиш ва тасдиғини топиш, ижтимоий ва моддий фаровонлик ва мартабага эришишга бўлган эҳтиёж) киради.

Талабалар томонидан англанилик даражасига кўра ўқув мотивлари англанилган ва англанилмаган бўлиши мумкин.

Талаба ўз ўқишининг ҳақиқий мотивларини ўзи ва бошқлар учун қабул қила олиши ва англашга қанчалик тайёрлиги бўйича тушуна оладиган, айта оладиган, ҳақиқий, амалдаги мотивлар ажратилади.

Таъсир этиш соҳаси, талабалар фаолиятини вақтинча ёки доимий бошқариш қобилиятига кўра қуйидагиларга бўлинади:

- истикболга ундовчи (масалан, касбни эгаллашга ва юқорроқ даражадаги билим олишга интилиш);

- бевосита ундовчи (масалан, аниқ ўқув материалига, ижобий баҳо олишга интилиш ва бошқалар). Мотивацион соҳанинг мураккаблиги ва иерархиклиги унинг ролларининг турли-туманлиги билан боғлиқ. Бу ҳам талабаларни узоқдаги мақсадлар ва ўқиш истикболларига эришишга ундаш, ҳам уларда конкрет ўқув материалларини ечишга истак уйғотиш, ҳам уларнинг нафақат билиш эҳтиёжларини, балки ижтимоий мақомини, шахсий ўз-ўзини топишни таъминлашдир. Шундай қилиб ҳар бир талабанинг ўрганиш фаолияти кўпинча полимотивлашган бўлиб, бунда барча мотивлар тизимида анча муҳимроқ, устунроқ бўлганлари ҳамда унча муҳим бўлмаганлари ҳам ажратилади. Бундан ташқари, талабаларнинг мотивацион соҳаси динамиклиги, бутун ўқиш йиллари давомида ўзгариш хусусиятига эга.

Талабаларнинг ўқиш мотивацияси тузилмасида энг аҳамиятга эга бўлган психологик омиллардан бири сифатида касбга йўналганликни келтириш мумкин. Ўтказилган тадқиқотлар касбга йўналганлик ўқитиш натижалари ва талабаларнинг ўқув фаоллигига сезиларли таъсир этишини кўрсатди. В.А.Якунин маълумотларига кўра касбга бўлган кадрли муносабат ўз ўқувини ташкиллаштиришнинг юқори даражасини аниқлайди, шу билан бирга унинг ўқув фаоллик ва ўқув фанларни муваффақиятли эгаллашга таъсири жуда юқори бўлади. Ўқув фанларининг касбий муҳимлигини англаш ва уларга қизиқиш талабаларнинг ўқув фаоллиги даражасини оширади. Тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатадики касбга ва ўқишга нисбатан паст кадриятда бўлган талабалар ўқиш жараёнининг ташқи шароитларига йўналган

бўлади ва ўз қийинчиликларини баҳолашда уларнинг сабабини шахсан ўзларининг ишларида эмас, балки кўпинча ўқув жараёнини ташкил қилишда, ўқитувчи фаолиятида кўрадилар. Касбга ижобий муносабатда бўлган талабалар эса қийинчиликларнинг сабабини ўзларидан қидирадилар ва уларни енгиш йўлларини ўзини ва ўқув меҳнатини такомиллаштиришда кўради. Шундай қилиб, улар ташқи омиллар ва ўқитиш шароитларига унча боғлиқ бўлмай анча мустақилдирлар ва ўз ўқув фаолиятларини ўзлари ташкил қилишга ҳаракат қиладилар.

Шуни эътиборга олиш керакки ўқув мотивацияси тузилмасида касбга йўналганликнинг роли кўпинча таълим муассасаси тайёрлаётган касбий фаолиятнинг ижтимоий мақоми ва моддий шароитларига боғлиқ. Баъзи мутахассисликларга етарлича талабнинг йўқлиги ва уларнинг паст иқтисодий таъминоти талабалар ўқиши истикболли интилишлар мотивлар тизимида касбий йўналганлик ролининг пасайишига олиб келади. Масалан, ўтказилган тадқиқотлар шундан далолат бермоқдаки, 1990 йиллар давомида Россияда педагогик фаолиятга мўлжалланган педагогик олий ўқув юрти талабаларининг сони икки мартага камайди. Истикболли истаклар мотивлар иерархиясида олий маълумот олиш, моддий фаровонликка ва юқори ҳақ тўланадиган меҳнат соҳасида мартабага эришиш устунлик қилмоқда. Маълум касбий режалар ва кўзлаган мақсадларга эга бўлмаган, уларни қизиқтирган ва ҳаётда зарур бўладиган айрим фанларни ўқишга йўналган талабалар сони ортиб бормоқда. Чет тиллар факультети 1-курс талабалари орасида 1998-1999 йилларда улар 57% ни ташкил қилди. Ўсиб бораётган ишсизлик вазиятида касбий таълим муассасалари кўпинча ўқишга қизиқмайдиган ва шу билан бир вақтда ишга жойлашишга имкони бўлмаган ёшларни ижтимоий бандлигини таъминлаб, ижтимоийлаштириш институтлари родини бажармоқдалар. Шундай қилиб, ўқишнинг истикболга интилиш мотивлари шаклланмаган талабалар сони ошиб бормоқда. Бевосита ундаш мотивларининг ўрни ошмоқда. В.А.Якунин таъкидлаганидек, улар орасида стипендия олиш ёки уни сақлаб қолиш, ўқитувчидан ижобий баҳо олиш, ота-оналар орзу-умидларини рўёбга чиқаришга интилиш кабилар кўпинча ҳал қилувчи бўлмоқда.

Шунга асосан, ўқитувчининг ўз фаолиятининг субъекти бўлган талабанинг фаол ўқув позициясини таъминлайдиган ва энг аввало яхлит профессионал фаолиятни ўзлаштириш, касбий-шахсий ривожланиш ва мутахассис бўлиш воситаси сифатида ўқишга қимматли муносабатни шакллантиришга йўналтирилган махсус ташкил қилинган фаолиятга зарурият туғилади.

2.5.3. Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини шакллантириш. Ўқув фаолиятда ўқувчининг ўрни. Ўзлаштириш жараёни. Ўзлаштириш даражалари

Ўрганувчиларнинг ўқув фаолиятини шакллантириш психологик-педагогик назария ва касб таълими амалиётида энг долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

И.И.Ильясов, В.А.Якунин, В.П.Трусов ва бошқа олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар биринчи курс талабалари одатда нафақат ижодий, ҳаттоки репродуктив даражадаги хилма-хил ўқув масалаларини ечишни таъминлайдиган ўқув амалларини яхши билмаслигини кўрсатди. Аксарият кўпчилигида ўрганишга бўлган ижобий қизиқиш ва профессионал мотивация, ўз-ўзини назорат ва таҳлил қилиш, ўз фаолият натижасига баҳо бериш ўқув, уқув ва кўникмалари шаклланимаган. Ушбу муаммони турли фанларни ўқиш жараёнида ижодий масалаларни ечиш асосида фақатгина назарий тафаккурни ривожлантириб ечиб бўлмайди. Талабаларнинг ўқув фаолиятини шакллантириш – бу энг аввало талабанинг ушбу фаолият субъекти сифатида шахс бўлиб шаклланиши ва ривожланиши муаммосидир. Демак, педагог олдида талабанинг субъект позициясини таъминлайдиган ўқув жараёнини ташкил қилиш вазифаси туради.

Инсон ўз фаолиятининг субъекти ҳисобланади, қачонки у уни яхлит амалга оширса, унинг ҳамма босқичларига кириб кетган бўлса: ўз фаолиятининг мақсадини ўзи қўяди ва уни амалга оширади; ўзини мукаммалаштиришга ва ўзгартиришга ундайдиган ўз фаолиятини таҳлил ва рефлексиясини амалга оширади. Шу нуқтаи назардан иккита ўқитиш турини таққослаймиз: анъанавий ва инновацион – ўрганиш фаолияти субъекти бўлган талабага қаратилган (2.1.жадвал).

Талабани субъект позициясига ўтказишнинг умумий маъноси унинг фаолияти барча компоненталарини ўзгартиришдан иборат бўлади:

ўқишнинг ижтимоий қимматли касбий мотивацияни шакллантириш;

ўқув фаолиятининг истиқболли ва конкрет мақсадларини англаш ва аниқлаш;

ўқув амалларини эгалланганликнинг натижаси бўлган умумуқув ва кўникмаларни такомиллаштириш.

2.1.жадвал. Ўқув фаолиятда талабанинг ўрни

Анъанавий ўқитиш

Инновацион ўқитиш

Талаба фаолият субъекти ҳисобланмайди, унинг яхлитлиги бузилган, мотивация, ўқишнинг шахсан мазмуни кучсиз, улар фаолиятнинг ўзи билан эмас, балки ташқи таъсирлар билан аниқланади

Педагог информатор, маданиятни узатувчи сифатида намоён бўлади, бошқаришнинг асосий усули – авторитар, яъни фаолиятни баҳо ва бошқа ташқи таъсирлар асосида рағбатлантиришга асосланган

Талаба фаолият субъектига айланади, уни яхлит барча босқичларида амалга оширади, ўқиш жараёнини англайди ва уни бошқаради.

Педагог ўрганиш фаолиятининг координатори, ташкилотчиси сифатида намоён бўлади ва ушбу жараёнда талабага мақсадларни қўйиш, ўқув фаолияти усул ва услубларини эгаллаш, ўз-ўзини таҳлил қилиш ва баҳолашга ёрдам беради

Ўқиш мотивацияси ва мақсадларни қўйишни ташкил этишни шакллантириш. Шахснинг ўз-ўзини ташкил қилишида етакчи ўрин тутган мазмун яратиш ва мақсад қўйиш ўқитувчилар диққатини талабаларнинг ўз ўқишларининг мотив ва мақсадларини англаш учун шароитлар яратишга қаратиш заруриятини қўяди.

Касбий фаолиятни ўзлаштириш воситаси бўлган ўқишга қимматли муносабатни шакллантириш талаба олдида ушбу фаолиятнинг қуйидаги асосий истиқболларини очиш билангина амалга ошириш мумкин бўлади:

касбнинг мақоми ва ижтимоий аҳамияти билан боғлиқ бўлган истиқболлар;

меҳнат шароитлари (моддий, маънавий-психологик ва бошқалар);

касбда шахсий ўсиш ва ўзини намоён қилиш имкониятлари.

Бунда одатда талабаларни ўқишга ундовчи мотив шахсий ўсиш ва ўз-ўзининг мавжуд бўлиш истиқболидир.

Талабаларнинг касбий-шахсий ўз-ўзини аниқлашга йўналтирилган иш ҳар бир аниқ фанни ўрганишда давом этиши керак. Бунинг учун педагог нафақат ушбу курснинг мақсад ва вазифаларини, унинг шахснинг касбни эгаллаш жараёнида тутган ўрни, балки талабаларнинг ушбу курсни ўрганишдаги шахсий мақсад ва мотивларини англашлари учун вазиятлар ҳосил қилиши керак. Буни турли-туман услублар асосида амалга ошириш мумкин:

тренинг элементларидан фойдаланиш (доира бўйича танишиш, бунда ҳар бир талаба ўзи ҳақида, ўзининг мақсади, курсдан кутилаётган нарсалар тўғрисида сўзлаб беради);

анкета тўлдириш – ҳар бир талаба унга таклиф қилинган мумкин бўлган мақсадлар рўйхатидан ўзи учун асосий бўлганларни танлайди, масалан:

касбий фаолият учун зарур бўлган билим ва ўқувларни олиш;

олинган билимларни ҳаётда қўллашга ўрганиш;

синовдан ўтиш;

имтихонда юқори баҳо олиш;

механизм, прибор, машиналар билан ишлаш ўқув ва кўникмаларини эгаллаш;

курснинг алоҳида қизиқтирган масалаларини ҳал қилиш;

ўз қобилиятларимни ривожлантириш;

менинг келгуси касбий фаолиятимда ушбу предмет керак эмас;

менда мақсадларнинг ўз вариантими бор:

Талабалар танлаган мақсадлар асосида уларни амалга ошириш учун фаолиятга қўйиладиган талаблар аниқланади, ушбу фаолиятни режалаштириш амалга оширилади. Ўрганувчиларни ўқув фаолиятга киришишини таъминлайдиган психологик механизм мақсаднинг мотивга томон силжиши ҳисобланади.

Талабаларда ўқишнинг позитив мотивациясини шакллантиришга йўналтирилган педагог фаолиятининг мазмуни қуйидагиларни ўз ичига олиши керак:

талабаларни предметга унинг моҳияти, мазмуни ва тузилмаси, касбни эгаллашда унинг аҳамияти ва ўрни ҳақидаги яхлит, қисқа, лўнда, образли тасаввурлар асосида олиб кириш;

ўқув материалининг мазмунини талабалар учун қизиқарли ва аҳамиятли далиллар, мисоллар билан бойитиш, уни ўзгача ва эмоционал тарзда етказиб бериш;

талабаларни гуруҳли ва жамоавий ишлашга жалб қилиш, ўқитишнинг интерфаол (ишбоп ўйинлар, тренинглари, ақлий ҳужум ва ҳ.к.) методларидан фойдаланиш;

мультипликацион, проекцион, интерфаол мультимедиа ва бошқа масалаларни ечиш имконини берадиган замонавий ахборот технологияларидан фаол фойдаланиш;

шахсий субъект позициясини англашни таъминлайдиган танлаш вазиятларини ҳосил қилиш;

талабаларни ўз фаолиятини таҳлил қилиш ва баҳолашга жалб қилиш ва ҳ.к.

Ўқитувчининг талабалар ўқиш мотивларини шакллантириш ва мақсадларни қўйишни ташкил қилиш бўйича фаолияти бутун ўқитиш жараёни мобайнида давом этади: ҳар бир дарсда, ҳар бир мавзунини ўрганишда.

Умумўқув ўқув ва кўникмаларни такомиллаштириш. Уларни иккита катга гуруҳга бўлиш мумкин:

Информацион-ўзгартирувчи ўқувлар:

мантиқий умумўқув ўқув ва кўникмалар;

матн билан ишлаш уқувлари;

информацион библиографик уқувлар;

оғзаки ва ёзма нутқни уларнинг турли шаклларида қуришга ёрдам берадиган уқувлар.

Фаолиятни ташкил қилиш ва бошқариш уқувлари:

ҳаёт ва ўқув фаолият вақтини ташкил қилиш уқувлари;

ўқув фаолият фазосини ташкил қилиш уқувлари (иш жойи, бино);

Талабаларнинг умумўқув уқув ва кўникмаларини такомиллаштириш иккита йўл билан амалга оширилади:

- 1) ўрганувчиларнинг ўқув фаолияти тузилмаси тўғрисида, уни ташкил қилиш усуллари тўғрисида, махсус курслар доирасида ақлий меҳнат маданияти тўғрисидаги билимларни ўзлаштиришга йўналтирилган махсус ташкил қилинган ўқитиш жараёнида;
- 2) бевосита махсус фанлар ва бошқа фанларни ўрганиш жараёнида.

Ушбу ишни муваффақиятли ташкил қилиш шарти махсус ўқитиш ва барча педагогларнинг талабаларнинг ўқув фаолияти услуб ва усуллари ўзлаштиришга ва ўзлаштирилган усуллардан ўқиш жараёнида доимий фойдаланишга йўналтирилган тизимли ўзаро алоқаси ва бирикмасидир.

Рефлексив – баҳолаш қобилиятларини ривожлантириш. Ҳар қандай фаолиятнинг энг муҳим таркибий қисми инсоннинг рефлексия деб аталувчи қобилияти билан боғлиқ бўлган таҳлил ва ўз-ўзини таҳлил қилиш ҳисобланади. Рефлексия (лот. *reflexio* – орқага қараш, акси) – инсоннинг шахсий амаллари ва қилмишларини йўналтирилган назарий фаолият шаклидир. Ўқув фаолият жараёнида рефлексияга асосланган ўз-ўзини таҳлил қилиш ва ўз-ўзини баҳолаш назорат, коррекцияни таъминлайди ва ўқувчиларни ўз-ўзини ривожлантириш ва такомиллаштиришга ундайди.

Талабаларда ушбу қобилиятларни ривожлантириш ўқитувчи томонидан таҳлил, ўз-ўзини таҳлил, баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолашни ташкил қилишнинг турли форма ва усуллари ёрдамида амалга оширилади. Ўз-ўзини таҳлил қилишга иккита ёндашув бор:

- 1) ўз натижасини эталон, намуна билан таққослаш асосида ўз-ўзини таҳлил;

2) ўз натижасини олдингиси билан таққослаш асосида ўз-ўзини таҳлил қилиш. Бунда шахсий ўзгаришлар ва ривожланиш динамикаси таҳлил қилинади.

Умумий ҳолда ўз-ўзини таҳлил қилиш мантиғи қуйидаги қадамлар билан аниқланади:

фаолият натижасини олиш;

уни эталон билан, ўзлаштириш критериялари билан таққослаш;

эталонга мослик даражасини аниқлаш (аввал - ижобий томонларни, аввалги натижалар билан таққослаш динамикасини, сўнгра - камчиликларни);

камчиликлар сабабини аниқлаш;

тузатиш киритиш бўйича вазифа ва конкрет амалларни аниқлаш.

Ўз-ўзини таҳлил ва ўз-ўзини баҳолаш амалга ошириладиган ўқув фаолияти босқичига кўра ўз-ўзини баҳолашнинг қуйидаги турлари ажратилади:

«прогностик» - ўз имкониятларини олдиндан таҳлил қилиш асосида ўз-ўзини баҳолаш;

«процессуал» - фаолиятни ўз-ўзини назорат асосида амалга ошириш жараёнида баҳолаш;

«ретроспектив» - фаолиятнинг яқунловчи босқичида ўз-ўзини баҳолаш.

Ўқув фаолияти жараёнида талабаларни ўз-ўзини таҳлил қилиш ва ўз-ўзини баҳолашдан аниқ ишлаб чиқариш вазиятларида ўз ҳаракатларини баҳолашга ва таҳлил қилишга, сўнгра ўзининг профессионал тайёрлиги ва компетентлиги даражасини баҳолаш ва анча умумлашган рефлексияга олиб бориш керак. Масалан, амалиётгача ёзма ўз-ўзини таҳлил қилиш ёрдамида («Менинг ўзим ҳақимдаги профессионал сифатида тасаввурларим») ва амалиётдан сўнг («Профессионал сифатида ўзим ҳақимдаги тасаввурларим қандай ўзгарди»). Шундай қилиб, талабаларнинг рефлексия-баҳолаш қобилиятларини ривожлантириш нафақат уларнинг ўз ўқув фаолиятини самарадор амалга оширишга ёрдам беради, балки ўзини ва ўз касбий фаолиятини доимий такомиллаштиришга тайёр турган мутахассис шахсини ижодий ривожлантириш шарти ҳисобланади.

Ўзлаштириш жараёни. Ўзлаштириш даражалари. Ўқув фаолиятининг асосий мазмуни ва энг муҳим вазифаси билим ва фаолият усулларини ўзлаштириш ҳисобланади. Ўзлаштириш жараён сифатида, ўрганиш натижаси сифатида қаралади. Ўзлаштириш одатда янги тажрибанинг олдинчилари билан қўшилиши, тўпланган ижтимоий тажрибанинг шахснинг мулкига айланиши сифатида аниқланади.

Турли ўқитиш назариялари, ўзлаштиришнинг моҳияти ва унинг асосий босқичлари турлича талқин қилишади. Энг кенг тарқалган ёндашув ўқишнинг ассоциатив-рефлектор назариясига асосланадиган психологлар ва С.Л.Рубинштейн ишларида олиб борилган. Унга кўра ўзлаштириш тўртта босқичдан иборат бўлган жараён сифатида қаралади;

1. Ўқув материали объект, предмет, ҳодиса, жараёнларни кўргазмали образлар (моделлар, схемалар ва ҳ.к.) ёрдамида перцепция (бевосита қабул қилиш, идрок қилиш) асосида қабул қилиш ёки апперцепция, яъни объектни фондан ажратиб олиш ва унинг хоссаларини аниқлаш асосида идрок этиш.

Ўқитувчи турли хил кўргазмали воситалар ёки мавжуд бўлган тасаввурларга таянган ҳолда идрок этишни ташкил қилади. Ўзлаштиришнинг ушбу босқичида ўрганувчиларда объект, ҳодиса ва ҳ.к. тўғрисида тасаввур шаклланади.

2. Предмет мазмунини очиш орқали ўқув материални тушуниб етиш (англаш). Бу босқичда тушунчаларнинг моҳияти қуйидаги фикрий амаллар асосида очилади: таққослаш, мос кўшиш, таснифлаш, таҳлил, умумлаштириш, абстракциялаш, ташқи, унча аҳамияти бўлмаган хоссалардан ажратиш ҳамда уни аввал ўрганилганлар билан ўзаро алоқасини ўрнатиш. Натижа сифатида тушунчаларни шакллантириш, сабаб-оқибат алоқаларини ўрнатиш, қурилманинг умумий тузилиш принциплари ва механизмларнинг ишлаш қонун ва қонуниятларини ўрнатиш ҳисобланади.

3. Ўқув материални кўп марта такрорлаш, энг муҳим хоссаларини қайта тиклаш асосида ёдда сақлаб қолиш.

4. Ўрганилган материални амалий масалаларни ечиш учун қўллаш. Натижада фаолиятнинг стереотип ва ижодий усулларини эгаллаш, ўқув ва кўникмаларнинг шаклланиши рўй беради. Ўзлаштиришнинг ушбу босқичини ташкил қилиш ўрганувчиларни масалалар тизимини ечиш бўйича аста-секин мураккаблашиб борадиган фаолиятга жалб этишни талаб қилади: аввал - билимларни стандарт вазиятларда қўллаш, сўнгра – уларни талаба учун янги бўлган вазиятга, янги масалалар ечишда фойдаланишга кўчириш.

Босқичларни бундай ажратиш етарлича шартли эканлигини эътиборга олиш зарур, чунки ҳар бир босқич бошқа босқични қисман ўз ичига олади.

Ўзлаштиришни шундай схема бўйича қуриш ўқитувчидан қуйидагиларни амалга оширишни талаб қилади:

1. Талабаларга қабул қилиш ва идрок этишлари учун бирорта ўқув материални бериш;

2. Уларда билимларни қўллаш усулларини шакллантириш жараёнига раҳбарлик қилиш, яъни уқув ва кўникмаларни намуна бўйича шакллантириш;

3. Аввал ўрганилган билим ва уқувларни ижодий қўллашни таъминлаш.

Ўзлаштиришнинг бундай схемасида ўқитишнинг анъанавий репродуктив турларини продуктив ижодий турлари билан боғлашга интилиш ўз аксини топади.

2.6. Ўқитиш мақсадлари

2.6.1. Мутахассис модели ўқитиш мақсадларини аниқлаш асоси сифатида

Узлуксиз таълим шароитларида касб таълими муассасалари мақсадлари замонавий жамият олдида турган ижтимоий, замонавий масалалар билан аниқланади. Иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт омили сифатида замонавий касб таълими талабанинг ўзини англашига, шахсининг ҳаёти, фаолияти, ижтимоий ва касбий соҳаларини ривожланиши ва ўзини намоён қилиши учун шароитлар яратиши, жаҳон ва миллий маданият тизимида унинг интеграциясига йўналтирилган бўлиши керак. Шундай қилиб, ўқитиш мақсадлари ўрта махсус, касб-хунар таълими бажарадиган етакчи функциялар билан аниқланади.

Мақсадларни аниқлаш жараёнини ўқитишнинг мақсадлар иерархиясини тузиш бўйича мураккаб тизимли фаолият сифатида қараш лозим бўлади: мутахассисни тайёрлашга қўйиладиган умумий талаблардан шу йўналиш мутахассисини шахсига қўйиладиган талаблар билан аниқланадиган касб, мутахассис бўйича ўқитиш мақсадлари орқали – аниқ предметни ўқитиш мақсадларига.

Шундай қилиб, турли даражаларда ўқитиш мақсадлари ўқитишнинг якуний натижалари билан аниқланиши лозим: талабанинг касбий фаолиятни эгаллаши, унинг шу фаолият ва ижтимоий ҳаётнинг субъекти бўлиши билан. Касбхунар ўқув юртларида ўқитиш мақсадлари мутахассис модели асосида тузилади. У ўз ичига битирувчининг мутахассис ва жамият аъзоси сифатида эга бўлиши лозим бўлган сифатлар: касбий ва ижтимоий-психологик сифатлар, билим ва уқувларни олади. Мутахассис моделини қуришга шахсий-фаолиятли ёндашувда унинг касбий фаолиятга тайёрликнинг икки томони намоён бўлади: функционал (фаолиятли) ва шахсий. Шунинг учун моделлаштириш даражасида мақсадларни қўйиш икки босқични ўз ичига олади:

1) замонавий мутахассис фаолиятининг тизимли характердалиги, яъни ўзида фақатгина предмет-инструментал эмас, балки мутахассис фаолиятининг моделини (касбий фаолият турларини, касбий фаолият соҳаси ва тузилмасини, фаолият

вазиятлари ва уларни ечиш усуллари, типик касбий масалалар ва уларнинг функциялари ва ҳ.к.);

2) шу асосда ишчи учун зарур бўлган сифат ва хислатлар, билим ва уқувларни ўз ичига олган мутахассис шахсининг моделини аниқлаш.

Шундай қилиб, мутахассис модели ўқитиш мақсадларида аксланадиган қуйидаги етакчи функцияларни аниқлайди: таълимий, ривожлантирувчи тарбиявий.

Таълимий функция талабада ўқиш жараёнида илмий билимлар тизими, касбий уқув ва кўникмалар шаклланиши асосида умумий, касбий ва ижтимоий компетентликни шакллантиришдан иборат. Билимлар тизими мутахассислар тайёрлаш даражасига кўра таълим стандартларига мос равишда ўқув материалининг ҳар бир дидактик бирлигини ўзлаштириш асосида шаклланади. Ушбу функцияни амалга ошириш натижасида талаба ишлаб чиқаришнинг илмий асосларини эгаллаши, олинган билимларни касбий фаолиятнинг аниқ шароитларида – типик, ўзгарган ва янги вазиятларда қўллаши, умумилмий ва махсус алгоритмлаштирилган ва ижодий уқувларни шакллантиришдан иборат бўлади. Таълимий функцияни амалга оширилиши мутахассиснинг шахс бўлишига, ўқиш жараёнида унинг ақлий, жисмоний ва маънавий ривожланишини аниқлаб беради.

Ўқитишнинг ривожлантирувчи функцияси талабанинг идрок этиш, ўқув масалаларини ечиш, ўзининг ўқув фаолиятини бошқариш жараёнида талаба шахсининг интеллектуал, эмоционал ва жисмоний соҳаларини ривожлантиришга йўналганлигида намоён бўлади. Ўқитиш жараёнида ўрта бўғин мутахассисисида ижодий фикрлаш, олдиндан кўра билиш ва рефлексия ривожлантирилиши, ўзини ўқитиш, ўзини англаш ва ўзини ривожлантириш каби асосий психологик механизмлар шакллантирилиши лозим. Ривожлантирувчи функция тадбиғининг хусусияти махсус фанларни ўқитиш жараёнида ривожлантирувчи масалаларни қўйиш ва уларни ечиш, талабаларнинг ўқув фаолиятини уларнинг ақлий ва ижодий фаоллиги нуқтаи назаридан энг самарали бўлган назария ва технологиялар асосида ташкил қилишда намоён бўлади. Масалан, ақлий фаолиятни босқичма-босқич шакллантириш назарияси, муаммоли ўқитиш, ўқув фаолияти ва ривожлантирувчи ўқитиш назарияси.

Тарбиявий функцияси мутахассис шахсини ижтимоийлаштириш ва профессионаллаштиришга унинг умумий ва касбий маданиятни тарқатувчиси бўлишига йўналтирилган ўқитиш жараёнининг тарбиявий салоҳиятини амалга оширишдан иборат. Инсоннинг тарбияланганлиги аввало унинг дунёга, ўзига бўлган муносабатлар тизими билан аниқланади. Улар фаолиятга бўлган эҳтиёжларда ва қизиқишларда, мақсад ва мотивларда, дунёқарашларда, кадр-қимматларни англашда намоён бўлади. Тарбиявий функцияни амалга ошириш талаба томонидан умуминсоний ва касбий кадриятлар, меъёрлар, ғоялар, мақсадларни ўзлаштириш ва ўзига қабул қилишни талаб қилади. Улар фақатгина кўчириб олиш йўли билан эмас, балки махсус ташкил қилинган шароитларда

талаба ва ўқитувчи ҳамкорлигида ўқув масалалари тизимини ечиш жараёнида амалга оширилади. Шундай қилиб, ўқитишнинг тарбиявий функцияси мутахассисни ижтимоийлаштириш ва профессионаллаштиришни ҳамда таълимнинг маданий-инсонпарвар функциясини амалга оширишни таъминлайди.

Ўқитишнинг юқорида келтирилган функциялари ўқитувчи томонидан учта ялит ўқитиш мақсадларини қўйишда ўз аксини топади: дидактик, ривожлантирувчи ва тарбиявий. Ўз моҳиятига кўра учта мақсад ўқитишнинг маориф мақсадларини рўёбга чиқаради.

Шундай қилиб, мутахассис модели талабанинг компетентлик, ривожланганлик ва тарбияланганлик даражасига қўйиладиган талабларни ўз ичига олиши керак. Касб таълимининг замонавий босқичида мутахассис шахси ва фаолиятининг модели ҳар бир мутахассис учун ишлаб чиқилган ўрта махсус касб-ҳунар таълими стандартларидаги касбий-малака таснифлагичида берилади. Уларда мутахассиснинг асосий фаолият турлари ҳамда уларни бажариш учун ва талаба билиши зарур бўлган билим, уқув ва кўникмалар тавсифланган. Бу талаблар ўқувчиларнинг ижтимоий-маданий ва психологик компетенциялари маълум даражаларини белгилаб беради, бироқ битирувчиларда қандай шахсий ва психик сифатларни ривожлантириш ва шакллантириш лозимлигини кўрсатмайди, бу эса ўқитувчиларда мақсадларни қўйиш жараёнини қийинлаштиради.

Мавжуд мақсадлар иерархияси уларнинг бўйсунуш – кейингиларини олдингиларига мослашни талаб қилади. Касб таълимининг етакчи функциялари ва мақсадларини амалга ошириш ҳар бир ўқитувчи унинг фани мутахассис шахсининг яхлит шаклланиши жараёнида қандай ўрин тутганини аниқлаши билан боғлиқдир. Педагог ўз фани бўйича ўқитиш жараёнини режалаштирганда мақсадларни қўйиш жараёни қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

стандарт талаблари асосида фаннинг ўзига хос хусусиятлари ва касбий тайёргарликда унинг ўрнини ҳисобга олган ҳолда фанни ўқитиш мақсадларини шакллантириш;

ўқув гуруҳининг хусусиятлари, конкрет шароитлар, эришишнинг восита ва усулларини ҳисобга олган ҳолда ўқитиш мақсадларини аниқлаштириш;

бўлимлар, курс мавзулари, модуллари ва ҳ.к. бўйича ўқитиш мақсадларини аниқлаш;

конкрет машғулотларнинг мақсадларини режалаштириш, уларни ҳар бир босқичнинг микромақсадларига (вазифаларга) ажратиш.

Мақсад ва вазифаларнинг тартиб билан тузилган иерархияси ўқитиш жараёнининг тизимли характери таъминлашга ва унинг самарадорлигини оширишга имкон беради.

2.6.2. Ўқитиш мақсадларини қўйиш усуллари. Мақсадлар таксономияси

Педагоглар фаолиятида мақсадларни қўйиш энг муҳим ва шу билан бирга энг кам шаклланган компонент бўлиб, кўпинча ўқитиш натижасининг пастлиги мақсадларнинг ноаниқлиги, тарқоқлиги ва умумий характерда эканлиги билан боғлиқдир.

Мақсадларни қўйиш самарадорлиги ўқитиш натижаларининг қуйилган мақсадларга мослиги билан аниқланади, яъни:

мақсадлар ҳаққоний ва бажара олинадиган;

инструментал, технологик (уларга эришиш бўйича конкрет амалларни аниқлаш);

диагностик (ўлчаш, ўқув фаолият натижаларига мосликни аниқлаш мумкин бўлсин) бўлиши лозим.

Мақсадларни самарадор қўйиш технологияси америкалик психолог Б.Блум томонидан ишлаб чиқилган (2.3.-жадвал).

Шундай қилиб, мақсадларни қўйишнинг энг ҳаққоний, инструментал ва ташхислийси бу талабанинг конкрет фаолиятларида ифодаланган ўқитиш натижалари орқали қўйиш усулидир. Бу фаолиятлар мақсадларни қўйишда лойиҳалаштирилаётганлиги учун уларни модал феъллар асосида ифодалаш маъқул бўлади. Масалан, «керак, шарт, лозим», «қилолади» ва ноаниқ шаклдаги феъллар: талаба билиши лозим, қилолиши керак, қўллаш олиши лозим ва ҳ.к. Касб таълими педагогларининг фаолиятида ўқитиш натижалари ва ўқитувчи мақсадларини алоҳида режалаштиришга интилиш кузатилади, бунда улар орасида кўпинча мустаҳкам боғлиқлик бўлмайди. Ўқитувчи ўқитишнинг аниқ натижаларига - талабалар томонидан ўқув материални ўзлаштириш ва улар шахсини ривожлантириш ва шакллантиришда олдинга силжишга таянса унинг ўз фаолиятлари учун алоҳида мақсадлар қўйишига зарурият қолмайди. Педагог ва талабалар мақсадларини мослаштириш талабалар томонидан тушунча, далил, қонунлар, фаолият усуллари, қадриятларни ўзлаштиришнинг аниқ даражасини аниқлаб берадиган педагог фаолиятининг анча умумийроқ мақсадларини масалалар тизимига айланттириш воситасида амалга оширилиши мумкин (2.3. жадвал).

Ўқитувчига ўқитиш мақсадларини аниқ масалаларга айланттиришида Б.Блум ва унинг издошлари томонидан ишлаб чиқилган мақсадлар таксономияси ёрдам беради. Уларда ўқитиш мақсадлари когнитив (билиш) (2.2. - жадвал) ва аффектив (эмоционал-қадри) соҳаларда тасвирланган (2.4. жадвал). Улардан биринчиси

педагогикада қараладиган анъанавий таълимий ва интеллектуал-ривожлантирувчи, иккинчиси – тарбиявий мақсадларни ўз ичига олади. Таксономия (грекча taxis – тартиб бўйича жойлаштириш ва nomos - қонун) – ўқитиш мақсадларини унинг мураккаблашиб бориши тартибида кетма-кет жойлаштириш деган маънони билдиради. Когнитив мақсадлар таксономияси асосида ўрганувчининг ўзлаштириш даражалари бўйича илгарилаб бориши ётади. Б.Блум ўзлаштиришнинг биринчи даражаси билан боғлиқ бўлган ўқув мақсадлар категориясини келтирмайди.

2.2. жадвал.

Когнитив соҳада ўқув мақсадлари категориялари (Б.Блум бўйича)

Ўқув мақсадларининг асосий категориялари
Умумлашган турдаги ўқув мақсадларига мисоллар

1. Билим – ўрганиладиган материални ёдда сақлаб қолиш ва айнан такрорлаш

Талаба билади: қўлланилаётган атамаларни; аниқ далилларни; усул ва процедураларни, асосий тушунча, қоида ва услубларни

2. Тушуниш – материални бирор кўринишдаги ифодасидан бошқасига ўтказиш: талабанинг материални интерпретация қилиши (тушунтириш, қисқача ифодалаш); ҳодисаларнинг кейинги ривожини тўғрисидаги тахмини

Талаба тушунади: далилларни, қоидаларни ва тамойилларни; схема, график, диаграммаларни талқин қилади; сўз орқали берилган материални математик ифодаларга айлантиради

3. Қўллаш – ўрганилган материалдан конкрет шароит ва янги вазиятларда фойдалана олиш уқуви

Талаба қўллайди: қонунларни, конкрет амалий вазиятларда назарияни; усул ёки процедурани тўғри қўллашни намоиш қилади; янги вазиятларда тушунча ва тамойиллардан фойдаланади

4. Таҳлил – материални таркибий қисмларга шундай ажрата олиш лозимки, унинг тузилмаси яққол кўринсин

Талаба ажратади: яширин фаразларни, мушоҳада мантиғидаги хато ва камчиликларни кўради, далил ва текшириш орасидаги фарқни ажратади, маълумотларнинг аҳамиятини баҳолайди

5. Синтез – элементларни шундай комбинациялаш керакки, янгиликка эга бўлган яхлит нарса олиш мумкин бўлсин

Талаба ёзади: ижодий ишларни, тажрибани ўтказиш режасини таклиф қилади, у ёки бу муаммони ечиш режасини тузишда турли соҳалардаги маълумотлардан фойдаланади

6. Баҳолаш – аниқ мақсадлар учун у ёки бу материалнинг қийматини баҳолай олиш уқуви

Талаба баҳолайди: ёзма матн кўринишида материални мантиқий тузилишини баҳолайди, хулосаларнинг мавжуд маълумотларга мослигини баҳолайди, ички мезонларга асосланган ҳолда у ёки бу фаолият маҳсулининг аҳамиятини баҳолайди, ташқи сифат мезонларига асосланган ҳолда у ёки бу фаолият маҳсулининг аҳамиятини баҳолайди

2.3.- жадвал

Мақсадларни қўйиш усулларининг самарадорлигини баҳолаш

Мақсадларни қўйишнинг типик усуллари

Усул самарадорлигини баҳолаш

1. Мақсадларни ўрганилаётган мазмун орқали аниқлаш.

Минус: инструментал эмас, натижа тушунарли эмас.

2. Мақсадларни ўқитувчининг фаолияти орқали аниқлаш: «...билан таништириш», «тушунтириш», «...хақида сўзлаб бериш»

Минус: Ўқитувчининг диққатини, ўз фаолиятига қаратиш, натижа аниқ эмас.

3. Мақсадалрни ўқувчиларнинг фаолияти орқали қўйиш: «масалалар ечиш», «машқлар бажариш».

Минус: диққатни фаолиятнинг ташқи томонига тортади. Унинг оқибатлари – ўқувчининг ривожланишидаги ўзгаришлар белгиланмаган.

4. Мақсадларни ўқувчилар ривожланишининг ички – интеллектуал, эмоционал, шахсий сифатлари орқали қўйиш: «Мустақил ўрганишни ривожлантириш», «муносабатларни шакллантириш».

Плюс: умумлашган мақсадлар даражасида ўқитиш.

Минус: аниқ дарс, мавзу мақсадлари даражасида ўқитиш (аниқлаштириш ва натижаларни кўрсатиш зарур).

5. Мақсадларни талабалар фаолиятида ифодаланган ўқитиш натижалари орқали қўйиш: "аниқ далилларни, қоидаларни, тушунчаларни билади, тушунади... ва талқин қилади", "...бажара олади", "...лар учун қоидани қўллади".

Плюс: Ўзлаштириш эталонини аниқлашга имкон берадиган энг инструментал усул.

Ўқув мақсадларининг ушбу таксономияси ўқитувчига аниқ бўлим, мавзу бўйича ўқитиш мақсадларини режалаштиришга, ўзлаштириш эталонини аниқлаш ва уни талабаларга тақдим қилишга ёрдам беради. Шу билан бирга эътиборни ривожлантирувчи мақсадларни аниқ ва равшан шакллантиришга қаратиш зарур.

Ўқув мақсадлари асосий категориялари

Умумлашган турдаги ўқув мақсадларига мисоллар

1. Қабул қилиш: талабанинг у ёки бу ҳодисаларни қабул қилиш қобилияти ва тайёрлиги.

Субкатегориялар: қабул қилиш истаги ёки тайёрлиги, танлов (ихтиёрий диққат).

Талаба: ўқишнинг муҳимлигини англайди, атрофдагиларнинг фикрларини диққат билан эшитади, бошқа одамларнинг муаммолари ва эҳтиёжларини, ижтимоий ҳаёт муаммоларини тушунишга ҳаракат қилади.

2. Таъсирланиш - у ёки бу ташқи таъсир стимулига жавоб бериш қобилияти. Предмет ҳодиса ёки фаолиятга қизиқишнинг уйғониши.

Субкатегория: бўйсунган акс таъсир, ихтиёрий акс таъсир, таъсирланишдан қониқиш.

Талаба: ўқитувчи томонидан берилган вазифани бажаради. Масалаларни муҳокама қилишда қатнашади. Ихтиёрий равишда масалалар ечишга ҳаракат қилади. Ўқув фанига қизиқишини намоён қилади.

3. Қадриятларни ўзлаштириш- қадриятни ўзлаштириш даражалари у ёки бу объектга, ҳодисага ёки фаолият турига муносабати, қадриятни қабул қилиш, қарашлар, урф -одатлар.

Талаба: ўз шахсий хулосасини чиқариш мақсадида турли нуқтаи назарларни ўрганеди, у ёки бу ғояларни ёқлайди, ўз ишончини намоёйиш қилади.

4. Қадриятларга йўналтиришни ташкил қилиш—турли қадриятларни англаш, уларни бирлаштириш ва улар асосида ўз қадриятларини шакллантириш. Ташкил қилиш даражалари; ўзининг муносабатини англаш, қадриятлар тизимини ташкил қилиш. Талаба: ўзининг ҳаракатлари учун жавобгарликни ҳис қилади, ўз имкониятлари ва чекланишларини тушунади, ўзининг қобилиятлари, қизиқишлари ва қарашлари асосида ҳаётий режалар тузади.

5. Қадриятларни фаолиятга тадбиқ қилиш. Қадриятлар шахсининг хулқини, дунёқарашини ва ҳаёт тарзини аниқлайди, қадриятларни фаолиятга тадбиқ этади. Талаба: гуруҳ бўлиб ишлашда ҳамкорликга интилишни намоён қилади, ишончли далиллар асосида ўз қарашларини ўзгартиришга тайёр бўлади.

2.4.- жадвал. Аффектив соҳадаги ўқув мақсадлари категорияси

Кўриб турганимиздек аффектив соҳадаги ўқув мақсадлари таксономияси амалда ўрганувчиларнинг тарбияланганлик даражасининг секин-аста юқорилаб боришини акс эттиради, педагоглар томонидан етарлича абстракт ва формал ҳолда бериладиган ўқитишнинг тарбиявий мақсадларини аниқроқ қўйишга имкон беради.

2.7. Таълим мазмуни ва ўрта махсус, касбхунар таълими стандартлари

Ўзбекистон Республикасида туб иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришлар жараёнида мазкур ўтиш даврида пайдо бўлаётган муаммоларни ечиш учун янги концепция ва ёндашувлар қидирилмоқда. Бинобарин бозор иқтисодиёти тизимини яратиш ўрта махсус, касб-хунар таълими ўрта малакага эга бўлган мутахассисларнинг базавий билими, кўникма ва малакаларига нисбатан ҳам юксак

талаблар қўймоқда. Бунда касб-ҳунар таълимининг янгилашиш жараёнида таълим стандартлари асосий элемент бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартлари «Таълим тўғрисида»ги Қонун, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» талаблари, Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 5 январдаги «Ўзбекистон Республикасида узлуксиз таълим тизимида Давлат таълим стандартларини ишлаб чиқиш ва жорий қилиш ҳақидаги» 5-сонли қарори асосида ишлаб чиқилиб, Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 16 октябрдаги «Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисидаги» 400-сонли қарори асосида тасдиқланган.

Ўзбекистон Республикаси ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг Давлат таълим стандартлари Республиканинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, халқаро тажрибаларга ва чет эл экспертларининг маслаҳатларига ҳамда стандартнинг структураси ва мазмунига қўйилган талаблар ва ўзимизда мавжуд бўлган методология ва технологиялардан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилган.

Европа таълим фондининг «Стандарт» доирасида ўтказилган халқаро симпозиумида Ўзбекистон Республикаси таълим стандартига қониқарли баҳо берилиб, халқаро стандарт талабларига мос эканлиги, яъни меҳнат бозори ва ишлаб чиқариш талабларига, шахсий ва касбий ривожланишга, ўқув ва баҳолаш хусусиятига йўналтирилганлиги таъкидланди.

Бугунги кунда Республикада Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 16 октябрдаги 400-сонли қарори билан Давлат таълим стандартлари «Асосий қоидалар» билан биргаликда ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган тармоқ таълим стандартлари амалиётга босқичма-босқич жорий этилмоқда.

Давлат таълим стандартларини ўқув муассасаларига жорий этиш самарадорлигини ошириш учун биринчи навбатда қуйидагиларни пухта аниқлаб олиш лозим:

- Таълим стандарти деганда нимани тушунамиз?
- Стандарт ўз таркибига нималарни киритади?
- Стандартнинг мақсад ва вазифалари нималардан иборат?

Шунингдек, стандартнинг нимага йўналтирилганлигини, стандартнинг мазмуни нимани белгилашга қаратилганлигини ва қайси ҳужжатлар ўрта махсус, касб-ҳунар таълими стандартларини характерлашини ва бошқаларни билишимиз керак.

Давлат таълим стандартларининг умумий характеристикаси

Давлат таълим стандартлари таълимнинг маълум босқичида ёшларнинг сифатли билимга эга бўлиши учун давлат кафолатини белгилайди ва тасдиқлайди.

Давлат таълим стандартлари — таълимнинг маълум йўналиши бўйича умумтаълим ва касбий фанлардан босқичма-босқич билимга эга бўлиш талаблари, қоидалари ва тамойиллари каби асосий тушунчаларни белгиловчи меъёрий ҳужжат ҳисобланади.

Давлат таълим стандарти — Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудларида юридик кучга эга бўлиб, идоравий бўйсиниши ва мулкчилик шаклидан қатъи назар барча давлат ва нодавлат таълим муассасаларига жорий қилинади.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг Давлат таълим стандарти (ЎМКХТ ДТС) — аниқ мақсадга йўналтирилган таълим фаолиятини акс эттирувчи механизмдир. Стандарт маълум бир фаолиятда сифатни оширишнинг кучли воситаси бўлиб, реал натижага эришиш мақсадини ифодалайди.

ЎМКХТ Давлат таълим стандарти — таълимнинг ягоналигини, узлуксизлигини, узвийлигини таъминлашга, молиявий ва моддий-техник воситалардан оқилона фойдаланишга қаратилган.

ЎМКХ таълимининг Давлат таълим стандарти — узлуксиз таълим тизимида хаотик билим беришнинг олдини олиб, ўқув материалининг қайтарилишига йўл қўймайди.

ЎМКХ таълимининг Давлат таълим стандарти — ўқувчиларнинг етарли ўқув юкламаси меъёрини кўрсатиб, ўқув режалари ва дастурлари сони қўпайишининг олдини олиб, ўқувчиларни ортиқча юкламалардан ҳимоя қилади.

Стандартлар янги ўқув режа ва дастурлари ҳамда ўқув қўлланма, дарсликлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар яратиш учун асос ҳисобланади.

Таълим стандартлари очик ва қулай бўлиб, таълим муассасаларининг илмий-педагогик кенгашларига ишчи ўқув режаларини тузишда ўқув режа ва дастурлари мазмунига 15-20 фоизгача ўзгартириш киритиш ҳуқуқини беради.

ЎМКХТ Давлат таълим стандартларининг функциялари

1. Касб-ҳунар таълимининг сифатини таъминлайди ва унинг асосий кўрсаткичи ҳисобланади.

2. Очиқликни кафолатлайди.

Стандартнинг мақсади — ўқитишнинг мазмуни ва қўйилаётган талабларнинг даражаси таълим олаётганлар учун очик ва кўргазмали бўлишини, ўқувчилар учун ҳам, иш берувчилар учун ҳам иш жойига номзоднинг тайёргарлик мазмунини билиши кераклигини таъминлайди.

Вазифаси: мутахассисларни тайёрлаш сифати бўйича қулай талабларни ўрнатиш; кўникма ва малакаларни баҳолаш ва назорат қилиш мезонларини белгиловчи ҳамда касбий фаолиятни ўзлаштириш босқичига қўйиладиган мос талабларни ўрнатовчи ўқув-меъёрий ҳужжатларни яратиш; халқаро стандарт талабларига мос ДТС талабларини уйғун таъминлашдан иборат.

ЎМКХТ Давлат таълим стандартларининг асосий тамойиллари:

узлуксизлик ва узвийлик; мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланишини, фан, техника ва янги технологиялар ривожланиши истикболларини, халқаро стандартлар даражасининг ҳозирги замон ҳолатини ҳисобга олиш; ишлаб чиқариш, фан ва таълим интеграцияси; ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг мақсад ва вазифаларини амалга ошириш.

«Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг Давлат таълим стандартлари»нинг асосий компонентлари. Ўзбекистон Республикаси Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг Давлат таълим стандартлари учта компонентдан ва уларнинг таркибига кирадиган структуралардан иборат.

Қуйида ҳар бир компонентнинг мазмуни ёритилган:

1. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг Давлат таълим стандартлари «Асосий қоидалари» — ЎМКХТ мазмуни ва тизимига, мутахассисларни тайёрлаш учун ишлаб чиқилган ўқув режалари ва тармоқ таълим стандартларига, уларни реализация қилиш шароитларига, ўқув юкмаси ва бошқа меъёрий ҳужжатларга қўйилган умумий талабларни белгилайди.
2. ЎМКХТ муассасалари битирувчиларига қўйилган талаблар — стандартни модернизация қилишнинг асоси ҳисобланади. Битирувчиларга қўйилган талабларга касбий маҳоратнинг тўлиқ мужассамланганлигини, яъни билим, кўникма ва малакаларнинг, универсал билимларнинг тўлиқ системаси ҳамда у ёки бу фаолият турида битирувчининг мустақил қобилиятини намоён этишда шахсий масъулият ва тажрибага эга бўлишни таъминлаш киради. Ўқувчиларнинг мустақил билим олиш хусусиятини, фикрлаш, таҳлил қилиш, ўзи ўрганиш, шахсий ва касбий масалаларни ечиш учун ахборот манбалари топиш, замонавий ахборот технологиялари, махсус адабиётлар ва справочниклардан фойдалана олиш, фаолият даврида пайдо бўладиган қийинчиликларни бартараф қилиш, касбий фаолият даврида мумкин бўладиган ўзгаришларга ва меҳнат бозорининг тез ўзгариши чоғида зарур бўлганда янги ихтисосликка тез мослашишга, ўзига, ўз кучига ва имкониятларига ишониш ва бошқалар киради.
3. ЎМКХ таълимидаги тайёрлов йўналишлари, касблар ва ихтисосликларининг умумдавлат Таснифлагичини ишлаб чиқишга қўйилган талаблар — ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ўқув муассасаларида кичик мутахассисларни тайёрлаш бўйича тайёрлов йўналишлари, касблар ва мутахассисликларнинг тизимлаштирилган рўйхати.

Ўрта махсус, касб-хунар таълимидаги тайёрлов йўналишлари, касблар ва ихтисосликларнинг умумдавлат Таснифлагичи Ўзбекистон Республикасида техникавий-иқтисодий ва ижтимоий ахборотларни таснифлаш ва кодлаштириш бўйича ягона тузилма таркибига киради ва Вазирлар Маҳкамасининг «Узлуксиз таълим тизими учун давлат таълим стандартларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш тўғрисида»ги 1998 йил 5 январдаги 5-сонли қарори асосида тайёрланган.

Меҳнат бозорининг тез ўзгарувчан инфратузилмаси билан мос тарзда тегишли ўзгартиришлар киритиш учун очиқ ва қулай; Тайёрлов йўналишлари номи, коди ва шу тайёрлов йўналишлари туркумига кирувчи касблар ва ихтисосликлар рўйхати келтирилган; Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудларида юридик кучга эга бўлиб, идоравий бўйсунуши ва мулкчилик шаклидан қатъи назар барча таълим муассасаларига жорий қилинади.

Мазкур стандартда қуйидаги атамалар қўлланилган:

Кичик мутахассис — бу таълим дастурини муваффақиятли ўзлаштирган ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари битирувчиларига бериладиган малака даражаси.

Кичик мутахассис:

- тегишли ижтимоий ишлаб-чиқариш соҳасида унинг унумли фаолият кўрсата олишини таъминлайдиган назарий ва амалий билимлар мажмуасига, касбий билим, малака ва кўникмаларга эга бўлган;

- мазкур жамиятда ўзининг муваффақиятли ҳаёт даражасини таъминлайдиган умумий ва касбий маданиятга, ижтимоий аҳамиятли хусусиятларга ва шахсий сифатларга эга бўлган шахс.

Малака — ходимнинг касбий тайёргарлиги даражаси, ундаги маълум ишни бажариш учун зарур бўлган билим ва кўникмаларнинг мавжудлиги.

Ходимнинг малакасини белгиловчи кўрсаткич бўлиб, категория ёки дипломнинг мавжудлиги ҳисобланади.

Касбий фаолият соҳаси (КФС) — касбий билим, малака ва кўникмаларнинг қўлланиш доирасидир, унинг номланиши иқтисодий соҳалар) номлари билан мослаштирилади.

ЎМКХ таълими муассасаларидаги тайёрлов йўналишлари — аниқ касбий фаолият соҳасида мутахассисларга касбий таълим бериш доирасидир. Мутахассисларнинг касбий фаолияти аниқ соҳаси бўйича тайёрлов йўналишларининг номи меҳнат фаолиятининг мазмуни ва хусусияти орқали аниқланади.

Касб — махсус тайёргарлик ва иш тажрибаси натижасида маълум бир соҳада касбий фаолиятни амалга ошириш учун назарий билимлар мажмуасини, икки ва ундан ортиқ мутахассисликлар бўйича амалий кўникма ва малакаларни эгаллаган, унга жисмоний имконият, ақлий қобилият ва юридик ҳуқуқларни таъминловчи инсоний меҳнат фаолиятининг (машғулотининг) туридир.

Ихтисослик — бирорта касб доирасида маълум бир фаолият тури учун махсус тайёргарлик ва иш тажрибалари билан эришилган зарурий билимлар, кўникма ва малакалар мажмуаси.

ЎМКХТ тайёрлов йўналишлари ва ихтисосликлар коди — касбий фаолият соҳаларига мувофиқ касблар ва мутахассисликлар бўйича тайёрлов йўналишлари ихтисослаштирилган рўйхатининг рақамли белгисидир.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимидаги тайёрлов йўналишлари, касблар ва ихтисосликлар умумдавлат Таснифлагичи Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонунида, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да белгиланган талаблар, Вазирлар Маҳкамасининг «Узлуксиз таълим тизимида Давлат таълим стандартларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш тўғрисида»ги 1998 йил 5 январдаги 5-сонли қарори ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг меъёрий ҳужжатлари асосида тузилган.

Таснифлагичда таълим босқичлари, билим ва таълим соҳалари, тайёрлов йўналишлари ва ихтисосликлар етита рақамли код билан белгиланади. Таълимнинг халқаро классификациясига биноан таълим босқичи — ўрта махсус, касб-ҳунар таълими 3-рақам билан белгиланган. Масалан: 3144610, 3210210, 3380110 ва бошқалар.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими кодларида:

Биринчи рақам — таълим дастури босқичи коди;

Иккинчи рақам — билим соҳаси коди;

Учинчи рақам — таълим соҳаси коди;

Тўртинчи ва бешинчи рақамлар — тайёрлов йўналиши коди;

Олтинчи ва еттинчи рақамлар — ихтисосликлар коди

Узлуксиз таълим тизимидаги ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ва олий таълим (бакалаврият)да узвийликни таъминлаш мақсадида Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимидаги тайёрлов йўналишлари, кодлари олий таълимнинг бакалаврият таълим йўналишлари кодларига мослаштирилган.

Таснифлагичда саккизта билим соҳаси назарда тутилган:

1. Таълим;
2. Гуманитар фанлар ва санъат;
3. Ижтимоий фанлар, бизнес ва ҳуқуқ;
4. Фан;
5. Муҳандислик, ишлов бериш ва қурилиш тармоқлари;
6. Қишлоқ хўжалиги;
7. Соғлиқни сақлаш ва ижтимоий таъминот;
8. Хизматлар.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг умумтаълим фанлари стандартлари қуйидагиларни аниқлайди

- Қўлланиш соҳаси;
- Меъёрий ҳужжатларга ҳаволалар;
- Ўқув предмети стандартининг мақсад ва вазифалари;
- Ўқув предметининг умумий характеристикаси;
- Узлуксиз таълим тизимида умумтаълим фанлари мазмунининг зарурий ва етарли ҳажми;
- Умумий ва ҳафталик юкламанинг максимал ҳажми;
- Стандартнинг бажарилишини назорат қилиш.

«Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» талабларидан келиб чиққан ҳолда умумтаълим фанлари блоки стандарти ёшларнинг шахс сифатида шаклланиши учун умумтаълим фанлари билан биргаликда ёшларни ҳуқуқий, иқтисодий, информацион, эстетик, маънавий-ахлоқий ва жисмоний тарбиялашга қаратилган. Дастурларнинг асосини миллий мустақиллик тамойиллари, демократия, халқнинг бой ақл-заковат мероси ва умуминсоний кадриятлар асосида маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг самарали шакллари ва усуллари ташкил этади.

Битирув иши ҳам Давлат таълим стандартлари элементларидан бири ҳисобланади.

Касб-хунар коллежи битирувчисига эгаллаган касби ва ихтисослиги бўйича фаолият кўрсатиш ва олий ўқув юртларида ўқишни давом эттириш юридик ҳуқуқини берувчи белгиланган намунада «кичик мутахассис» дипломи берилади.

Академик лицей битирувчисига таълим муассасасини тугаллаганлиги тўғрисида белгиланган намунада диплом берилади ва олий ўқув юртларида ўқишни давом эттириш ёки эгаллаган касби ва ихтисослиги бўйича фаолият кўрсатиш юридик ҳуқуқи берилади.

Касбий тайёргарликнинг зарур ва етарли ҳажми тизими қуйидаги ҳолатлардан ташкил топган:

1. Ўқув цикллари

2. Предметлар тармоғи

3. Ўқув элементлари ва уларни ўзлаштириш даражалари.

ЎМКХ Давлат таълим стандартларида ўқув элементлари ва уларни ўзлаштиришнинг 3 та даражаси мавжуд:

1 - даража — аввал ўрганилган манбалар, хусусиятлар, жараёнлар билан танишиш, ёрдамга таянган ҳолда амалларни бажариш;

2 - даража — намунавий амалларни мустақил равишда ёддан бажариш;

3 - даража — аввалдан ўрганилган намунавий амаллар аосида бажарилиши лозим бўлган янги фаолият алгоритмини ярата олиш, самарали фаолият кўрсатиш.

Тармоқ стандартлари — Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълими вазирлигининг буйруғи билан тасдиқланади.

Стандартлар — Ўзбекистон Республикаси стандартлаштириш, метеорология ва сертификатлаштириш марказининг меъёрий ҳужжатлари асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги «Ўздавстандарт» томонидан рўйхатдан ўтказилади.

ЎМКХТ ДТС нинг амал қилиш муддати. Ҳозирги пайтдаги меҳнатни ташкил этиш ва ишлаб чиқариш технологияларининг кескин ўзгариши билим ва фаннинг интенсив ўзгаришларини ҳисобга олиб, доимо мавжуд стандартларни қайта кўриб чиқиб, янгиланган туришни тақозо қилмоқца. Шунинг учун стандартларни таълим жараёнига татбиқ этиш жараёнида стандартларга баҳо беришни ва назорат қилишни кузатиб бориш зарур. Стандартларни баҳолаш мезонлари қуйидагилар бўлиши мумкин:

- Ўқувчилар томонидан мазкур стандартга талаб қанча?

- Ўқувчиларнинг билими ва кўникмаларини баҳолашда, ўқув жараёнини ташкил этишда қандай муаммолар мавжуд?
- Битирувчиларнинг иш билан таъминланиш истиқболи қандай?
- Эгаллаган касб бўйича меҳнат фаолиятига ўтишда қандай қийинчиликлар мавжуд?
- Иш жойини ўзгартириш даражаси қандай?
- Мазкур стандартнинг эскириш даражаси қандай?

Бунинг учун қатор йиллар битирувчилар фаолиятини ва иш берувчилар билан алоқасини кузатиш зарур.

Стандартнинг жорий этилишини назорат қилиш шаклини, сифатини таъминлаш тамойиллари, яъни битирувчиларга бўлган талаблар қанча юқори бўлса, уларнинг иш билан таъминланиш имконияти ошади.

Тармоқ стандартларининг таълим жараёнида амал қилиш муддати 5-8 йил қилиб белгиланган.

Умуман олганда стандартнинг жорий этилиниши Ўрта махсус, касбхунар таълими бошқарув органи назорати остида ўқув муассасалари педагогик жамоаси томонидан амалга оширилади ва бунда ўхитувчи асосий ролни ўйнайди.

Ўқитувчи: доимо ўқитиш воситаларини такомиллаштириш, янги педагогик ва ахборот технологияларини жорий қилиш ва ўзининг малакасини ошириш устида ишлайди. Ўқув машғулотларини ташкил этишнинг бундай шакллари табиий ҳолда таълимнинг натижасига, яъни стандартнинг қандай амалга оширилишига боғлиқ.

Ўқувчи: биринчидан «Ўрта махсус, касб —хунар таълими битирувчиларига қўйилган талаблар»ни, малака тавсифномаси ва келгусидаги фаолият доираси билан таниш бўлиши; касб—хунар компетенцияси, шахснинг ижтимоий сифати белгилари, аниқлик, маъсулият, мосланувчанлик, гуруҳда ишлай олиш қобилияти, амалий кўникмаларга эга бўлиш, оғзаки нутқ ва ёзма суҳбат даражаси, тўғри ечимни топа олиш хусусияти, ахборотларни топа олиш, компьютер билан ишлай олиш каби ва бошқа хусусиятларга эга бўлиши зарур.

Иш берувчи: битирувчининг кейинги фаолиятида иш билан таъминланиш учун унинг касбхунар маҳоратини аниқлашда муҳим рол ўйнайди; таълим жараёнида тенг ҳуқуқли ҳамкор ҳисобланиб, таълим бериш мазмунини аниқлаш, ўқув жараёнининг бориши ва тугашининг ҳамма босқичларида фаол иштирок этади; муаммолар муҳокамасида ва хулосалар қабул қилишда коллегал иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлади.

Шундай қилиб, иш берувчининг таълим стандартларини жорий қилишдаги ролини қуйидаги ишлар орқали баҳолаш мумкин:

- соҳа босқичида ёки коллежларнинг ўзида ҳомий кенгашларни тузиш;

- таълим муассасасининг назарий ва амалий машғулотларида ўқитувчи, наставниклар сифатида фаол иштирок этиш;

- таълим муассасаси битирувчиларининг жорий ва давлат аттестациясида ҳамда битирувчиларга дипломларни тақдим этиш жараёнида иштирок этиш;

Оила: ўқувчиларни касбга тайёрлаш жараёнида уларнинг ҳоҳиш ва қизиқишини белгилаб, уларнинг таълим жараёнида тўлиқ ипггирокини таъминлашда масъулиятли бўлиши; таълим стандартларининг очиқлилигини ва кўргазмалилигини эътиборга олиб, касбхунар тавсифномаси, келгуси касбий фаолият тўғрисида етарли ахборотларга эга бўлиш, зарурият бўлганда мутахассислар тайёрлаш дастурлари ва ўқув режаси мазмунини билиши зарур.

Олий ўқув юртлари: ўрта махсус, касбхунар таълими муассасалари ўқитувчи, муҳандис - педагогларининг замонавий технологиялар ва янги билимларга эга бўлиши учун малакаларини оширади; таълим бериш мазмунини модернизация қилиш бўйича илмий жиҳатдан қўллаб қувватлайди; ўқув, илмий-услубий базаларни яратишда иштирок этади; ўрта махсус, касбхунар таълими тизими ўқув муассасалари кафедраларига давлат таълим стандартларини жорий қилишда узвийлик ва узлуксизликни таъминлаш илмийуслубий раҳбарлик қилиш ва амалий ёрдамлар беришни олиб боради.

Жамоатчилик: васий ташкилотлар, ҳудудий давлат органлари, иш билармонлар, жамоатчилик ташкилотлари, фондлар ва ҳомийлар вакилларини ўз ичига ҳомий кенгашлар Давлат таълим стандартларини самарали жорий қилишда фаол иштирок этадилар; ишлаб чиқариш талабларига мос мутахассисларнинг шаклланишига имконият яратади ва ниҳоят кадрларнинг рақобатбордошлиги ва сифатини баҳолайди.

2.8. Таълим ва ўқитиш мазмунини танлашга қўйиладиган талаблар

Умуман таълим мазмунини танлашга талаблар И.Я. Лернер ва В.В.Краевскийлар томонидан шакллантирилган. Тизимли педагогик жараённинг мантиғига асосан бу талабларнинг энг муҳимлари - таълим мазмунининг унинг жамият, фан, маданият ва шахс ривожланиши талаблари билан аниқланадиган мақсадига мос келишидир. Бу тамойил таълим мазмунини лойиҳалаштиришнинг барча босқичларида акс этади ва унга жамият, илмий билимлар, маданий ҳаётнинг ривожланишига мос

келувчи ва шахсий ўсиш имкониятларини таъминловчи билим, ҳунар ва кўникмаларни киритишда кўринади. Касб-ҳунар таълимининг мақсади сифатида нафақат умумилмий ва махсус билимларнинг, ҳунар ва кўникмаларнинг маълум тизимини шакллантириш, балки биргаликда мутахассиснинг касбий ва ижтимоий тайёргарлигини таъминловчи ижодий ривожланиш, шахсий оёққа туриш, кадриятлар йўналишларининг шаклланишини ҳам қараб чиқиб, И.Я. Лернер фикри бўйича педагог таълим мазмунини танлашда ҳар бир босқичда унга қуйидаги компоненталарни киритиши шарт:

илмий билимлар тизими;

типик ҳолатларда фаолият усуллари;

ижодий фаолият тажрибаси;

дунёга ҳиссий-кадриятли муносабат тажрибаси.

Афсуски, таълим мазмунининг берилган таркиби ўқув дастурлари ва дарсликларга киритиш лозим бўлган аниқ билимлар, ҳунарлар ва кўникмаларнинг мазмунини аниқламайди. Бунинг учун, И.Я.Лернер айтиб ўтгандай, бошқа мезонлар: билим турлари, илм ва ўқув фанининг мантиғи, ҳунар турлари ва ҳақозолар қўлланилади. Таълим мазмуни таркибий элементларининг тўлиқлигини таъминлаш, аввало, ўқув фани, шунингдек ўқув материаллари асосида амалга оширилади. Албатта, ижодий фаолият тажрибаси ва дунёга ҳиссий-кадриятли муносабат тажрибасига эга бўлиш нафақат ўқув мазмунини эгаллаш орқали, балки педагогик жараённинг мос ташкил этилиши ҳисобига, талабанинг ижодий ривожланиши, ижтимоий ва маданий оёққа туришини таъминловчи усул ва технологияларни қўллаш билан амалга ошади. Шу билан бирга, ўқув материалларини танлашда ўқитувчи олдида талаба эгаллаши шарт бўлган ижодий фаолият усуллари ва кадриятлар тизимини фаоллаштириш ва унинг ривожлантирувчи ва тарбияловчи салоҳиятини бойитиш масаласи туради.

Таълим мазмунини танлашга кейинги талаб аниқ педагогик жараённи ҳисобга олишни фарз қилади. Бу - таълим мазмуни тузилмасини яратишда ўқитилаётган одамнинг қонуниятлар, тамойиллар, технологияларни тасаввур қилишини, эгаллаб олиш даражасини ҳисобга олиш шартлигини билдиради. Умумтаълим мазмунини танлашдаги мазмун ва жараён томонларининг бирлиги талаби касб-ҳунар таълими мазмунини танлашда ҳам қўл келади.

Таълим мазмунини танлашнинг турли босқичларида унинг таркибий бирлиги талаби назарий асослар, ўқув ва касб-ҳунар ҳаракатларнинг бир бутунлигини фарз қилади. Шунинг учун, бу талаб мутахассис касб-ҳунар таълими мазмунини шакллантиришда ҳам ўзини кўрсатади. Умумтаълим мазмунини танлашда фундаменталлаштириш – гуманитар ва табиий-илмий билимларни интеграциялаш талаби ҳам ишлатилиши мумкин. Касб-ҳунар таълимига қўлланганда таълим мазмунини фундаменталлаштириш талаби касб-ҳунар фаолияти назарияси

асосларини ва ишлаб чиқариш (мутахассислик) технологияларини интеграциялашни фарз қилади.

Мутахассислар касб-ҳунар таълими илмий билимларни акс эттирувчи махсус фан доирасида амалга оширилади. Шунинг учун, таълим мазмунини танлашда ўрганилаётган фан ва ўқув фани орасидаги ўзаро боғлиқликни ҳисобга олиш зарур. Бу ўзаро алоқалар ўқув материалларини танлашга бир вақтнинг ўзида илмийлик ва тушунарлик, барқарорлик ва башоратлик, тўлиқлик ва етарлик талаблари бажарилишини, такрорланишни олдини олиш билан ёндошишга имкон беради.

Шу билан бирга, ўқитишга касбий-фаол ёндошишдан келиб чиқиб, таълим мазмуни шаклини қуришда блок-модул усулини сақлаш талаб этилади. Бунга сезиларли даражада услубий муаммолар ва фан муаммоларини ишлаб чиқишда илмий замонавий ютуқлар, ўқув фани мантиғини қуришда энг кўп аҳамиятга эга бўлган шакл, усулларини қўллаш ёрдам бериши мумкин.

Масалан, замонавий электроника электрон жараён ва ҳодисаларни ўрганувчи фан сифатида ҳам, техниканинг илмий қонуниятларини ўрганувчи тармоғи сифатида ҳам қаралади. Махсус фан ичида электрониканинг илмий ва техник томонларини ажратиш зарурлигини ҳисобга олган ҳолда, назарияга ҳам, амалиётга ҳам тегишли бўлган, уларнинг асосини ташкил этувчи асосий фундаментал қонуниятларни танлаб олиш керак бўлади.

Иқтисоднинг ихтиёрий соҳаси ўрта бўғин мутахассисининг касбий фаолиятида қурилиш қонуниятлари ва мантиғи назария асослари билан ажралмас бўлган ишлаб-чиқариш технологик жараёнлари бор. Шунинг учун махсус фан назарий асослари мазмунини танлашда ишлаб-чиқариш жараёнлари мантиғини ишлатиш зарурдир.

Шу билан бир вақтда ўқитиш мазмунини танлашда ўрта махсус, касб-ҳунар таълими талабаларини, ўқитишда қўлланилаётган технологияларини ҳисобга олиш аҳамиятлидир, бу таълим ё тўлиқ мустақилликни, ё ўқитувчи ёрдамида, ёки кузатувида ўрганишни фарз қилади. Бундай дифференциаллаш таълим мазмунини танлашда турли даражадаги ёндошувни талаб қилади. Амалиёт шуни кўрсатадики, билим, ҳунар ва кўникмаларини шакллантиришга турли даражада ёндошув шароитида тематик режалаштириш таълим мазмунининг ҳаракатчанлиги, вариативлиги, дифференциаллигига, жараённинг интензивлигига, ўқитиш, ривожлантириш ва тарбиялаш масалаларини амалга оширишнинг бўлинмаслигига кишан бўлиб қолади. Касбий фаолият турлари бўйича ўқув элементларини синфларга бўлиш асосида режалаштиришга ўтиш зарурияти пайдо бўлиб, ҳар бир алоҳида олинган ўқув машғулотининг мақсади - талабанинг ўзлаштириш даражаси ва фаолиятидан иборат бўлади.

Юқоридагиларни ҳисобга олиб махсус фанлардан ўқитишнинг мазмунини танлашга талабларни шакллантириш мумкин.

1. Махсус фанлардан ўқитишнинг мазмуни мутахассиснинг касбий фаолияти тизимининг тузилиши мантиғидан келиб чиқиб шакллантирилиши керак. У касбий фаолиятнинг барча доирадаги ҳаракат, усул, операциялар, жараёнларининг умумлаштирилган назарий асосини акс эттириши зарур.
2. Ўқув материаллари дидактик бирликларининг зарур ва етарлилигини аниқлашнинг асоси ўқув дастури бўлиши керак. Бу дастур таърифлар, синфларга бўлиш, таққосий баҳолаш, машиналар ва жиҳозларнинг қурилмалари ва ишлаши, кўллаш, хизмат қилиш, таъмирлаш, ва сақлаш тамойилларини кўзда тутди.
3. Касбий фаолиятнинг назарий асоси ўқув фани сифатида фан, техника, ишлаб чиқариш технологияларининг замонавий ютуқларини акс эттириши зарур.
4. Таълим мазмунини танлашда педагогик технологиялар жараёнининг таълим берувчи, ривожлантирувчи, тарбияловчи вазифаларни амалга оширишни таъминловчи қонуниятларин, тамойилларини ҳисобга олиш зарур.
5. Ўқув материаллари дидактик бирлигининг, ҳар бир блокнинг тизимга солувчи мазмун компоненти қадрий-мақсад йўналиши бўлиши керак.
6. Мазмунни тузишнинг дедуктив асоси ўқитишнинг – умумийдан хусусийга мантиғига амал қилишни асосан таъминлаши керак.
7. Ўқитишнинг инсонпарварлик йўналиши лойиҳалаштирилганда махсус фанлар шундай мазмунни танлашлари керакки, талабаларга унинг жамиятдаги аҳамияти ва шахсий мақсадини тушунишларига имкон берсин.
8. Касб таълими мазмунини танлашда ўқитилаётганларнинг маҳсулдор ўқув-ўрганиш фаолиятга қобилиятларини ҳисобга олиш зарур.
9. Касб таълими мазмунининг экспериментал, тадқиқий асоси ҳар бир ўқув машғулотида, унинг ҳар бир босқичларида, босқичларнинг ҳар бир фазаларида ўзгартиришларни амалга ошириш зарурлигини ҳисобга олишни талаб қилади. Бутун педагогик жараён тадқиқот бўлиб, унда ўқитувчи – тадқиқотчи ва ўқитилувчи – бошловчи тадқиқотчи иштирок этади.

3.1. Касбий ўқитиш

«Бозор иқтисодиёти ислохотларини амалга оширишда қандай чора-тадбирлар кўрилишидан қатъий назар, малакали мутахассислар етишмас экан, кўйилган мақсадга эриша олмаслигимиз мумкин. Малакали мутахассисларни тайёрлашда олий таълим муассасалари янгича ёндашувларни ишлаб чиқиш вақти келди»[1] – деган эди Президентимиз И.А.Каримов. Бу жараёни амалга оширишда хорижий тажрибалардан самарали фойдаланиш ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг дастлабки босқичларини амалга ошириш ва бозор иқтисодиёти шароитида кадрларни тайёрлаш муаммоларини ўрганиш ушбу мавзунини долзарблигини белгилайди.

Бу каби муаммоларнинг оқилона ҳал этилиши эса ҳар томонлама бозор муносабатлари талабларига жавоб бера оладиган мутахассисларни тайёрлашга боғлиқдир. Чунки, иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида мустақил Республикамиз олдидаги янгидан-янги мақсад ва вазифаларни тўғри англай билган, бу борада ўз фикр-мулоҳазасига эга бўлган, ўзининг етарли даражада замон талабларига мос келувчи билим ва тажрибасига эга бўлган мутахассисларгина мамлакатимиз иқтисодий-ижтимоий ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиши мумкин.

Маълумки, агар касб тўғри танланган бўлса, инсон учун меҳнат қувонч, ижодий илҳом манбаига айланади, бу эса шахс учун ҳам, жамият учун ҳам фойдалидир.

Онгли касб танлаш ўсмирлар етарли даражадаги умумий ва политехник тайёргарликка эга бўлган тақдирдагина мумкин бўлади. Ўқувчини у ёки бу касбга мақсадли йўналтиришдан аввал унинг шахсини ўрганиш лозим бунинг учун уни кузатиш, ўқувчининг мактабдаги, жамоат жойларидаги, оила ва меҳнатдаги амалий ҳаракатларини таҳлил қилиш, сўровнома ўтказиш, суҳбат, тест, интервью олиш мумкин. Касбга йўналтиришда турли касблар, уларга кўйиладиган талаблар, бу касбни қаерда эгаллашлари мумкинлиги тўғрисида ўқувчиларга маълумот бериш катта аҳамиятга эга.

Касб танлаш – жиддий ва масъулиятли ишдир. Ўз ҳаёт йўлини жиддий суратда белгилаб олиш осон иш эмас. Бунинг учун узоқ вақт махсус тайёргарлик кўриш талаб этилади.

Ўқувчиларнинг касб–ҳунарга лаёқатини ўрганиш учун уларнинг ақлий, жисмоний қобилиятларини билиш, малака ва кўникмаларини ўрганиш лозим.

Ишчи мутахассисларни тайёрлаш ҳар доим ҳам жиддий масала бўлиб келган, чунки ишлаб чиқаришнинг муваффақиятлари уларнинг малака даражасига боғлиқ

бўлган. Барча ривожланган давлатлар учун ишлаб чиқаришнинг ҳамма тармоқларида жисмоний меҳнатнинг солиштирма оғирлиги барқарор камайиб бориш тенденцияси характерлидир.

Кўпчилик ривожланган давлатларда ҳавфли ва зарарли ишлаб чиқариш, монотон ва бир хилдаги иш билан боғлиқ бўлган кам малака талаб қилинадиган ишлар машина ва роботларга юклатилмоқда.

Меҳнат функцияларининг ўзгариши ёшлар учун турли хилдаги ишларнинг ўзига тортиш мезонини аниқ ажратиб берди. Бажариш жараёни қизиқарли ва ижодий куч-ғайрат талаб қиладиган фаолият асосий ўринга қўйилмоқда.

Бу меҳнат фаолиятининг турли йўналишлари - саноат ва қишлоқ хўжалигидан тортиб то хизмат кўрсатиш соҳаларигача тегишлидир.

Дунё олимларининг тадқиқотларига кўра янги технологияларнинг ишлаб чиқаришга шиддат билан кириб келиш тенденцияси тез орада барча жойларни қамраб олади. Одат бўлиб қолган кўпгина ишлаб чиқариш жараёнлари ўтмишга айланмоқда ёки тубдан ўзгармоқда. Замонавий кичик мутахассис қадимги ҳунарманд - ишчиларнинг энг яхши сифатларини сақлаб қолган ҳолда янги технологияларга мослашиши ва уни эгаллашга тайёр бўлиши лозим.

Шундай қилиб, мамлакат саноати ва халқ хўжалиги учун малакали мутахассислар тайёрлаш вазифаси ёшларга касб сирларини ўргатишда янги ёндашувларни англашдан иборатдир.

Бу қадимдан ўқувчилар учун ҳар доим зарур бўлган ва ишлаб чиқаришнинг истиқболли талабларини ҳисобга оладиган қатор сифатларни шакллантиришдан воз кечишни билдирмайди. Улар қуйидагилар эди:

- ишлаб чиқариш ва технологик интизомни тарбиялаш;
- жиҳоз ва асбобларни асраб-авайлашни сингдириш;
- олинган назарий билимларни амалиётда қўллай олиш;
- ишлаб чиқариш техника ва технологияси, меҳнатни ташкил қилиш тўғрисида, касбни эгаллаш ва ишлаб чиқариш малакасининг кейинги ривожланиши учун зарур бўлган ҳажмда чуқур ва мустаҳкам билимларни шакллантириш.

Ҳозирги босқичда бўлғуси мутахассисдан ишлаб чиқаришнинг ўзгариб бораётган шароитларига осон мослаша оладиган ва фаол ҳаракат қиладиган, ижодий ўйлайдиган шахс сифатлари талаб қилинади. Бошқача сўз билан айтганда, замонавий мутахассис қуйидаги сифатларга эга бўлиши лозим: меҳнат фаолияти давомида ўзини онгли равишда ўзгартириш ва ривожлантириш, касбга ўзининг

индивидуал ижодий улушини кўшиш, унда ўзига хос ўринни эгаллаш. Демак, малакали мутахассислар тайёрлашнинг асосий йўналиши ёшларга фақатгина билим беришдан иборат бўлмай, балки ҳаётнинг ўзи белгилаб берадиган устивор вазифаларни амалга оширишдан иборатдир.

Сўнгги йилларда ишлаб чиқариш ҳаётининг жонланиши натижасида малакали кичик мутахассис ходимлар етишмаслиги сезилмоқда. Шунинг учун эътиборни касб-ҳунар таълимига қаратиш ва унинг мазмунини янгилаш вазифаси муҳим аҳамият касб этади. Чунки замонавий ишлаб чиқаришда оддий ишчи эмас, балки малакали ва юқори малакали кичик мутахассислар етишмаяпти. Бу вазифани ҳал қилиш яқин даврларнинг энг долзарб вазифаси ҳисобланади.

XXI аср таълими бўйича ЮНЕСКО томонидан тақдим этилган Халқаро комиссия маърузасида таълимнинг тўртта асосий тамойили кўриб чиқилган. Улар қисқа сатрларда баён қилинган бўлиб, чуқур мазмунга эга:

- билим олишни ўрганиш – шахснинг шаклланиши ва кейинги ривожланиши янгиликларни узлуксиз кузатиб бориш ва мустақил ўрганишни кўзда тутати;
- ишлашни ўрганиш – ишни оддийгина бажариш эмас, балки ҳар қандай буюрилган ишга фаолиятли ёндашув тушунилади (ҳар бир босқичдаги иш натижалари ва ўз фаолиятини баҳолаш ва таҳрирлашни билиш);
- яшашни ўрганиш – тез ўзгараётган замон шароитларига мослаша олиш, ўзини шахсий ва оилавий ҳаётга, келажакдаги касбий фаолиятга ижодий сафарбар қила олиш;
- биргаликда яшашни ўрганиш – дунёга, инсонларга, ўзига нисбатан қадр-қимматни шакллантириш (жамият аъзоси сифатида индивиднинг барқарор ижтимоий муҳим жиҳатлари тизимини тарбиялаш).

Ҳозирги замонда таълимнинг глобал мақсади инсонни ҳар томонлама ривожлантиришдир. Биринчи ўринга ўқувчининг ички салоҳиятини ҳисобга олган ҳолда унинг шахсини ривожлантириш масаласи чиқади. Бу фақатгина умумўқув ўқувларга тегишли бўлмай балки касбий ўқитишга ҳам тегишлидир. Агар авваллари у предметга йўналтирилган – асосий мақсади шу предмет соҳасининг мазмунини узатиш бўлган бўлса, ҳозир эса ўқувчини ривожлантиришга йўналтирилган ўқитишга ўтишдан иборат бўлмоқда. Дидактикада у «шахсга йўналтирилган» атамаси билан маълумдир.

Таълимнинг янги мазмунига юқоридагилар билан бирга мезонларни ўлчаш ҳам кириши лозим:

- одам қанчалик касб талабларига мос келади ва касб қанчалик инсон талабларига, унинг мотивлари ва лаёқатларига мос келади;

- инсон қай даражада касбнинг меъёр ва қоидаларини ўзлаштириб олди ва унда қай даражада ўзини намоён қилишга, ўзини касб воситалари ёрдамида ривожлантиришга интилади;
- инсонда ўсиш истиқболлари борми ва уни излайдими, бошқа одамларнинг касбий тажрибасини қабул қилишга тайёрни;
- инсон ўз муваффақиятларини миқдорий ва сифат жиҳатдан баҳолай оладими ва унга тайёрни, у уларни балл, мезонларда объектив баҳолай оладими.

Кўришиб турибдики мутахассисга ўз ишлаб чиқариш мажбуриятларини бажариши учун зарур бўлган шахсий сифатлар мажмуаси маълум тарзда ташкиллаштирилган ўқитиш шароитларида шакллантирилиши мумкин. Бу ерда кўзланган мақсад – янги жамият мутахассисини тайёрлашга қаратилган устивор йўналишлар тўғри танланиши муҳим.

Касбий психология бўйича мутахассислар профессионалнинг муваффақият билан ишлаши учун зарур бўлган барча сифатларни учта блокка бирлаштириш мумкин деб ҳисоблашади. Худди шуларни ўқитиш жараёнида ҳисобга олиш зарур бўлади. Чунки инсоннинг профессионализи фақатгина унинг ишлаб олишида эмас. Замонавий кичик мутахассиснинг фаолиятини кўриб чиқиш ва унга баҳо беришда бу касбда уни нима ҳаракатга келтираяпти, нима учун ушбу иш билан шуғулланыпти, у қандай қадриятлардан келиб чиқади, ўзининг қандай ижодий ресурсларини ихтиёрий равишда ва ички туйғу бўйича ўз меҳнатига қўшади. Мана шунинг учун ҳам бўлғуси кичик мутахассисни ўқитиш ва шакллантиришда қуйидаги шахсий сифатлар тарбияланиши лозим:

- эмоционал-қимматли – ўқиш, меҳнатга бўлган муносабат; ахлоқнинг ўзлаштирилган меъёрлари (инсонларга муносабат); доминант эҳтиёжлар, рағбатлар ва ҳ.к.;
- фаоллик-ирода – ишлаб чиқариш вазиятларига кириш ва ундан чиқиш учун ўзлаштирилган усуллар; тўсиқларни енгиш тажрибаси ва иродали бўлиш; натижаларни назорат қилиш ва таҳрирлаш усуллари; ижоднинг ўзлаштирилган процедуралари ва ҳ.к.;
- образли-билимли – образларни умумлаштириш қобилиятлари, фантазия ва ҳаёлларни ривожлантириш; рефлексия тажрибаси; фикрий амаллар ва фикрий коммуникацияни ривожлантириш.

Педагогик фикрлашнинг янги кўриниши бўлган ҳамкорлик педагогикаси ўқитиш жараёнида муҳим омил бўлиши мумкин. У барча турдаги таълимий муассасалар, барча касбий таълим, ўқитиш ва тайёрлаш шакллари учун яроқлидир. Унинг мазмуни педагогларнинг ўқувчиларга сингдирадиган оддийгина фикрларига асосланади: “Сен мутахассисликни эгаллайсан, у келажакда сен ва сенинг оилангнинг фаровонлигини таъминлаш усули, фаровон ҳаёт кафолатидир. Шунинг

учун билим ва ўқувларни қанчалик эгаллашинг, малаканг даражаси сенинг саъй-ҳаракатларингга боғлиқ бўлади, мен (педагог) эса бунда сенга ёрдам бериш учун ҳаммасига тайёрман”.

Шу билан бирга фақатгина меҳнаткаш, билимга чанқоқ, ижодий ишловчи ўқувчиларга мўлжал қилиш керак эмас. КХК ўқув муассасалари таркибида ўқишни истамайдиган, унга ўрганмаганлар ҳам йўқ эмас. Бироқ улар бизнинг фарзандларимиз, мамлакатимизнинг бўлғуси фуқаролари ва педагогларга уларни ҳайдаш, жамиятдан чиқариб ташлаш ҳуқуқи берилмаган. Касб таълими педагогларининг вазифаси ҳар бир ўқувчини ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш фаолиятига фаол жалб қилишдан иборат. Ваҳоланки турли ўқувчилар бор экан, демак лаёқатли мутахассисларни тайёрлаш ва тарбиялашга ҳам турлича ёндашувлар бўлиши лозим.

“Ҳамкорлик педагогикаси” кўзланган мақсадга эришишда ўқувчи ва ўқитувчиларнинг ўзаро муносабатларини таъминлайди. Уни “кириб борувчи технология” деб ҳам аташади. У қуйидаги характерли хусусиятларга эга:

- ўқув машғулотларининг демократик, дўстона тусда эканлиги, педагогнинг ўқувчилар билан муносабати зўрма-зўраки эмас, бир-бири билан эркин мулоқот қилиш муҳити; “бўшроқлар” учун эркин ҳаракат қилиш, “кучли” лар учун эса жадал ривожланиш шароитларини яратиш, ихтиёрий ўзаро ёрдамни ташкил қилиш;
- ҳар бир дарсда барча ўқувчилар учун психологик қулай, муваффақиятдан завқланиш муҳитини яратиш. Эплогмасликдан қўрқиб ҳиссини йўқотиш. Руҳий эркинликни, ўрганиш давомида ташаббус ва мунозарани рағбатлантириш; ўқувчиларнинг педагогга ва бир-бирларига савол беришлари одатий ҳол бўлиши лозим;
- ҳар бир дарсда ижодий муҳит яратиш, ўқувчиларнинг ўз кучларига, мустақил равишда ютуққа эришишига ишончни таъминлаш; ўқувчиларни ўқишга мажбур қилиш методларидан воз кечиш;
- ўқувчиларнинг ўқишдаги ютуқларини объектив ва адолатли баҳолаш, ўқитиш сифатини ошириш учун баҳодан фойдаланиш; барча ўқувчиларнинг ўқишдаги ютуқларини мустақил равишда назорат ва таҳлил қилишидан кенг фойдаланиш.

Ҳамкорлик педагогикасининг концептуал асослари, унинг ғояси ва технологияси юқори малакали мутахассислар тайёрлашда асос бўлиб хизмат қилиши мумкин. Шахсининг қандай касбий сифатлари унинг ҳар қандай ишда меҳнатга мослашиб кетишни таъминлаб беради?

Ҳар доим шахсий сифатлар инсоннинг ҳаётда тутган ўрнини белгилаб берган. Бироқ кўп йиллар давомида сифатсиз, рақобатбардош бўлмаган, талаб бўлмаган

маҳсулотни ишлаб чиқариш одатий ҳол бўлиб қолган ва аҳволни тўғрилаш бўйича фавқулотда чоралар кўриш учун баҳона ҳам бўлмаган. Ҳаттоки космик кемаларни ясашда ҳам қўпол хатоларга йўл қўйилганлиги тарихдан маълум. Бозор муносабатлари бундай психологияни ўзгартирмасдан, муҳим касбий сифатларни шакллантирмасдан туриб дунё бозорларидаги рақобат курашида ютуққа эришиш мумкин эмаслигини кўрсатди.

Сир эмаски кўпгина ривожланган давлатларда кучларни ишлаб чиқаришдаги назорат аппаратларини кўпайтиришга эмас, балки ҳар бир ишчи ўринда нуқсонга йўл қўймасликка йўналтириш истиқболли эканлиги тан олинган. Қисқача айтганда, ишлаб чиқаришда банд бўлганларнинг иш сифати учун масъулияти ортиб бориши билан характерланадиган янги турдаги маданий-ишлаб чиқариш муносабатлари яратилмоқда. Агар америкача тизимда стандартларга қатъий риоя қилиш масаласи қўйилса, японларнинг сифат тўғаракларида (фақат кўнгиллилардан тузиладиган) стандартда кўрсатилгандан юқорроқ сифатга эришиш вазифаси қўйилади.

Шундай қилиб, эртага меҳнатга лаёқатли мамлакат аҳолисининг асосини ташкил қиладиган авлодда касбий сифатларни шакллантириш муҳим миллий вазифага айланади. Мутахассисликка ўқитиш давридаёқ бўлғуси жамият аъзоларида қандай касбий муҳим сифатлар шакллантирилиши лозим?

Энг аввало – меҳнатга интилиш. Бу ҳам рўёга айланган орзудан лаззатланиш, ҳам сезиларли моддий натижани кутиш, бажарилган мажбуриятни англаш, зарур ишни бажариш учун масъулият ҳисси ва ниҳоят, меҳнат жараёнига ўзидан, янги бирор нарса қўшиш истаги.

Педагог шу ўринда ёш мутахассислар томонидан бажарилган ишларни мисол қилиб келтириши мумкин. Бу ўқувчиларни ижодий изланишларга ундайди. Ҳар қандай ишчи - мутахассиснинг иш сифати унинг технологик интизомга риоя қилиши ва тайёрлаган маҳсулот сифати билан баҳоланади. Айтиб ўтганимиздек ривожланган давлатларнинг ишлаб чиқаришидаги қатъий технологик интизом чиқарилаётган маҳсулотнинг сифати, ишончлилиги ва узоқ муддатлилигини таъминлаб беради. Буларнинг ҳаммаси, ҳаттоки буюм ўхшашидан анча қимматроқ бўлса ҳам, барқарор харидни таъминлайди. “Мен арзон буюмлар сотиб оладиган даражада бой эмасман” деган нақл кўпчилиكنинг қиммат бўлса ҳам сифатли маҳсулотга интилишини акс эттиради.

Ҳар бир иш ўринга назоратчини қўйиш мумкин эмас, технологик занжирнинг ҳамма босқичларини кузатиш жуда мураккаб. Фақатгина топширилган иш учун “Қандай бўлиши керак?” қабилида шаклланган масъуллик сифат кафолати бўлади.

Бир неча ўн йилликлар давомида атрофдаги ҳамма нарса “умумий” бўлгани сабабли унутилган “эгаллик” ҳисси жуда кучли инсоний омилдир. Ўз шаънини ўйлайдиган ҳақиқий ишлаб чиқарувчи бўлмағур маҳсулот чиқармайди.

Ўқитиш шараёнида бўлғуси мутахассисларда эстетик, меҳнат гўзаллигидан завқланиш, бадиий дид, гўзал буюмлар яратиш уқувларини тарбиялаш учун шароитлар яратиш зарур.

Яна бир муҳим сифат – бу иқтисодий тежамкорлик ва ишлаб чиқаришнинг экологик оқибатларини ҳисобга олишга одатланиш уқувлари ҳисобланади. Қачонки параметрлар таққосланса, энергия истеъмоли, ихчамлик ва бошқа эксплуатацион характеристикалар билан баҳоланса, ишлаб чиқариш чиқиндилари масалалари таҳлил қилинса ва буларнинг ҳаммаси тарбияланган одатга айланса, у ҳолда технологик ва иқтисодий саводхонликнинг бирлиги, ташаббус кўрсатиш, тадбиркорлик ва ўз фаолияти самарадорлигини баҳолаш ўз-ўзидан таъминланади.

Ўрта махсус, касбхунар таълими тизими асосида бўлғуси мутахассисларда бундай касбий муҳим сифатларни шакллантириш вазифасини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда, юртимизнинг тараққиёти бу вазифаларни ечиш билан боғлиқдир.

Бугунги илмий-техник тараққиётни ҳисобга олган ҳолда жуда ёшлик даврдан бошлабқўқ ёшларда ижодий салоҳиятни шахсга хос бўлган мажбурий сифат тарзида шакллантириш керак. Цивилизациянинг барча дурдоналари ижодкор инсонлар томонидан ихтиро қилинган технология ва техник воситалар асосида яратилган. Кўпгина ривожланган давлатлар мавқеини ундаги мутахассисларнинг моҳир кўллари тутиб туради. Ўтган асрнинг бошларидаёқ америкалик тадбиркор Эндрю Карнеги шундай деган эди: «Менга менинг фабрикамни қолдириб, одамларни олиб кетинг – тез орада фабрика поллари ўт билан қопланади. Мендан фабрикаларимни олиб, менга одамларимни қолдириш – тез орада бизда олдингисидан ҳам яхшироқ заводлар бўлади». Шубҳасиз, у ўзларини фабриканинг асосий бойлиги деб тушунган одамларни кўзда тутган эди. Шу ўринда Жанубий Корея меҳнат вазирининг айтган гапини эслаш ўринли бўлади: «Кореянинг қазилма бойликлари йўқ, лекин унинг гуллаб яшнаши учун хизмат қилаётган яхши мутахассислари бор».

Барча ривожланган давлатлардаги олға силжишлар инсониятни тараққиётнинг янги поғоналарига кўтарувчи шундай шахслар туфайли юз беради.

3.2. Касбий ўқитиш ва амалларни бажариш назарияси ҳақидаги билимлар. Касбий ўқитиш жараёнларининг моделлари. Касбий ўқитишда асосий тушунчалар тизими

Бирор фанни ўқитиш тизими деганда, шакли ва методларини белгиловчи асосий қоидалар тушинилади. Агар касб-хунар коллежларида олиб борилаётган ишлаб чиқириш таълимини тизим деб ҳисобланса, демак у ўзаро боғлиқ бўлган алоҳида қисмлардан иборат бўлиши ва бу қисмлар муайян қонунларга асосланганкетма-кетликда жойлашган, ўзаро таъсирлашиб, ягона яхлитликни

ташкил этишлари даркор. Шунинг учун ҳам, ишлаб чиқариш таълими тизими тўғрисида гапиришдан олдин, у қандай қисмлардан тузилган ва бу қисмлар ўзаро қандай боғлиқликка эга эканлигини кўриб чиқиш лозим.

Хақиқатан ҳам, касб-хунар коллежларида олиб бориладиган ишлаб чиқариш таълими бир неча қисмлардан иборат, улар: ўқувчи, муҳандис-педагог-ташклотчи ва раҳбар, ишлаб чиқариш таълимининг мазмуни, шакли, методлари, дидактик топшириқлар, дидактик воситалар (моддий-техник база) ва ўқув ишлаб чиқариш базаси (устахона, полигон, ўқув участкава хўжалик). Шу билан бирга, ўқитишда дидактик кетма-кетликни таъминлаш учун бу қисмлар белгиланган муайян қоидаларга асосланган қатъий кетма-кетликда жойлашган. Касб-хунар коллежларида бундай кетма-кетлик аниқланган ва касб-хунар таълими жараёнида кенг қўлланилмоқда. Бу кетма-кетлик, умумий тарзда қуйидаги дидактик принципни осон (оддий) нарсани ўзлаштиришдан мураккаброғини ўзлаштиришга томон йўналганлиги билан ифодалаш мумкин. Ишлаб чиқариш таълимини янада майда қисмларга бўлиш уларни муайян кетма-кетликда жойлаштириш – бу принципни муваффақиятли амал қилишни таъминлайди.

Ишлаб чиқариш таълимини турли касблар бўйича таҳлил қилиш, уларни муайян умумийликка эга эканлигини кўрсатди. Бу умумийлик, ҳар бир жараёнда кетма-кет жойлашган элемент (қисм)ларнинг: иш усуллар, меҳнат амаллари ва иш турларининг мавжудлигида, яъни ўқитиш (ўргатиш) элементар ва демак содда ва ўзлаштиришга қулай бўлган меҳнатга оид хатти-харакатлардан бошланиб аста-секин янада мураккаброқ иш мажмуаси ва турларини ўзлаштиришга томон йўналган бўлади. Бу қоида ақлий ва жисмоний меҳнатдаги деярли барча касбларга хосдир.

Хақиқатан ҳам, бирор фаолият турини ўрганиш, энг самарали иш усулларини ўрганишдан бошланади. Масалан, текисликдаги ўлчамларни белгилаш – металл қалам (чертилка) билан юзани чизишдан; кимёвий жараёнларни бошқариш асбоблар кўрсатишларидан фойдаланишни билишдан, транспорт воситаларини бошқариш бошқарув дастагидан фойдаланиш усулларидан бошланади. Иш усуллари ўзлаштирилгандан сўнг, меҳнат амаллари, меҳнат амаллари мажмуаси ва иш турларини бажаришга ўтилади ва усуллар янада такомиллашади.

Қуйидаги ЭХМ оператори касблари бўйича ишлаб чиқариш таълими мазмуни иш усуллари, меҳнат амаллари, меҳнат амаллари мажмуаси ва иш турларига бўлинишига мисоллар қуйидаги жадвалда келтирилган(1-жадвал) бу мисоллардан кўриниб турибдики, турли касблар бўйича ишлаб чиқариш таълимининг умумий белги (қисм)лари объектив тарзда мавжуд бўлиб, улар ўзаро боғлиқ ҳолда уни бориш кетма-кетлигини таъминлайди. Шунинг учун ҳам, тўла асос билан айтиш мумкинки, касб-хунар таълимининг умумий тизимидан ишлаб чиқариш таълими ҳам ЭХМ оператори касби бўйича ишлаб чиқариш таълими мазмуини қисмиларга ажратиш

Тизим сифатида мавжуддир. Бу тизимини қуйидагича таърифлаш мумкин.

Ишлаб чиқариш таълими – касб-ҳунар тайёргарлик мазмуни, шакли, методлари ва дидактик воситаларининг объектив бирлиги бўлиб, улар муҳандис-педагог раҳбарлигида ўқувчиларнинг касбга оид иш усуллари, меҳнат амаллари, меҳнат амаллари мажмуасива иш турларини кетма-кет равишда эгаллашларини таъминлайди.

Бу тизимга, унинг юқорида қайд қилинган қисмларнинг умумийлигига асосланган бир неча хусусий тизимлар ҳам киради. Масалан, металлга совуқ ҳолда ишлов беришга оид касблар (токарик, фрезерлик, рандаловчи)да бир хил метод ва ташкилий шакллардан фойдаланилади, кимёвий ишлаб чиқаришга оид айрим касбларда (аппаратчи-химик) айнан бир хил методик воситалардан фойдаланилади. Шундай қилиб, касбларни ишлаб чиқариш таълими қисмларининг умумийлигига асосан туркумларга учун маълум имконият мавжуд. қайси ташкил этувчи умумийликнинг асоси сифатида қабул қилинишига қараб, ишлаб чиқариш таълими тизимига кирувчи бир неча хусусий тизимларни яратиш мумкин. Касбга оид кўникма ва малакаларини шаклда ҳар бир тизимнинг ўзига хос ишлаб чиқариш, педагогик психологик ва физиологик жиҳатлари мавжуд бўлади.

Ишлаб чиқариш таълими тизимининг таркибий ташкил этувчи (компонент)ларини умумий таърифларига тўхталамиз. Ишлаб чиқариш таълими якка (индивидуал) ва гуруҳий ташкилий шаклларда олиб борилиши мумкин. Гуруҳда ўқитиш ўқувчиларни нисбатан катта гуруҳларда, звено ва бригадаларда ўқитишни назарда тутди. Шу билан бирга, гуруҳ фақат ўқувчилардан (ўқув гуруҳлари) ёки ўқувчилар ва ишчилар (звено, бригада)дан иборат бўлиши мумкин.

Ўқув методлари ҳам турлича бўлиши мумкин. маълумки, ўқув методларининг оғзаки баён қилиш, кўргазмали ва амалий методлар гуруҳи мавжуд. Улар ўқитишнинг барча кўринишларида, шу жумладан илаб чиқариш таълимида ҳам қўлланилади. Ўқитишнинг касбийўналганлигига боғлиқ ҳолда бу методлар турлича нисбатларда қўлланилади.

Ишлаб чиқариш таълимида қўлланиладиган дидактик воситалар ҳам турлича бўлади. Улар ўқувчилар фойдаланадиган жиҳозлар (дастгоҳ, асбоб, ускуна, тренажер ва х.к), турли техник (технологик) хужжатлар (чизмалар, техноогик карталар), кўргазмали қуроллар, шу жумладан экранли воситалар, айрим технологик қурилмалар, машина узеллар, бошқариш пультини англатувчи махсус қурилмалар ва ҳоказолар.

Ўқитиш жараёнининг таҳлил, турли касбларга ўргатишда турлича шакл, метод ва воситалар устивор бўлишини кўрсатади. Масалан, ўқувчиларни технологик жараёнлар, энергетик қурилмалар, ҳаракатланувчи объектларни бошқаришга оид касбларга ўргатишда кузатиш, назорат-ўлчов асбоблар кўрсаткичларини олиш ва уларни таҳлил қилиш асосида амалий хатти-ҳаракат стратегиясини белгилаш муҳим бўлиб ҳисобланади. Бунда кечаётган жараённи меъёрдаги технологик жараён билан таққослаш катта аҳамиятга эга бўлади. Юқоридаги қайд қилинган

касблар ўқувчиларда реакция тезлиги, тезда қарор қабул қилиш ва уни тезлик билан амалга оширига оид амалий малакаларни шаклланишини талаб қилади. Бу малакалар унчалик мураккаб бўлмасдан, улар асосан хатти-харакатга оид (вектилни бураш, тормоз дастагини ҳаракатлантириш, тугмачани босиш ва х.к.) малакалардан иборат бўлади.

Материалларга механик ишлов бериш, қурилиш, қишлоқ хўжалигини механизациялаш ва унга ўхшаш касблар бўйича ишлаб чиқариш таълими машоулотларида амалий методлар бевосита машқларни, ўқув-ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш ишларини бажариш муҳимроқ бўлиб ҳисобланади. Иш билан бирга фақатгина машқлар фақатгина касбга оид асосий амалий кўникмалар билан бирга ёрдамчи (токар, электромонтер ва таркторчи машинистлар учун чилангарликни) меҳнат кўникмаларини ҳам шакллантириш зарур.

«ЭХМ оператори» гуруҳи ўқувчиларининг ўқув амалиёти бўйича уддалай олиши керак бўлган ишлар графиги
№ Уддалай олиш
1 курснинг ўқув ҳафталари

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8
- 9
- 10
- 11
- 12
- 13

14
15
16
17

1.

Компьютерни ёқиш ва ўчириш. Ишчи столни созлаш.

2.

Word дастурида хужжат яратиш. Уни таҳрирлаш, HDD ва дискетага ёзиш.

3.

Турли хилдаги иш коғозларини тайёрлаш.

4.
Хужжат тузишда Word нинг хат, ҳисобот, факс ва бошқа иловалар тузиш бўйича усталаридан фойдаланиш.

5.
ЭҶМ ишлашини текшириш; ОС ни тайёрлаш ва юклаш;

Дисковод, дискета ва HDD ларни текшириш.

6.

Ахборотларни бир компьютердан бошқасига кўчириш. Ўчирилган файлларни тиклаш

7.

ЭҲМ тизимлари ва параметрларининг конфигурацияларини созлаш; HDD ни инсталлизациялаш ва HDD га хизмат килиш;

8.

ЭҲМ га бошқа қурилмаларни улаш ва уларни ўрнатиш

9.

Вирусга карши текширишлар ўтказиш;

110.

Хужжатлар ва дастурларни йигиш, архивлаштириш ва сақлаш.

11.

Электрон почта орқали ахборотлар қабул қилиш ва юбора олиш;

12.

Замонавий нашриёт тизимлари, электрон жадваллар, тест таҳрирлари ва маълумотлар базаси билан ишлай билиш.

13.

Носозликларни топиш ва бартараф қилиш.

14.

Турли хилдаги ҳужжат. тез ва сифатли териш ва таҳрирлаш.

15.

Замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш.

Ишлаб чиқариш таълими ҳақиқий ишлаб чиқариш жараёнига яқинлаштириб ўтказиш даражаси ҳам турлича бўлади. Шундай касблар борки, касб-ҳунар коллежларида уларга ўргатиш жараёнини табиий ишлаб чиқариш жараёнига юқори даражада яқинлаштирилиб ташкил қилиш мумкин. Масалан, металлларга механик ишлов бериш, пардозлаш ишлари, қурувчилик касблари. Бундай касбларга ишлаб чиқариш устахоналари, ўқув хўжаликларида ўргатилади. Айрим катта (баланд) технологик қурилмалар, катта ўлчамли объектларга ўргатишда .са, ўқитишни ишлаб чиқаришдаги ҳақиқий шароитга яқинлаштириш, технологик жараёнларнинг узлуксизлигини таъминлаш мумкин эмас. Бундай ҳолларда турли конструкциялардаги полигонлар ва тренежерлардан фойдаланилади. Табиийки, ҳар иккала гуруҳдаги касблар ўзига ҳос ишлаб чиқариш таълими тизимига эга бўлади., улар қўлланаётган шакл ва дидактик воситаларнинг умумийлигига асосланган.

Ишлаб чиқариш таълими даврида ҳал қилинадиган дидактик топшириқлар ҳам турлича мазмунга эга бўлади. Масалан машинасозликка оид касбларда ишлаб чиқариш таълимининг кириш, асосий даврларига ва маҳоратни эгллаш даврида олаҳида эътибор берилади. Темир йўл транспорти электромонтери тайёрлаш эса, бир неча даврларга бўлиниб, уларда чиланганрилк ишларига, электромонтаж ишларига алоқа линияси қурилиши ва ишлатилиши, автоматика ва электр таъминот қисмларининг тузилиш ва техник мазмунига оид турли дидактик топшириқлар қўйилади ва ҳал қилинади. Хар бир дидактик топшириқ ўқитиш таркибига ва демак ишлаб чиқариш таълими тизимига таъсир кўрсатади.

Ишлаб чиқариш таълимининг мазмуни ўқитишнинг асосий таркибий ташкил этувчиси сифатида давлат таълим стандартларида, ўқув дастурларида акс эттирилади. Ўқитиш мазмунига қўйиладиган талаблар касб-малака тавсифномаларида баён этилиб, уларда муайян касбга оид ишнинг характерини акс эттиради. Ўқитиш мазмуни одатда касбнинг ўзига хослигини очиб беради ва ўқувчиларга умумий ва муайян касбга оид махсус-оддий кўникмалар эгаллашга имкон беради.

Ишлаб чиқариш таълимини амалга ошириш тизимлари. Ишлаб чиқариш таълимини амалга оширувчи тизимлар ўқув материални ўзлаштириш кетма-кетлиги, ўқувчиларда кўникма ва малакаларни шакллантириш йўнлишларини белгилаб беради. Шунини таъкидлаш лозимки, турли ишлаб чиқариш соҳаларидаги меҳнат жараёнлари ҳам турлича мазмунга эга бўлади. Шундай меҳнат жараёнлари борки, уларнинг асосий қисмларини ўқув тарбиявий жараённинг мустақил қисми сифатида ажратиб олиш мумкин (масалан, материалларга дастгоҳларда ишлов бериш). Шундай касблар ҳам борки, улардаги меҳнат жараёнларининг асосий қисмларининг ўқув тарбиявий жараённинг мустақил қисми сифатида ажратиб бўлмайдди. (кимёвий қурилмаларда ишлаш). Шундай мутахассиснинг меҳнат функциялари ҳам турлича бўлади. У ишлаб чиқариш таълимини амалга оширишда турлича махсус тизимларда н фойдаланишни тақозо қилади. Бндай хар бир тизими ўқувчиларда билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришнинг ишлаб чиқаришга оид, физиологик, психологик ва педагогик жаҳатлари билан фарқланади. Улардан айримларини кўриб чиқамиз.

Ишлаб чиқариш таълимининг предметли тизими. Бу тизим ишлаб чиқаришнинг хунармандчилик даврида вужудга келган ва ўша замоннинг техник тараққиётига мос бўлиб, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот турлари бўйича тузилган. Ўқувчилар ўқиш даврида инструктор ттайёрлаган буюмни тайёрлаган. Бу ишлаб чиқариш таълимининг якка тартибда ўтказилишини акс эттирган. Муайян ишлаб чиқаришда яратиладиган маҳсулотлар рўйхатининг ўзи ўқитиш дастури бўлиб ҳисобланган. Бунда касб маҳорати босқичларининг машқ қилиш қатъий назорат қилинмаган. Буюмни тайёрлаш босқичларга бўлишатиий режа бўйича бўлинмаган, у ишлаб чиқаришдаги шароит ва инструкторларнинг бўлими ва тажрибасига боолиқ бўлган предметли тизимнинг асосий камчилиги усуллар ва амаллар машқ қилинмаганлиги бўлиб, бунинг натижасида ўқувчилар нотўори хатти-харакатларни

ўзлаштириб, уларни қайта ўргатишга тўри келарди. Эгалланган кўникма ва малакалар жуда ихчам бўлмаган.

Ишлаб чиқаришнинг амалли (операцион) тизими. Бу тизим мануфактурали ишлаб чиқариш даврида, машина техникасининг ривожланиши натижасида вужудга келди. Ишчи меҳнати мазмуни ва характерининг ўзгариши, уларни аввало энг кўп истеъмол қилинадиган буюмларга ишлов беришда кўпроқ қўлланадиган иш усулларини ўзгартириш зарурлигини тақозо қилди.

Аста-секин мураккаблашиб борадиган алоҳида меҳнат амалларини кетма-кет равишда ўзлаштириш, ўқитишнинг бу тизим асосини ташкил этади. Ўқувчилар дастлаб бирор буюмни ишлаб чиқаришнинг алоҳида амалларини бажаради. Уларда бошлановчи кўникма ва малакалар шаклланади. Сўнгра улар унча мураккаб бўлмаган буюмларни ясаганлар. Бу тизимга ўтилгандан сг ўқув жараёни тезлашди, ўқувчилар айрим буюмларни ясашни эмас, балки ўрганаётган касбга оид ишларни бажаришга ўргандилар. Предметли тизимни амалли тизимга алмаштирилганлиги бирмунча самарали. Чунки, технологик жараённи иш амалларига ажаратиш чуқурлашиб борган сари, уларни бажариш осонлашиб, меҳнат унумдорлиги ортиб боради.

Бироқ, бу тизимда ўқувчилар ўз меҳнати натижаларини кўриш имкониятига эга бўлмайдилар, чунки ўқув жараёнида меҳнат амаллари қисмлари ва уларни қўлланиши ўртасида бирор узилиш содир бўлади. Бундан ташқари, барча ўқувчиларнинг бир вақтда бир хил меҳнат амалини эгаллаш уларни хомакаи материал билан таъминлаш ва чала тайёр бўлган буюмларни сақлашда қийинчилик туодиради.

Предметли-амалли тизим. Ишлаб чиқариш таълимининг бу тизимининг моҳияти шундаки, меҳнат амаллари борган сари мураккаброқ буюмларни тайёрлаш жараёнида ўзлаштирилади: биринчи буюмни тайёрлашда осонроқ меҳнат амаллари - навбатдаги буюмни тайёрлашда эса, мураккаброқлари ўзлаштирилади. Бу тизимнинг аҳамияти, бунда ўқувчилар буюмни тайёрлашда тўла иштирок этади ва ўз меҳнати натижаси (тайёр буюм)ни кўриш имкониятига эга бўлади. Бу эса, уларни бажариладиган меҳнатга бўлган қизиқишларини янада орттиради.

Амалли-оқимли (поток) тизим. Ишлаб чиқариш жараёнида оқимли тизимнинг жорий этилиши ишлаб чиқариш таълимининг амалли-оқимли тизимини вужудга келишига сабаб бўлди.. ўқитишнинг бундай тизимида ишчи бир меҳнат операциясини бажариб, детални навбатдаги ишчига доимий йўналиши бўйича узатади. Технологик жараён нечта амалдан иборат бўлса, деталл шунча ишчи (иш ўрни)дан ўтади. Ўқувчилар ҳар бир меҳнат амалини усулларинигина ўзлаштирамасдан, балки ҳар бир амалнинг технолгоик жараёндаги ўрнинин ҳам баҳолаш имониятига эга бўлади. Ўкин бу тизим ҳам амалли тизимга хос бўлган камчиликларга эга. Ўқувчи фақат битта меҳнат амалини бажариш билан чегараланади, ўз меҳнати натижасини-тайёр буюни кўрмайди.

ЦИТ тизими. Ишлаб чиқариш таълимининг бу тизми ўтган асрнинг 20-йилларида Россия марказий меҳнат институти (Центральный Институт Труда) - ЦИТ да яратилган. Бу тизим "руслар" тизими номи билан ғарб мамлакатларида ҳам машҳур бўлган. Унинг моҳияти - меҳнат жараёни айрим меҳнат усулларига бўлиниб, улар машқлар тарзида бажарилган. ЦИТ томонидан ҳар бир меҳнат жараёни учун ўзига ўргатиш методикасини ишлаб чиқди. Бунда ҳаракатга оид малакалар ёзма йўлланма беришлар ва тренажернинг қўлланиши таҳлилига асосланган. Бу тизимнинг кўпайиши - унда ҳар бир касбга оид меҳнат бажариладиган меҳнат мазмунини, ҳамда (тартибини) чуқур таҳлил қилиш натижасида курилади ва ўқувчилармеҳнат амалларини бажариш (машқлар) жараёнида автоматлашган малакаларга эга бўладилар. Лекин, бу тизим бир қатор камчиликлардан холи эмас ади. Энг аввало ишлаб чиқариш таълими жараёнидаги яратувч меҳнат кадрланмай, алоҳида иш усулларини машқ қилиш ҳақиқий иш шароитидан ажралган тарзда олиб борилар эди. Ўқувчилар фақат қатъий белгиланган йўлланмалар бўйича ишлашга ўрганиб қолар эди.

Амалли-мажмуали тизим. Бу тизим ўқувчиларнинг алоҳида меҳнат амалларининг бажариш усулларининг ўзлаштириш ва уларнинг аста-секин мураккаблашиб боровчи иш хажларини бажаришни ўзлаштиришлари билан алмашиб туришига асосланган. Амалли-мажмуали тизимда меҳнат амалларини гуруҳларга ажратиш ва уларнинг бажарилиш кетма-кетлиги, шунингдек, объектларни танлаш ва жойлаштириш муайян кетма-кетлик ва ўзаро боолик ҳолда амалга оширилади. Биринчи иш мажмуасиуч-тўртта амални ўзлаштиргандан сўнг бажарилган. Сўнгра ўқувчилар янада мураккаброқ меҳнат операцияларини ўзлаштирганлар. Улар, олдин ўзлаштирилшган амалларни ўз ичига олган навбатдаги иш мажмуаларини бажариш жараёнида янада муастаҳкамланган. Шундай қилиб, ўқувчилар аста-секин барча иш усулларини уларнинг реал ишлаб чиқариш жараёнида учрайдиган биргаликларида эгаллашга эришганлар. Ўқувчилар меҳнат амалларини концентрик кетма-кетликда ўзлаштирганлар. Токар, чиланган, дурадгор касбларига оид ҳозирги ўқув ишлаб чиқариш таълимининг амалли-мажмуали тизими асосида тузилган. Лекин, амалли-мажмуали тизим бир қанча қулайликларга эга булиши билан бирга уни зич мукамал, универсал тизим деб бўлмайди. У кўп жиҳатдан ишлаб чиқаришнинг олдинги даврларини акс эттиради, чунки у ўқувчиларни асосн қўл ва машина-қўл меҳнати биланбажариладиган касбларга бевосита ўқув жараёнида ўргатишга мўлжалланган.

Инвариант-модулли тизим. Ишлаб чиқаришнинг бу тизими академик С.Я.Батышев томонидан ишлаб чиқилган. Унинг асосини касб-ҳунар таълимининг даврга бўлиш назарияси ташкил этади. Бунда ўқув-тарбиявий жараён иккита - асосий (барқарор) ва махсус (ўзгарувчан) даврларга бўлинади. Ишлаб чиқариш таълимининг бу тизими бевосита касб-ҳунар коллежи ва ишлаб чиқаришдаги касб-ҳунар таълимини ва худудий даражаларда амалга оширишга имкон беради. Бунда муайян ишлаб чиқаришдаги шароит ва талабларга мувофиқ бўлган кадрлар тайёрлаш имконияти ҳам яратилади. Касб-ҳунар таълими бўйича давлат таълим стандартлари, намунавий ўқув режа ва дастурлар инвариант модулли тизим асосида ишлаб чиқилмоқда.

Муаммолли-таҳлилий тизим. Бу тизим ҳам академик С.Я.Батышев томонидан ишлаб чиқилган. Унда ўрганилаётган меҳнат жараёнларни таҳлил қилган ҳолда тўла ўқув жараёнининг нисбатан мустақил аҳамиятга эга бўлган алоҳида ўқув муаммолари, яъни ҳар бир муаммо бўйича унга оид меҳнат жараёнини ташкил этувчи қисмлари ва ўқувчиларнинг технологик жараён ва жиҳозларни созлашга оид ақлий фаолияти функциялари аниқланади. Ўрганилаётган муаммо ҳақиқий технологик жараённинг алоҳида қисмлари бўлиб ҳисобланади. Ишни бажаришга оид кўникма ва малакалар ҳар бир муаммо бўйича алоҳида, муайян кетма-кетликда эгалланади. Бунда мутахассисликка оид ҳақиқий технологик жараён ва унда мутахассиснинг иштирок этишининг характери эътиборга олинади. Ҳар бир муаммо алоҳида таркибий қисмларга - бир неча вазиятларга ажратилади. Дастлаб тўла технологик жараён тўрасида маълумот берилади. У муаммоларга ажартилади. Уларнинг таркиби ва ўзаро боолиқлиги очиб берилади. Сўнгра ҳар бир муаммо алоҳида ўрганилади, бу муаммони яхлит технологик жараён тизимида тутган ўрни ва унинг таркибий қисмлари (вазиятлар) очиб берилади, ўрганилаётган материал хажми белгиланади.

Муайян вазиятни таҳлил қилиш методи - вазиятларни ўрганиш ва таҳлил қилиш ҳамда уларга оид қарор қабул қилишдан иборат бўлади. ар бир вазиятни ўрганиб, унга хос бўлган хусусиятларни аниқлашдир. Бу ўқувчиларнинг таҳлилий фикрлаш қобилиятини ривожлантиради, муаммони ҳал қилишга тизимли ёндашувни қўллашга ёрдам беради, турли вариантлардаги ечимни топиб, улардан энг мақбулини танлашга имкон яратади. Муаммоли-таҳлилий тизим ишлаб чиқариш таълимининг ўзаро кетма-кет жойлашган қуйидаги уч даврдан иборат бўлади: алоҳида вазият ва машқларни ўрганиш; тўла технологик жараённи ўрганиш ва уни амалга оширишга, созлашга ва назорат қилишга оид топшириқни мустақил равишда бажариш. Ўқув дастурининг муаммоларга ажралиган ҳар бир мавзу бўйича, борган сари мураккаблашиб боровчи машқларнинг методик мақсадга мувофиқ тизими ишлаб чиқилади. Бу билим, кўникма ва малакаларни эгаллашнинг энг қисқа йўлини белгилаб боради. Бироқ, бу тизимда ўқитиш айрим камчиликлардан ҳам ҳоли эмас: ҳар бир муаммонинг янгилик эканлигини ўзи ўқувчилар учун бир қатор қийинчиликлар туодиради. Айниқса, ҳаракатларнинг бажарилиш кетма-кетлигини эслаб қолиш, кўникмаларни ривожлантириш, энг муҳим вазиятларни иккинчи даражаликларидан фарқлаш ҳам қийин. Ўрганилган вазиятга оид хатти-ҳаракатларни янги, энди ўрганиладиган муаммога оид вазиятларга мувофиқ ҳолда қўллаш ҳам қийинчиликлар ҳам содир қилади.

Лекин, умуман олганда, ишлаб чиқариш таълимининг муаммоли-таҳлилий тизми ўқитишнинг дидактик принципларига жавоб беради, интеллектуал кўникма ва малакаларни турли вазиятларда қўллашда қулайлик яратади. Бунда, интеллектуал ва хатти-ҳаракатга оид кўникма ва малакалар ўқувчиларнинг амалий машоулотларида шакллантирилади. Агар амали-мажмуали тизимига асосий амаллар кўп марта такрорланиши хос бўлса, муаммоли-таҳлилий тизим эса бундан мустасно бўлиб, вақтдан ютилиш жуда муҳимдир.

Ўтган асрнинг 50-80-йилларида ишлаб чиқариш таълимининг бир қатор янги тизимлари яратилди. Бу ишчининг турли ишлаб чиқаришдаги функциясининг турлича бўлагнлиги учун ҳам, ишлаб чиқариш таълимининг ҳам турли тизимларини қўллашга эҳтиёж ҳам табиийдир.

Бугунги илмий-техник тараққиётни ҳисобга олган ҳолда жуда ёшлик даврдан бошлабқоқ ёшларда ижодий салоҳиятни шахсга хос бўлган мажбурий сифат тарзида шакллантириш керак. Цивилизациянинг барча дурдоналари ижодкор инсонлар томонидан ихтиро қилинган технология ва техник воситалар асосида яратилган. Кўпгина ривожланган давлатлар мавқеини ундаги мутахассисларнинг моҳир қўллари тутиб туради. Ўтган асрнинг бошларидаёқ америкалик тадбиркор Эндрю Карнеги шундай деган эди: «Менга менинг фабрикамни қолдириб, одамларни олиб кетинг – тез орада фабрика поллари ўт билан қопланади. Мендан фабрикаларимни олиб, менга одамларимни қолдириш – тез орада бизда олдингисидан ҳам яхшироқ заводлар бўлади». Шубҳасиз, у ўзларини фабриканинг асосий бойлиги деб тушунган одамларни кўзда тутган эди. Шу ўринда Жанубий Корея меҳнат вазирининг айтган гапини эслаш ўринли бўлади: «Кореянинг қазилма бойликлари йўқ, лекин унинг гуллаб яшнаши учун хизмат қилаётган яхши мутахассислари бор».

Барча ривожланган давлатлардаги олға силжишлар инсониятни тараққиётнинг янги поғоналарига кўтарувчи шундай шахслар туфайли юз беради.

ЎМКХТ тизимида давлат ва жамият диққат-эътиборини тортиш бугунги куннинг энг долзарб вазифаларидан биридир. Касб-хунар коллежлари (КХК)нинг мавқеини кўтариш зарур. Бунинг учун уларда яратилган шарт-шароитлар, кам таъминланган оила фарзандлари учун ётоқхоналар, тиббий хизматлар ҳақида ёшларга кўпроқ ахборот бериш лозим бўлади. КХКлари касбий ўсиш учун катта имкониятларга эга эканлигини тушунтириш зарур. КХКларида инсон ўзини англаш йўлидаги илк қадамларини қўяди.

4-БОБ. ФАОЛИЯТГА ЙЎНАЛГАН ЎҚИТИШ НАЗАРИЯСИНING ХУСУСИЯТЛАРИ ВА АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ

4.1. Касб таълимида шахсга йўналтирилган ўқитиш

технологияларидан фойдаланиш масалалари

Ўрта-махсус, касб-ҳунар таълими Давлат таълим стандартларида касб таълими тизимида ўқийдиганларнинг замонавий даражаси ҳисобга олинган. Сезиларли ижтимоий табақаланиш натижасида ўқишга келганларнинг ривожланиш даражаси турлича бўлмоқда. Шунинг учун Давлат таълим стандартларида ўқув материални ўзлаштиришнинг учта даражаси кўзда тутилган:

1-даража – аввал ўрганилган манбалар, хусусиятлар, жараёнлар билан танишиш, ёрдамга таянган ҳолда амалларни бажариш;

2-даража – намунавий амалларни мустақил равишда ёддан бажариш;

3-даража – аввалдан ўрганилган намунавий амаллар асосида бажарилиши лозим бўлган янги фаолият алгоритмини ярата олиш, самарали фаолият кўрсатиш.

Ўзида комил инсон сифатларини мужассамлаштирган буюк бобокалонимиз Алишер Навоий ҳам таълим олувчиларнинг шахсий, ўзига хос қобилиятларини ҳисобга олиш зарурлигини таъкидлаган:

«Инсонлар табиатан тенг бўлсалар ҳам,

Аммо уларга турли фазилатлар берилган».

Буюк аллома Ибн Сино фикрича «ҳар бир инсонга мойиллигидан ва истеъдодидан келиб чиққан ҳолда таълим бермоқ лозим, акс ҳолда таълим ва тарбия кўзланган натижани бермайди».

Демак, шахсга йўналтирилган ўқитиш технологиялари ғояси янгилик эмас. Унинг асосий концептуал ғоялари ва амалда қўллаш масалаларини кўриб чиқамиз.

Шахсга йўналтирилган ўқитиш технологияси инсонпарвар фалсафа, психология ва педагогикани ўз ичига олади. Педагогнинг диққат марказида – ўзининг имкониятларини максимал даражада намоён қилишга, турли хилдаги ҳаётий вазиятларда онгли ва масъулиятли танлаш қобилиятига эга бўлган, янги тажрибани қабул қилишга тайёр турган ноёб ўқувчи шахси туради.

Шахсга йўналтирилган ўқитиш технологиясининг ривожланиш манбаи Бахтин-Библернинг диалог концепциясида бўлиб, унда диалогнинг ҳамма учун умумийлик ғояси инсон онгининг асоси сифатида қаралади.

Анъанавий дидактик тизимларда ҳар қандай педагогик технологиянинг асоси тушунтириш деб ҳисобланади, шахсга йўналтирилган таълимда эса – тушуниш ва бир-бирини тушуниш. В.С.Библер уларнинг фарқини шундай тушунтиради: тушунтиришда – фақат битта онг, битта субъект бўлади, монолог; тушунишда – иккита субъект, иккита онг, бир-бирини тушуниш, диалог. Тушунтириш - доим «юқоридан пастга қараш», устунлик; тушуниш эса – бири-бирини тушуниб етишда мулоқот, ҳамкорлик, тенглик демакдир.

Асосий ғоя тушунтиришдан тушунишга, монологдан диалогга, ижтимоий назоратдан – ривожланишга, бошқаришдан – ўз-ўзини бошқаришга ўтишдан иборат. Педагогнинг асосий вазифаси предметни «ўқитишга» эмас, балки ўқувчилар учун мулоқот муҳитини яратишга, уларни тушунишга, ижод қилишлари учун уларни «озод қилишга» қаратилган бўлиши лозим. Ижод, тадқиқий изланишлар ўқувчиларнинг таълим муҳотида бўлиши ҳамда шахсга йўналтирилган ўқитиш технологияларининг мавжуд бўлиш усулидир. Бироқ ўқувчиларнинг жисмоний, ақлий, маънавий имкониятлари ҳаётий муаммоларни ва ўрганишнинг ижодий масалаларини ечишлари учун ҳали камлик қилади. Ўқувчи

педагогик ёрдам ва қўллаб-қувватлашга муҳтож бўлади. Мана шулар шахсга йўналтирилган таълим технологияларининг тавсифида асосий таянч сўзларни ташкил этади.

Ўқувчини қўллаб-қувватлаш технологиялари ҳар бир ўқувчининг индивидуал хусусиятларига мос келадиган ўқитиш ва тарбиялаш усуллари ва воситаларини излашдан иборат.

Шахсга йўналтирилган ўқитиш технологияларидан амалда фойдаланиш учун куйидаги қоидаларга риоя қилиш зарур бўлади:

- бутун ўқув жараёни давомида ўқувчиларга ишонишингизни намойиш қилинг;
- гуруҳ ва ҳар бир ўқувчига улар олдида турган мақсадни тушуниш ва аниқлаштиришда ёрдам беринг;
- ўқувчиларда ўқиш учун ички интилишни ҳосил қилинг;
- ўқувчилар сизни ҳамма нарсани биладиган ва исталган вақтда ёрдам олиш мумкин бўлган тажриба манбаи сифатида қабул қилишсин;
- ўзингизни ва имкониятларингизни яхши билиб олинг;
- гуруҳнинг кайфиятини ҳис қилиб туринг;
- турли хилдаги педагогик технологияларни қўлланг ва шахсий тажрибага таяниб уларга тузатишлар киритинг;
- гуруҳдаги ҳар бир ўқувчининг имкониятларини билинг ва унинг ривожланишига ёрдам беринг.

Юқорида айтилганларнинг ҳаммаси касб таълими ўқитувчисига ўқув жараёнини ташкил қилиш ва уни Давлат таълим стандартлари доирасида ўрганувчиларнинг имкониятлари билан ўзаро боғлаш зарурлигини уқтиради. Демак, ёшларни танлаган мутахассисликлари бўйича тайёрлаш ҳар бир ўқувчига инсонпарварлик нуқтаи назаридан ёндашган ҳолда шахсга йўналтирилган ўқитиш асосида олиб борилиши лозим. Қаерда турли мураккабликдаги ўқув ишлаб чиқариш масалаларини ечишга ўқувчилар поғонама-поғона ва мақсадли равишда жалб қилинса, шу ерда билимлар мажбурий минимумига қўйиладиган талаблар бажарилишини амалиёт кўрсатмоқда. Кучига яраша ва поғоналик асосда ўқитиш шахсни ривожлантириш ва тарбиялаш имконини беради.

4.2. Касбий педагогик фаолият ва касбий таълим ўқитувчисига қўйиладиган талаблар

Маълумки “педагогика”, “педагог” атамалари Қадимги Юнонистонда пайдо бўлган ва таржимаси “бола етаклаш”, “болалар йўлбошчиси” деган маъноларни билдирган.

Вақт ўтиши билан педагогик фаолият ижтимоий ҳаётнинг ажралмас қисмига айланди. Бундан ташқари бу фаолият натижалари ижтимоий тараққиёт натижасини аниқлайди. Ёш авлодни тарбиялашдек қийин, лекин эзгу йўлни танлаган инсонлар ҳақида кўп илиқ сўзларни айтиш мумкин. Бироқ педагог учун зарур бўлган касбий сифатларни яхши англаб етиш зарур, уларсиз педагогнинг меҳнати зўрма-зўраки, мажбурий бўлади. Педагогнинг хатоси, унинг камчиликлари эса ўқув муассасаси доирасидан ташқарига чиқиб, жамият учун катта йўқотишларга олиб келиши мумкин.

Педагогнинг шахсий ва касбий сифатлари. Ўқув йиллари давомида ўқувчилар кўз ўнгидан турли фанлардан дарс берувчи кўп сондаги педагоглар ўтади, бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам ёдда қолмайди, энг ачинарлиси устозларнинг барчаси ҳам ўқувчилар қалбида ўз изини қолдира олмайди. “Номига” педагоглар шахсни тарбиялай олмайди. Шахснинг касбий муҳим сифатларини тарбиялаш ўқув жараёнини ташкил қилишда марказий масалалардан бири ҳисобланади.

Касб таълими ўқитувчисига зарур бўлган сифатлар энг аввало бу мутахассисликка қўйиладиган талабларнинг бошқаларга ўхшамаслигига кўра ўзига хосдир. Бу хусусиятлар олий ўқув юрти (ОЎЮ) дастурлари томонидан ҳисобга олинган. Бошқа фан ўқитувчиларини тайёрлашда бир ёки кам ҳолларда иккита умумтаълим фанни ўқитиш методикаси, технологиялари, тарбиялаш усуллари етакчи ўрин эгаллайди. Инженер-техник ОЎЮ лари эса муайян ишлаб чиқариш технологиялари ва уларни лойиҳалаш бўйича мутахассислар тайёрлайди. Улар ўзларининг ишлаб чиқаришлари учун кадрлар тайёрлаш таълимий технологиялари билан бутунлай нотаниш бўлишлари мумкин.

Касб таълими педагогини тайёрлаш таълимнинг психологик-педагогик ва инженер-техник компоненталарининг чуқур интеграцияси, уларнинг бирикиб кетиши ва бир-бирини бойитиши йўли билан амалга оширилади, ҳам педагогик, ҳам ишлаб чиқариш технологияларини қамраб олади. Бунга дидактика, умумметодик, умумтармоқ ва тармоқ, махсус психологик-педагогик ва хусусий методик тайёрлаш турлари киради. Ҳеч бўлмаганда битта кичик мутахассис касби бўйича малакага эга бўлиш кенг кўламдаги ўқув фанлари бўйича назарий таълим ўқитувчиси ва амалий ўқув устаси функцияларини қўшиб олиб бориш имконини беради.

Педагог маданияти ва эрудицияси муҳим аҳамиятга эга. Дарсда, дарсдан ташқари тадбирларда, оддийгина мулоқот вақтида ўқувчилар ҳар доим педагогнинг интеллекти, зиёлилиги ва инсонпарварлигини зийраклик билан кузатиб туришади.

Ўқитувчи ёки уста ўзини фақатгина ўқув дастурини “бажарувчиси” эмас, балки ўзи дарс бераётган ишлаб чиқариш соҳасининг тўла қонли вакили деб ҳисобласа ўқувчилар кўз ўнгида ҳайратли дунё очилади. Бу ностандарт фикрлаш, техника мўъжизаларидан ҳайратланиш ва реал вазиятларни таҳлил қилиш, излаш йўналишларини мустақил танлаш дунёси бўлади. Бундай педагоглар жамият ва шахс ҳаёти маънавий-ахлоқий масалаларини жиддий ва муносиб тарзда кўтариб чиқишлари ва уларни юқори ва тоза нотада ўқувчилар билан муҳокама қилишлари ҳамда улар тарбиясида зарурий сифатларга эришишлари мумкин.

Ўз ишининг ҳақиқий устаси ўқувчиларига нисбатан фақатгина дўстона ва том маънодаги инсонпарварлик билан ажралиб турмайди. Ўз фаолиятининг натижаларини олдиндан кўра билиш, ўқувчиларнинг реакцияси ва кутилмаган вазиятларда унга тузатиш киритиш – педагогнинг касбий муҳим сифатларидан биридир. Очiq тан олиш керак, ёш мутахассис у ёки бу вазиятда қандай йўл тутишни ҳар доим ва тезда топа олмайди. Лекин тўғри ечимни аниқлаш кўпинча педагогнинг шахсий тайёргарлигига боғлиқ бўлади.

Шахсий намуна – педагог ихтиёрида бўлган энг кучли воситадир. Шахсий маҳорат эса – шундай сифатки, у ўз ўқитувчисини яхши кўрадиган ўқувчилар учун тақлид қилиш намунаси, ўзига тортиб турувчи кучли мотив бўлиб хизмат қилади. Аввал ўқувчилар уни ҳафа қилиб қўйишдан кўрқишади, сўнг ўз ютуқлари билан ҳурсанд қилишга интилишади, кейинчалик эса ундан ўзиб кетишга ҳаракат қилишади. Бу ҳам ўқитувчи, ҳам ўқувчи учун катта бахтдир.

Мавзуни Л.Н.Толстойнинг ушбу сўзлари билан тугаллаш истаги туғилди: “Донишманд одамнинг хусусияти куйидаги учта нарсадан иборат бўлади: биринчи – бошқаларга нимани маслаҳат берса, ўзи ҳам шуни бажариши, иккинчи – ҳеч қачон адолатга қарши чиқмаслик ва учинчи – атрофидаги одамларнинг камчиликларига сабр-бардошли бўлиш”.

Буни касб таълими педагоглари учун кўрсатма деб қабул қилиш мумкин.

3.3. Ўқитувчи касбий педагогик фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари

Педагогик фаолият инсон фаолиятининг энг қадимги ва доимий давом этувчи фаолиятидир. У жамиятнинг эҳтиёжлари билан бирга пайдо бўлди. Асрлар давомида касбий тайёргарлик ўқувчини ишлаб чиқариш жараёнига жалб этиш, ижодий лабораторияларда ишлаш асосида амалга оширилди, бунда устоз ўз ишининг устаси бўлиши лозим эди. Фан ва техниканинг жадал ривожланиши, уларнинг интеграцияси, илмий-техник тараққиёт шароитларда касбий фаолият структураси ва характерининг мураккаблашуви, янги технологияларнинг пайдо бўлиши, буларнинг ҳаммаси мутахассисдан кенг миқдорда умумтаълим, илмий-техник, касбий ва маданий дунёқарашни талаб қилади.

Махсус фан ўқитувчисининг фаолияти бошқа фан ўқитувчилариникидан куйидагилар билан фарқ қилади:

- касбий тайёргарликни таъминлайдиган фанларнинг хилма-хиллиги билан;
- ўқитиш жараёнининг ишлаб чиқаришдан ташқарида ташкил қилиниши билан;
- махсус фан ўқитувчиси ўз касбий-педагогик фаолият тизимини қуриши лозим бўлиши билан.

Психологияда фаолият инсон томонидан уни ўраб турган дунёни ва ўзини ўзгартиришга йўналтирилган инсон фаоллиги формаси сифатида қаралади. Фаолият моддий ёки маънавий бойликларни ишлаб чиқаришга йўналтирилганлигига кўра уни икки турга бўлишади: моддий ва маънавий. Улар структурасига кўра фарқ қилади. Агар фаолиятни жараён эмас, балки бирорта субстанция деб қаралса, у ҳолда уларнинг ҳар бирида умумий структурали компоненталарни ажратиш мумкин: субъект, объект, восита, маҳсулот (натижа).

Педагогик фаолиятнинг бошқа ҳар қандай фаолиятдан фарқи унинг маънавий характердалигидир. Бу унинг барча компоненталарининг ўзига хослигини аниқлайди (2.5.жадвал).

2.5. – жадвал. Ишлаб чиқариш ва педагогик фаолият структураси
Компонетлар

Фаолият

Ишлаб чиқариш
Педагогик

Субъект
Инженер, техник, ишчи
Педагог

Объект (предмет)
Меҳнат қуроллари: материаллар, технологиялар
Шахсни ривожлантириш ва шакллантириш

Воситалар
Асбоб-ускуналар, механизмлар
Таълим-тарбия методлари ва воситалари

Маҳсулот
Моддий бойликлар
Маънавий бойликлар: ўқимишли лик, тарбияланганлик ва ҳ.к.

Ҳар қандай фаолиятнинг марказида “субъект”, яъни шу фаолиятни амалга оширувчи туради. “Объект” - фаолият нимага йўналтирилган бўлса шу. “Маҳсулот” – фаолият таъсирида ўзгарган объектдир. Ишлаб чиқариш фаолиятдан фарқли ўлароқ бу фаолиятдаги “объект” сўзи шартлидир. Чунки унда бирорта ўзгариш қилиш, унга ишлов бериш жуда мушкул вазифадир.

Шундай қилиб, педагог энг олий, қимматбаҳо бойлик - талаба шахси билан иш кўради. У эса ўзини ривожлантириш, такомиллаштириш, ўзини ўқитиш каби фаолиятларнинг субъекти ҳисобланади. Талабанинг ички кучларига, салоҳиятига, эҳтиёжларига мурожаат қилинмаса педагогик жараён самарали бўлмайди.

Талаба касб-хунар ўқув юртларига киришдан олдин касб танлайди ва бу бўлғуси профессионал сифатида субъект позициясини аниқлаб беради: янги вазифалар (касбий фаолиятни ўзлаштириш) ва мавжуд имкониятлар орасида, янги тизимлар муносабати билан шунга ўхшаш муносабатларнинг мактабда одатланиб қолинган қолиплари орасида зиддият келиб чиқади. Касбий тайёргарлик йўлининг ўзи талаба роли позициясининг жуда тез ўзгаришини талаб қилади: ўқишнинг бошида у мактаб ўқувчиси бўлиши керак эмас, унинг охирида эса – талаба бўлиши керак эмас. Буларнинг ҳаммаси талабаларнинг жадал ижтимоий улғайишини ва касбий - шахсий жиҳатдан ривожланишини талаб қилади.

Таниқли педагоглар фикрига кўра педагогик фаолиятнинг ўзига хос хусусияти унинг бошқарувчанлиги, метофаолиятлигидан иборатдир, яъни педагог ўз фаолиятини талаба фаолиятига қараб қуриши лозим бўлади. Бошқа соҳа касб эгалари ўз фаолиятларини малакали бажариши етарли бўлса педагоглар учун эса билимларни сўзлаб бериш эмас, балки талабаларнинг ўқув фаолиятини ташкиллаштириши муҳим. Педагогик доираларда шундай дейилади: ёмон ўқитувчи ҳақиқатни айтиб беради, яхши ўқитувчи эса уни топишга кўмаклашади.

Шундай қилиб, педагогик фаолиятнинг моҳияти «шахсни объектдан субъектга айлантириш» дан иборат. Шу нуқтаи назардан В.А.Сластенин ва А.И.Мищенконинг педагогик фаолиятнинг ҳақиқий объекти педагогик жараёндан юлиб олинган ўқувчи эмас, балки, «ўзаробоғланган ўқув-тарбиявий вазифалар тизимидан иборат бўлган педагогик жараён бўлиб, унда тарбиялануви бевосита иштирок этади ва унинг асосий компоненталаридан бири сифатида фаолият кўрсатади» деган сўзларини эслаш жоиз бўлади.

Талабани субъект вазифасига «ўтказиш» учун педагогик жараёнда ўқитувчи ташкилотчи, менежер бўлган тақдирдагина мумкин бўлади. Махсус фан ўқитувчилари орасида энг кўп тарқалган хато – бу махсус фанларни ўқитиш учун яхши мутахассис бўлиш, уларни билиш, бу билимларни кўчириб ўтказаолиш ва ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилишнинг ўзи кифоя деб ҳисоблашларидир. Педагогик фаолият ўз хусусиятларига, ўзининг технологияларига эга, мутахассис

уларни билмасдан ва эгалламасдан туриб бирор техник соҳада педагог бўла олмайди.

Касбий педагогик фаолиятнинг ўзига хослиги унинг мураккаб ва кўп қийматли характерга эгаллигидир. Педагог ўз индивидуаллигига эга бўлган, ривожланаётган шахс билан иш кўради. Одатда ўқув гуруҳида кенг спектрдаги ёш шахслар бўлади. Сўзсиз, ишга ижодий изланиш ва ижодий муносабатда бўлиш ҳар қандай касбий фаолият самарали бўлишининг муҳим шарти ҳисобланади, бироқ айнан педагогик фаолиятда улар меъёр бўлиб ҳисобланади, усиз ушбу фаолият умуман юзага чиқмаслиги мумкин. Педагог шахсининг ижодий йўналганлиги замонавий таълимий вазиятда жуда зарур, чунки ўқитишнинг концептуал асосларини танлашда, индивидуал педагогик тизим сифатида ўз шахсий фаолиятини қуришда унинг роли ошиб боради.

Педагогик фаолият муҳим яратувчи ижтимоий функцияни бажаради: унинг натижасида нафақат муайян шахс шаклланади ва ривожланади, балки давлатнинг келажаги ҳам аниқланади, унинг маданий ва ишлаб чиқариш салоҳияти таъминланади. Педагогик фаолиятнинг прогностик характери шахс ва жамиятнинг нафақат бугунги эҳтиёжлари, балки келажак эҳтиёжлари, ёш мутахассисларнинг ижтимоий ҳаёт шароитлари ва касбий фаолиятга мослашиши, балки уни ўзгартиришга тайёрлигига йўналган мақсадлар туркумини аниқлайди.

Ўрта махсус, касб-ҳунар ўқув муассасаси ўқитувчисининг педагогик фаолияти кўпқиррали ва тизимли характердадир: талабалар томонидан нафақат касбий билим ва фаолият усуллари ўзлаштириш, балки профессионалнинг шахс бўлиши ва ривожланиши, ушбу мақсадларни амалга ошириш, таълимий ва ривожлантирувчи муҳит ҳосил қилиш ва ҳ.к.лар учун шароит яратадиган талабалар гуруҳида муносабатларни қуришга ҳам йўналтирилган бўлиши керак.

Махсус фан ўқитувчиси фаолиятининг асосий йўналишлари ва мазмуни олий касб таълими стандартида берилган «касб таълими педагоги» мутахассислигининг малакавий характеристикасида аниқлаб берилган. У касбий педагогик фаолиятнинг қуйидаги турларини бажаришга тайёр бўлиши лозим:

- касбга ўқитиш;
- ишлаб чиқариш технологик фаолият;
- методик ишлар;
- ташкилий - бошқарув фаолият;
- илмий-тадқиқий фаолият;
- маданий-маърифий фаолият.

Буларнинг ҳаммаси педагог шахсида умумий ва профессионал - педагогик маданиятни, кенг умуммаданият, бошқарув, махсус ҳамда психологик-педагогик мувофиқликнинг мужассам бўлишини англатади. Педагогик фаолиятнинг хилма-хиллиги уни ўқув-тарбиявий жараённинг яхлитлигини таъминлайдиган ўзаробоғланган ва ўзаро бир-бирини аниқловчи турли компонентларнинг мураккаб бирлиги сифатида қарашга имкон беради.

3.4. Педагогик фаолият тизим сифатида

Педагогикада тизимли ёндашув педагогик фаолиятни унинг барча қисмларининг самарали ўзароалоқасини таъминлайдиган яхлит жараён сифатида қуриш усулларидан биридир. Тизим деганда бир-бири билан алоқадор бўлган ва бир бутунликни ҳосил қиладиган элементлар тўпламидан иборат бўлган кўп сатҳли таълим, мураккаб объект тушунилади. Инсоннинг ўзи ўта мураккаб кўп сатҳли мураккаб тизимдир. Табиийки уни маълумотли қилиш жараёни ҳам мураккаб, кўп қиррали ва кўп омилли тизим сифатида қаралиши лозим.

«Педагогик тизим» тушунчаси бир қийматли эмас, уни таълимий функцияни бажарадиган бир қатор тизимларга киритиш мумкин. Касб таълимининг ўзи ва ўз ичига таркибий қисмлар сифатида «тарбия тизими» ва «ўқитиш тизими» ни олган муайян ўқув муассасасидаги педагогик жараён тизим бўлиши мумкин. Ўқитувчининг яхлит педагогик жараённи ташкил қилишга йўналтирилган педагогик фаолияти ҳам педагогик тизим бўла олади; ваниҳоят, алоҳида машғулоти ҳам элемент, ҳам ўқитувчи фаолиятининг тизимостиси сифатида қараш мумкин. Шундай қилиб, педагогик тизимларнинг иерархияси мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири умумийроқ тизимга элемент бўлади.

Ихтиёрий педагогик тизим марказида унинг мақсади, тарбия ва ўқитиш мазмуни ва ҳ.к. ларни аниқловчи, ушбу тизимнинг субъектлари ўқувчи ва педагог шахслари туради.

Ҳаттоки ўқитишнинг замонавий моделларида (масофавий, компьютерли, телевизион) ҳам педагогнинг роли сезиларли бўлмасада, унинг шахси жараёнда кўп қатнашмаса ҳам, у мана шу модел ва ундаги дастурнинг тузувчиси, амалга оширувчи ва ижодкори бўлиб қолади.

Педагогик жараён, педагогик тизимнинг самарали фаолият кўрсатиши ўқитувчининг маҳоратига, унинг умумий ва профессионал-педагогик маданиятига, касбий қобилиятларининг ривожланганлик даражасига боғлиқ. Тизимнинг муайян таълим муассасаси даражасида шундай субъект сифатида бутун педагогик жамоа чиқади.

Педагогик муҳитда кенг тарқалган ҳодиса – бу ўқитувчилар онгида педагогик фаолият мақсадларининг нотўғри талқин қилинишидир, яъни воситаларни мақсадларга кўчириш. Баъзи ўқитувчиларга хос бўлган «эгоцентризм» ва «предметоцентризм» уларнинг энг аввало ўз шахсий мақсадларига йўналтирилганлигида намоён бўлади. Улар сифатида талаба томонидан предмет билимлар тизими ва усулларини ўзлаштириш чиқади. Касбий ўқув муассасаси педагогининг мақсади энг аввало талаба шахсига, унинг профессионал бўлишига қаратилган бўлиши лозим, у ўқитадиган фан эса ушбу мақсадни амалга ошириш воситаси бўлиши лозим.

Ҳар қандай даражадаги педагогик фаолият мақсадларни қўйишдан бошланади. Ўрта махсус, касбхунар таълими педагогик тизимида мутахассисни тайёрлаш мақсадларининг умумий структураси мақсадлар иерархиясидан иборат: умумдават мақсадлари - таълим муассасаси мақсади – муайян фан бўйича ўқитиш мақсади.

Қўйилган мақсадлар касбий ўқитиш мазмунини танлаш ва мақсадларни амалга ошириш учун тарбия, форма, метод ва технологияларни, мос педагогик шароитлар яратишни аниқлаб беради. Уларга қуйидагилар киради: ташкилий - талабалар фаолиятини ташкил қилиш, таълимий муҳит ҳосил қилишга йўналтирилган; моддий – ўқув-тарбиявий жараённинг техник таъминоти; психологик – шахслараро ва берилган педагогик мақсадларга мос келадиган иш юзасидан муносабатларни қуриш.

Ваниҳоят, педагогик фаолиятнинг натижавий – рефлексив компоненти унинг натижаларини таҳлил қилиш ва баҳолашни ўз ичига олади. Бунда педагогик тизим самарадорлигини баҳолаш мезонлари қўйилган мақсад ва вазифаларга мос келиши керак.

Касбий-педагогик фаолиятнинг компоненталари унинг яхлитлигини таъминлаб, шу билан бир вақтда унинг қўп функционал характерини акс эттиради. Бу тадқиқотчиларга ушбу компоненталарни функциянинг мустақил турлари сифатида ажратишга имкон берди. Мавжуд ёндашувларни таҳлил қилиш асосида фаолият ва амаллар турларининг тизими чизиб чиқилади (2.6.жадвал).

2.6.жадвал

Педагогик фаолият турлари ва унга мос педагогик амаллар

Педагогик фаолият турлари
Педагогик амаллар

1. Башорат қила олиш - олдиндан кўра билиш, педагогик фаолият нинг натижасини башорат қилиш ва педагогик жараён ни моделлаштириш
1. Педагогик вазиятни таҳлил қилиш

2. Педагогик мақсадларни илгари суриш
 3. Педагогик мақсадларга эришишнинг мумкин бўлган усуллари танлаш
 4. Натижаларни олдиндан кўра билиш
 5. Педагогик жараён босқичларини аниқлаш ва вақтни тақсимлаш
2. Лойиҳалаш ва конструкциялаш- педагогик жараёни лойиҳалаш ва режалаштириш
 1. Ўрганувчиларнинг эҳтиёжлари, қизиқишлари ва имкониятларини ҳисобга олган ҳолда мақсадларни аниқлаштириш.
 2. Мақсад ва вазифаларни амалга ошириш усуллари ва босқичларини аниқлаш.
 3. Ўқув материалларини танлаш ва жамлаш.
 4. Педагогик шароитларни аниқлаш: - моддий, ташкилий, психологик
 5. Амалларни режалаштириш: ўқитувчининг, талабанинг
3. Ташкилотчилик ўқитувчи ва талаба фаолиятининг педагогик амалларини ташкиллаштириш
 1. Олдинда турган фаолиятга талабаларда мотивацияни ҳосил қилиш.
 2. Ўқув материалларини ўқувчиларнинг тайёргарлик даражасига, уларнинг ҳаётий тажрибасига асосан танлаш ва мослаштириш.
 3. Турли шакл ва усуллар ёрдамида талабаларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини ташкиллаштириш.
 4. Талабаларнинг ижодий фаоллиги ва билиш мустақиллигини рағбатлантириш.
4. Коммуникативлик –самарадор педагогик жараёнини ташкил қилиш учун ўзаро муносабатларни қуриш
 1. Мулоқот бўйича шерикларни психологик ҳолатини қабул қилиш (перцепция).
 2. Ташқи сигналларни мос талқин қилиш асосида шерикларнинг яқка хусусиятларини аниқлаш.
 3. Коммуникативлик - ҳужум уюштириш (ўзига эътиборни жалб қилиш).
 4. Гуруҳ билан, ҳар бир талаба билан психологик контакт ўрнатиш.
 5. Ҳамкорликдаги фаолият жараёнида мулоқотни бошқариш.

5. Рефлексив – педагогик фаолиятга якун яшаш

1. Таълимий жараёнларнинг натижаларини назорат қилиш.

2. Олинган натижаларни таҳлил қилиш ва баҳолаш.

3. Ютуқ ва камчиликларнинг сабабини аниқлаш.

4. Ўз касбини такомиллаштириш ва фаолиятига тузатиш киритиш йўлларини аниқлаш.

3.5. Ўқитувчи педагогик фаолият субъектидир. Педагогик маҳорат

Инсон фаолиятининг ҳар қандай соҳасидаги ўзгаришлар энг аввало унинг субъекти, унинг ижодкори, унинг яратувчисини ўзгартиришдан бошланиши керак. Қуйидагича фалсафий тамойил мавжуд: ўхшаш – ўхшаш тарзида яратилади, яъни шогирднинг маънавияти устознинг маънавияти асосида, билими - билими асосида, маҳорати - маҳорати асосида шаклланади.

Агар педагог касбий ва шахсий жиҳатдан бу фаолиятга тайёр бўлмаса, унга на замонавий педагогик технологиялар, на техник воситалар ўз педагогик фаолиятини қуришга ёрдам бера олмайди. Педагогнинг шахсига қўйиладиган талаблар жуда хилма-хил. Уларнинг энг биринчиси профессионализм, яъни ўз ишининг устаси бўлиши, унга энг яқин бўлган тушунча касбий мувофиқлик тушунчасидир. Инсоннинг касбий фаолиятидаги етуқлигини қуйидагилар аниқлаб беради:

- махсус мувофиқлик – етарлича юқори даражадаги касбий фаолиятга эга бўлиш, ўзининг касбий тараққиётини лойиҳалай олиш қобилияти;

- ижтимоий мувофиқлик – ҳамкорликдаги касбий фаолиятни амалга ошира олиш, ҳамкорлик қилиш, шу касбда қабул қилинган касбий мулоқот услубларини билиш, ўз меҳнатининг натижалари учун ижтимоий жавобгарлик;

- шахсий мувофиқлик – ўз тараққиётини ва ўзини намоён этиш усулларини билиш;

- индивидуал мувофиқлик – касбий ўсишга тайёргарлик, ўз-ўзини ташкил қилиш, ўз-ўзини реабилитация қилиш.

Одатда ўқитувчининг касбий мувофиқлиги ва касбий маҳоратини аниқлашда унинг педагогик уқув ва малакаларга эгаллиги ва педагогик жараённи ташкил қила олиш қобилияти тушунилади.

Касбий профессионализмнинг энг юқори чўққиси бу – педагогик маҳоратдир. У ўқув тарбиявий жараёни самарадор бошқаришда намоён бўлади.

Конструктив қобилиятлар – педагогик жараёни қуриш ва лойиҳалаш, башорат қилиш, натижаларни олдиндан кўра билиш.

Педагогик фаолият тор доирадаги мутахассислик билимдонлигига эга бўлиб қолишликка йўл қўймайди, ўқитувчининг малакаси барча турдаги профессионал билимдонлик билан аниқланади. Бундан ташқари, касбий таълим ўқитувчисининг билимдонлигини инсон учун зарур бўлган малакадан қатъий-назар умумий билимдонлигининг профессионал фаолияти соҳасида талабаларни ўқитиш билимдонлиги ва психологик педагогик билимдонлигининг бирлиги сифатида кўриб чиқилади.

Ўқитувчининг асосий малакаси ва профессионал билимдонлиги – педагогик маҳорати, педагогик маҳоратга ва билимга эга бўлишдан иборат. Ўз навбатида билимга эга бўлишлик, педагогик жараёни тўғри ва мувофиқ равишда ташкил қилишни таъминлайди. Юқори даражадаги профессионализм педагогик маҳорат деб ҳисобланади, ушбу маҳорат ўқитувчининг ўқув-тарбиявий фаолият билан талабаларни самарали бошқариш имконига эга махсус билим ва маҳоратининг комплекси каби аниқланади. Педагогик маҳорат ўқитувчининг маҳорати билан боғлиқдир.

Ўқитувчининг шахсий – иш сифатининг профессионал билимдонлиги билан бирлашиши каби профессионал педагогик фаолиятни ташкил қилишнинг юқори даражасини таъминлайдиган шахсият хусусиятининг комплекс сифатида кўриб чиқилиши аниқ ва тўғри фикр ҳисобланади. Турли муаллифлар томонидан тақдим этилаётган хусусиятлар таркиби кўп қиррали ва кенг ёритилгандир, лекин улар бир нечта гуруҳларга бирлаштирилган бўлиши мумкин.

Шахсият компоненти ўқитувчининг педагогик маҳоратини аниқлайдиган хусусиятларнинг мураккаб таркибида етакчи ўрин эгаллайди. У педагогнинг профессионал педагогик йўналганлиги ва индивидуал-психологик хусусиятларининг бирлиги сифатида қаралади.

Турли тадқиқотчиларнинг фикрича ўқитувчи-устоз эга бўлиши керак бўлган шахсият сифатларининг кенг рўйхати мавжуд. Уларни бирлаштириш асосида ўқитувчи шахсиятининг ўзига хос хусусиятини аниқлаш мумкин. Шахсда айрим қирраларни кўрадиган, ушбу қирраларнинг юзага келиши орасидаги “тўғрилаш”ни қидирадиган, баъзи психологларнинг фикрини танқид қилган ҳолда, С.А. Рубинштейн шахснинг бирлигини аморф бутунлик каби кўриб чиқишнинг олдини олган. Шахснинг бутунлиги бу унинг таркибий бирлиги ҳисобланади, бошқа барча хусусиятларни бирлаштирадиган тизимли хусусиятларнинг мавжудлиги унинг бутлигига асос бўлиб ҳисобланади.

Ўқитувчи шахсининг профессионал-педагогик йўналганлигининг асоси профессионал педагогик фаолиятга кадрли муносабатлар тизими бўлиб ҳисобланади. Педагогик маҳоратнинг ахборот-назарий ва фаолият компонентларини шакллантириш педагогик маҳоратга эга бўлиш эҳтиёжини аниқлайдиган шахснинг профессионал-муҳим йўналишини ривожлантириш даражасидан ҳосил бўлиши ҳисобланади. В.Д.Шадриковнинг фикрича, жамият ва профессионал аҳамиятли муҳим мўлжалнинг шахсда мавжудлиги ишга бўлган муносабатни таъминлайди, излашга, ижод қилишга ундайди, ижобий мўлжалнинг йўқлиги мавжуд бўлган маҳоратнинг йўқолишига сабаб бўлиши мумкин.

Башорат қилиш, лойиҳалаш функцияларини бажариб, профессионал-муҳим мўлжал ўқитувчига ўз фаолиятининг моделини тузиш имконини беради. Ушбу фаолият ўзини ривожлантириш ва такомиллаштириш маёқи бўлиб ҳисобланади.

Ўқитувчи кадрларларида профессионал фаолиятнинг муҳим томонларига нисбатан муносабатларнинг уч гуруҳи мавжуд:

- педагогик меҳнатга (мақсадни ва ушбу фаолиятнинг шахсият учун маъносини англаш, унинг натижаларидан чуқур манфаатдорлик, ўқитилаётган фанига қизиқиш);
- талаба шахсиятига (уни сўзсиз қабул қилиш ва профессионалшахсий ривожланишига йўналганлиги);
- ўқитувчи шахсиятига ва ўзига педагог сифатида (профессионал идеал ва ўзи тўғрисида инсон ва профессионал, ўзини такомиллаштиришга интилувчи деган тасаввурлар тўплами каби ижобий концепциянинг мавжудлиги);

Улар ҳаммаси ўзаро боғлиқ, бироқ энг асосийси талаба шахсига муносабат ҳисобланади.

Шу билан ўқитувчининг муваффақиятли фаолияти педагогик маҳоратни шакллантиришнинг яқка-психологик шартшароитлари билан аниқланади. Педагогик маҳоратга умумий ва педагогик имкониятлар киради. Бундай имкониятлар ушбу фаолиятнинг усулларини тез, чуқур ва мустаҳкам эгаллашда аниқланади ва намоён бўлади. Педагогга зарур бўлган имкониятлар мажмуи ҳар қандай фаолиятни бажариш учун талаб қилинадиган умумий, ҳамда педагогик фаолиятни таъминлайдиган махсус қобилиятни ўз ичига олади. Махсус қобилиятларни мустақил ташкил қилиш умумий қобилиятлиликнинг таркибий қисмидан иборат. Қобилиятлар туғма бўлмайди, улар маълум фаолият жараёнида ривожланади. Педагогга зарур бўлган билим ва профессионал фаолият маҳоратларини ўзлаштириш уни ўзида бўлган қобилият билан бирга маълум қобилиятларни ривожлантириш билимга эришиш жараёнида содир бўлади.

Умумий қобилият шахснинг психофизиологик ривожланиши, темперамент, характер, интеллект билан аниқланади. В.А.Якуниннинг фикрича интеллект

педагогик фаолиятнинг муваффақиятини аниқлайдиган муҳим омил бўлиб ҳисобланади. У ўтказган тадқиқотидан маълум бўлдики, интеллектнинг даражали кўрсаткичи маҳоратли бўлмаган ўқитувчига нисбатан ўқитувчи-устада юқори. Интеллект педагогнинг бутун фаолиятини амалга оширишда муҳим ўрин тутди (башорат, лойиҳалаш, конструктив, рефлексив ва билим) педагогнинг интеллектуал қобилиятларини ривожлантириш даражасидан унинг гностик (билиш) қобилияти, ўзига ахборотни олиш, қайта ишлаш ва ундан фойдаланиш қобилиятига боғлиқ.

Интеллектни яхши ривожланган фикр билан тенглаштириш мумкин эмас. Бу – мураккаб ва кўп даражали ўқитиш, унинг психик жараёнлар тизими атроф-муҳитни билиш, турли вазиятларда қарор қабул қилиш, ўз ҳуқуқини назорат қилишни таъминлайди. Психологлар интеллектни исталаган фаолиятнинг муваффақиятини таъминлайдиган – умумий махсус муаммоларни ҳал этишга мўлжалланган-профессионал ва шахслараро муносабатларни юзага келтирадиган ижтимоий, педагогик профессионал интеллектнинг юқори даражаси унинг бутун интеллектини ривожлантириши мумкин.

Шундай қилиб, фикрлаш қобилияти ўз – ўзидан педагогик маҳоратни юқори даражада таъминламайди. Сир эмас, назарий фикрлашга эга бўлган педагоглар кўпинча амалий педагогик вазифаларни ҳал эта олмайдилар ва педагогик ўзаро ҳамкорликнинг самарали усулларини билмайдилар. Педагог-уста учун эса турли хилдаги педагогик вазифаларни ечиш нафақат фикрлаш, мантиқий амал, хаттоки ижодий жараён, педагогик санъат ҳисобланади. Педагог мастердаги педагогик фикрлашда ички ягона интеллектуаллик, эмоционал ва мисол учун педагог талаба билан ўзаро муомала қилиш, қийин вазиятда тез қарорга келиши керак деб ҳисоблайлик.

Бундай ҳолатда педагог ўз мантиқий қарашларига асосланиб ҳаракат қилиши мумкин-ми?

Мумкин эмас, биринчи навбатда педагог талабанинг мантиқий фикрини, ҳулқини тушуниши керак, тасаввурини, кузатувчанликни, интуициясини ривожлантирмасдан бунга эришиши қийин. Бир чизиқли ва ҳаддан ташқари мантиқий фикрлаш педагогни ижодий ишлашга, талабани тушуниш усулларини топишга, ҳалақит беради ва мурувватли педагогик фаолиятда бир нечта фикрлаш хусусиятлари юзага келади.

Аналитик фикрлаш - зарур ахборотни педагогик қарорларни ҳал этадиган, бажарилган натижаларни танқидий баҳолайдиган турли вазиятни мантиқий қайта ишлаш, таҳлил қилиш қобилияти.

Қатъий фикрлаш – юзага келган шароитларга боғлиқ ҳолда вазиятга таъсир қилиш ва ҳаракатлар усулининг ўзгаришига ёрдам беради. Қатъий фикрлаш ажойиб, янги ва оптимал фаолият усулларини бир зумда топиш билан аниқланади.

Альтернатив ва очик фикрлаш муаммони ҳал этишнинг турли йўллари кўриш, бошқа фикрларни тушуниш ва қабул қилиш қобилиятидан иборат.

Очик фикрли педагог ўз фикрини ягона тўғри деб ҳисобламайди ва бошқанинг фикрини нотўғри деб қабул қилмайди. У бошқаларнинг мантиқий фикрини тушунишга ва ўз қарашларини ўзгартиришга, ривожлантиришга қаратади.

Позитив йўналтирилган фикрлаш, фикр билан бирга юзага келадиган ҳистуйғулар билан аниқланади. “Кучли салбий фикрлар тасаввурдаги негатив фикр вазиятни юзага келтиради, у ўз навбатида тор йўналган ва қатъий чекланганлиги учун бузувчи ҳисобланади” деб таъкидлайди. Г. Вайнцваг.

Педагогдаги ижобий фикрлаш ўз ўқувчиларида ва ўзида яхши очиклик томонларини кўриш қобилияти билан белгиланади. Унинг асосида оптимистик дунёқараш ётади, ўз навбатида педагог оптимизмида талабалар имкониятларига ва ўз кучига ишониш ётади.

Позитив йўналиш ва очик фикрлаш натижаси педагогнинг шахси сифатида идрок қилинадиган толерантлик ҳисобланади.

Толерантлик - талабалар ва ҳамкасбларнинг фикрлари, чунончи, ҳулқиға нисбатан сабрли қарашлик билан аниқланади.

Креативлик – янги, оригинал фикрни юзага келтирувчи ижодий фикрни ривожлантириш даражаси билан ҳамда К.Роджерснинг фикрича педагог томонидан ўзининг ички моҳиятини ва индивидуаллигини юзага келтирадиган актуаллаштириш қобилияти билан аниқланадиган ижодға нисбатан умумий қобилият.

Умумий қобилиятлар педагогик қобилиятларға ўзгаради:

Конструктив қобилият - башорат қилиш, лойиҳалаш ва жараёни педагогик қуришни таъминлайди. Жараёни педагогик қуришға натижаларни аниқлаш, мақсад ва вазифаларни қўйиш, режа ва лойиҳаларни ишлаб чиқиш, ўқув-тарбия фаолиятни самарали ташкил қилиш шароитларини аниқлаш киради. Инсоннинг ўз фаолиятини башорат қилиш қобилияти асосида фикрлаш ва тасаввур бирлиги ётади. Ўқитувчи ўзидаги педагогик тасаввурни – талабаларнинг қайси бири келажакда қандай бўлишини олдиндан билиш қобилиятини ривожлантириши зарур.

Коммуникация қобилияти педагогик қобилиятнинг етакчи гуруҳларидан иборат. Педагогик қобилият тарбиялаш ва ўқитиш жараёнида шахслараро ва иш юзасидан мулоқотда таъминланади. Улар ўз ичига қуйидаги қобилиятлар комплексини ва педагогнинг шахс жиҳатдан хусусиятларини олади:

- дилкаш – мулоқотга тез киришиш, мулоқот қилиш вазиятларига ориентация қилиш ва мулоқотдаги шеригига адекват таъсир этиш қобилияти;
- эътиборни тақсимлаш – атрофда содир бўлаётган барча нарсаларни кўриш, ўқитувчининг бир нечта фаолият билан шуғулланиш имконияти (материални бериш, олиш – яъни, уни талабалар қандай қабул қилишлари тўғрисидаги ахборотни бериш, уларнинг ҳар бирини эътибордан чиқармаслик ва ҳ.к.);
- эмпатия – кечинмаларни тушуниш, эмоционал алоқадорлик ва тушуниш имконияти ёки тасаввур қилиш ва интуиция ёрдамида бошқа инсоннинг ҳаёти, вазиятни ҳис этиш имконияти. Эмпатия эмоционал идентификация натижасида, бошқа инсоннинг ҳис-хаёжонини билиш ва бошқа инсон ўрнига ўзини кўя билиш имконияти асосида юзага келади. Шунинг учун, ўқитувчига ўзининг талабалик даврида бошидан ўтказган ҳолатлар ва муаммоларини эслаш зарурдир;
- идрок этиш – талабанинг ташқи кўриниши, мимикаси, ҳаракатлари билан унинг эмоционал ҳолатини кўриш ва аниқлаш имконияти. Ўқитувчининг идрок этиш имконияти педагогик кузатувчилик ва кўра олишни ривожлантириш, бошқа инсон томонидан англай олинмаган бир зумлик реакцияларни кўра олиш ва уларни “ўқиш”ни билиш билан боғлиқ;
- экспрессив имконияти – эмоционал ҳолатнинг муносабат жараёнида адекват узатишда акс этади, ушбу имконият бошқа барча имкониятлар билан хусусан, коммуникатив имконият билан ўзаро боғлиқдир ва ўқитувчининг ташаббускорлик сезгиси, педагогик ўзаро ҳамкорлиги тузилишида талабалар, гуруҳларининг психологик хусусиятини ҳисобга олиш имконияти ва бошқа кишиларда ташаббускорлик имкониятларини кўришда намоён бўлади;
- ўзининг ортидан эргаштириш имконияти, фаолият юритишга мотивацияни яратиш;
- бошқаларга ўз энергиясини юктириш имконияти, у ўз навбатида ўқитувчининг эмоционал қувватига боғлиқдир;
- ўқитувчининг ички фаоллигига боғлиқ бўлган ташкилотчилик фаолиятига тайёргарлиги. Шахс фаоллигининг асоси нейтродинамик ва психофизиологик имкониятлар ҳисобланади. Ижрочилик фаолиятига эга ўқитувчилар юқорида келтирилган сифат ва хусусиятларни ўзида ривожлантириши зарур.

4.6. Касбий-педагогик билимлар. Педагогик техника. Индивидуал услубдаги фаолият

Ўз моҳияти жиҳатидан педагогик фаолият ўқитувчидан умуммаданий, махсус, психологик-педагогик билимлар тизимига эга бўлишни талаб қилади. Касб

таълими педагоги нафақат турли-туман касбий, балки умумий қизиқишларга ҳам эга бўлган ёшдаги ўқувчилар гуруҳи билан ишлашига тўғри келади.

Самрали педагогик ҳамкорлик қилиш, талабалар билан ўзарошахсий муносабатлар ўрната олиш педагог кенг дунёқарашга, умумий эрудицияга, ижтимоий, маданий, илмий, техник информацияга эга бўлган ва уларни доимий равишда ривожлантириб борган тақдирдагина мумкин бўлади. Ана шундагина ёшларни ўзига оҳанграбодек тортувчи, ижодкор, маънан бой шахс шаклланади.

Педагогнинг касбий билимларига қўйиладиган талаблар «касб таълими ўқитувчиси» мутахассислиги бўйича Олий касб таълими ДТСи билан аниқланади. Унга асосан касб таълими ўқитувчиси қуйидагилар тўғрисида тасаввурга эга бўлиши керак: ишлаб чиқариш учун кадрлар тайёрлаш тизими тўғрисида; ушбу ишлаб чиқариш касблари бўйича мутахассисларни назарий ва ишлаб чиқариш ўқувининг методологик асослари тўғрисида; турли хилдаги ишлаб чиқаришларнинг назарий асослари, тузилмаси ва уларни ташкил қилиш тўғрисида; уларнинг замонавий аҳволи, тенденциялари ва ривожланиш истикболлари тўғрисида; асбоб-ускуналарни бошқариш тизимлари ва воситалари тўғрисида; тадбиркорлик фаолияти қонуниятлари ва молиявий асоси тўғрисида; ижодий фаолиятнинг асосий тамойиллари тўғрисида. Бундан ташқари, махсус фан ўқитувчиси қуйидагиларни билиши лозим: ишлаб чиқариш қонуниятларини; жиҳозларнинг турлари ва ишлаш тамойилларини; жиҳозлар, уларнинг тузилиши, уларни эксплуатация қилиш ва созлаш қоидаларини; ишлаб чиқариш технологиясини, маҳсулот сифатини бошқариш тизимининг элементлари ва тамойилларини; ўзлари ўқитаётган фаннинг назарий асосларини чуқур билиш.

Ўқитувчига зарур бўлган психологик-педагогик билимлар тизими ўз ичига бир нечта блокларни олади. Бу энг аввало, педагогик фаолиятнинг хусусиятларини, унинг тузилмасини, педагог шахсига қўйиладиган талабларни билиш. Ўқитувчи унга онгли равишда педагогик жараёни қуришга ёрдам берадиган концептуал билимлар тизимига эга бўлиши керак: таълимнинг ижтимоий ҳодиса сифатидаги моҳиятини, узлуксиз таълим тизимида касб таълимининг ўрни ва аҳамиятини, унинг кўп қатламли тузилмасини, унинг ривожланиш тенденцияларини, мутахассисларни касбий тайёрлашнинг замонавий ёндашувлар тўғрисида ва ҳ.к.

Ундан ташқари, педагог ўқитишнинг қуйидаги психологик-педагогик асосларини билиши зарур бўлади:

- ўқитиш жараёнининг моҳияти, унинг қонуниятлари ва тамойилларини;
- талабалар ўқув фаолиятининг тузилмаси ва хусусиятлари, уни ташкил қилиш усулларини;
- ўзлаштириш жараёнининг психологик асосларини;

- ўқув жараёнини лойиҳалаш усуллари ва касбий таълим мазмуни, ўқитишнинг мос моделлари, форма, метод ва воситаларини, касбий таълимнинг замонавий технологияларини танлаш;

- талабаларнинг мустақил иш турлари ва моҳияти, ташкил қилиш усуллари, ўқитиш натижаларини назорат қилиш ва қайд қилиш;

- ўз педагогик фаолияти натижаларини таҳлили қилиш ва ташҳис қўйиш усуллари.

Ваниҳоят, ўқитувчи мулоқотнинг психологик-педагогик асослари тўғрисида тасаввурга эга бўлиши, тарбия жараёнининг назарий асослари ва ўрта махсус касб-ҳунар ўқув муассасаларида тарбиявий жараённи ташкил қилиш усуллари билиши лозим бўлади.

Ўқитувчи касбкорлик билимларининг ўзига хослиги уларнинг комплекс характерда эканлигидир: педагогик маҳорат даражаси кўпинча фан ва амалиётнинг турли соҳаларидан билимларни йиғиш қобилияти ва уларни шахсий достоянига айлантириш, ўз профессионал фаолияти ва ўз-ўзини мукамаллаштириш қуроли қилиб олишга боғлиқ бўлади.

Педагогик технология. Педагогик технология тушунчаси кўп қийматлидир. Педагогик технология ўқитувчи педагогик маҳоратининг компонентаси сифатида ўз ичига педагогик жараённи маълум амаллар ва процедуралар кетмакетлигида лойиҳалаш ва амалга оширишни таъминлайдиган уқувлар тизимини ўз ичига олади. Агар педагог ўқув – тарбиявий жараённинг мантиғи ва тузилмасини тушунса, унинг ҳамма босқичларини яққол кўра олса ва уларни тўғри жойлаштира олса, ҳар бир босқични ташкиллаштириш учун зарур бўлган уқувларга эга бўлса, фақат шундагина уни технологик қура олади.

Ўқитувчининг ҳар қандай турдаги фаолияти (ўргатувчи, тарбияловчи ва коммуникатив) учун амалларнинг технологик занжири ягона бўлиб, қўйидагича кўринишга эга:

1) педагогик вазиятга (ўқитиш, тарбиялаш, шахслараро ва гуруҳлараро ўзароалоқалари вазиятлари) ташҳис қўйиш;

2) мақсадларни қўйиш ва уларни вазифалар тизимида аниқлаштириш;

3) мос ҳолдаги мазмун, форма ва методларни танлаш, педагогик ўзаротаъсир учун шароитлар яратиш;

4) педагогик ўзаро таъсирни (ўргатувчи ва тарбияловчи) ташкиллаштириш;

5) тескари алоқа, фаолиятнинг жорий натижаларини боҳолаш ва унга тузатиш киритиш;

б) якуний ташҳис, таҳлил ва педагогик ўзаротаъсир натижаларини баҳолаш;

7) янги мақсад ва вазифаларни қўйиш.

Шундай қилиб, ўқитувчининг педагогик технологияси ўз ичига гностик, прогностик, лойиҳалаш, конструктив, ташкилотчилик, коммуникатив, рефлексив ва аналитик укувларни олади.

Педагогик техника. Педагог педагогик жараённи қураолиши учун у педагогик техника – ўзини бошқара олиш ва бошқаларга таъсир кўрсата олиш усуллари ва воситаларига эга бўлиши лозим бўлади.

Педагогик техниканинг биринчи гуруҳ воситалари ўзини, ўзининг жисмини бошқара олишни, жисмоний ва руҳий зўриқишни олиш учун релаксация усулига, салбий ҳис-туйғуларни чиқариб ташлаб, уларни ижобийлари билан алмаштириш, ўзи учун ишчан, ижодий руҳиятни ҳосил қилиш усуллари ва ҳ.к. ларга эга бўлишни таъминлайдиган психотехник укувлар билан боғлиқ.

Иккинчи гуруҳ эса атрофдагиларга самарали таъсир кўрсатишга имкон берадиган вербал (сўз орқали) ва новербал воситаларни ўз ичига олади. Педагогик техниканинг ушбу гуруҳига қуйидагилар киради:

нутқ техникаси – унинг ҳиссиётлилиги, образлилиги, интонацион ифодалилиги, ритм ва темпи, аниқлик ва тил саводхонлиги, дикция;

новербал воситалар - мимика, жест, фикр ва ҳисларни узатишни таъминлайдиган мос ҳаракатлар.

Муаллимга педагогик таъсир ва ўзаротаъсир усул ва услубларини яхши билишнинг ўзи етарли эмас, уларни қўллай олиш зарур.

Педагог эмин-эркин бўлиши, мимика ва ҳаракатни эгаллаши учун актер ўз устида қандай ишласа, у ҳам шундай ишлаши керак. Бунда ўқитувчига замонавий техника воситалари - машғулотларнинг видео- ва аудио ёзувлари ёрдам бериши мумкин.

Сўзсиз, педагогик техника ёрдамчи вазифани бажаради ва педагог талабалар билан ўзароалоқага яққол қаратилган, чуқур профессионал билимлар, ривожланган педагогик қобилият ва укувлар каби хислатларга эга бўлмаса, унга ёрдам бера олмайди.

Индивидуал услубдаги фаолият. Ўқитувчи шахсига қўйиладиган узундан-узоқ талаблар рўйхатини қараб чиқиб, машҳур педагог В.Н.Сорока-Росинский ушбу сўзларни айтганда ҳақ эди: «Ўқитувчи кўпинча у эга бўлиши керак бўлган хислатларнинг оддий арифметик йиғиндиси сифатида қаралади. Агар улар 100% бўлса – зўр педагог, 75% бўлса – яхши, 50% бўлса – ўрта, 50% дан кам бўлса ёмон. Равшанки, бундай эмас. Педагог эзгуликлар билан тўлдирилган қоп эмас, балки ҳар

бири ўз характерига, услубига кўра – зотдир. Ҳар бир педагог ўзининг қандай зотдан эканлигини, ўзининг кучли ва кучсиз томонларини билиши, ўз қуролининг, яъни ўқитувчи ва тарбиячи сифатида ўз шахсининг хусусиятларини аниқлаши керак.

Ўзининг педагогик фаолиятини амалга оширишда педагог уни максимал даражада ўз имкониятлари, хусусиятлари, биринчи навбатда ўзида кўпроқ ривожланган қобилиятларига таяниб туриб мослаштиришга ҳаракат қилади.

Ўқитувчининг профессионал маҳоратга эга бўлишининг энг муҳим шarti ўз педагогик фаолиятининг индивидуал услубини аниқлашдан иборат, яъни унинг меҳнати самарадорлигини таъминловчи барқарор масалалар, фаолият усуллари тизими тушунилади. Психологик тадқиқотлар педагогларнинг индивидуал услуби, унинг ўзига хос бўлган педагогик дастхати кўпинча табиат томонидан ато этилган типологик хусусиятлар ва шахсининг бошқа сифатларига боғлиқлигини кшрсатган.

Кучли ва кўзгалувчан асаб тизимига эга бўлган педагоглар тезкор, оригинал ва экспромт қарорлар ҳисобига муваффақиятларга эришадилар. Улар артистив, экспрессив бўлиб, уларга импровизацияга ҳозиржавоблик, бевоситалилик ва эмоционал реакцияларнинг ифодалилиги хос.

Кучли, бироқ инерт ва босиқ асаб тизимига эга бўлган ўқитувчилар ўз қарорларини обдон тайёрлайдилар ва минг ўлчаб бир кесадилар, шошилмасдан ҳаракат қиладилар, кучли чидамга эга, эмоционал кўринишларда ўзларини тутадилар, қатъиятли ва ўжардирлар.

Табиатан кучсиз асаб тизимига эга бўлган педагогларнинг педагогик маҳорати энг аввало юзага келган педагогик вазиятларда ўйчанлик, зийраклик, ўқувчиларнинг ички дунёсини тушуниш қобилиятида намоён бўлади.

Педагогнинг индивидуал услуби тури типологиялари мавжуд. Педагогик фаолият турига кўра: ўргатувчи фаолият услуби, тарбияловчи фаолият услуби ва педагогик мулоқот услубига бўлинади. А.К.Маркова фикрига кўра фаолият услублари энг аввало педагогик меҳнат ва инсон имкониятларига қўйиладиган талаблар нисбати билан фарқ қилади. Энг оптимал услуб эса педагог хошиш-қизиқишларига мос келган ва шу билан бирга касб талабларига зид бўлмаган услуб ҳисобланади. А.К.Маркова ва А.Я.Никонова таклиф қилган ўргатувчи фаолият услублар классификациясига қуйидаги асос қилиб олинган: услубнинг мазмуний характеристикаси (педагогнинг асосан жараён ёки ўз меҳнатининг натижасига мўлжал қилиши); динамик (эгиловчанлик, барқарорлик, бир ҳолатдан бошқасига тез ўтиш ва ҳ.к); натижавийлик (ўқитувчи ва ўқувчининг билим ва кўникмалар даражаси ҳамда предметга қизиқиши). Шунга асосан тўртта стил ажратилган: эмоционал-импровизацион (ЭИС), эмоционал-методик, мулоҳаза-импровизацион ва мулоҳаза-методик. Биринчи ва тўртинчи стиллар кутб бўлиб, бир-бирига қарши, худди ҳис-туйғу ва совуқ ҳисоб-китоб каби.

Эмоционал-импровизацион стил. ЭИСли педагог ўқитиш жараёнига кўпроқ йўналганлиги билан ажралиб туради. У машғулоти қатъий режалаштиришга ҳаракат қилмайди, импровизацияга йўл қўяди, материалнинг унча қизиқ бўлмаган қисмларини талабаларга мустақил ишлаш учун қолдириб, қизиқарлироқ жойларини танлайди. «Машаққатли иш» - такрорлаш ва мустаҳкамлаш, билимларни назорат қилиш билан шуғулланмайди. У учун юқори тезкорлик, катта сондаги ўқитиш методларидан фойдаланиш, ўқувчиларни фаол ижодий, тўсатдан (бирдан) юз берадиган фаолиятларга ундаш хос. ЭИС ли педагог учун интуитивлик билан етарли бўлмаган рефлексивлик ва ўз фаолияти натижасини таҳлил қилишнинг брикмаси хосдир.

Мулоҳаза (мушоҳада) юритувчи – методик стил (ММС). Асосан ўқитиш натижаларига эътиборини қаратган ММСли ўқитувчи машғулотларни қатъий режалаштиради, педагогик жараёни қаттиққўллик билан бошқаради, такрорлаш ва мустаҳкамлаш, билим, укув ва кўникмаларни назорат қилишга кўп вақт сарфлайди. Юқори методиклик тор, стандарт тўпламдаги ўқитиш методларидан фойдаланиш, талабаларнинг репродуктив фаолиятини ёқлаш билан қоришиб кетади. Унча юқори бўлмаган темпда ва барча талабалар билан ишлашга қодир, рефлексивлик, яхши ривожланган аналитик қобилият билан ажралиб туради.

Қолган иккита стил – эмоционал-методик ва мулоҳаза юритувчи-импровизацион юқоридаги стилларнинг бир хил даражадаги бирикмаси ҳисобланади. Равшанки, педагог ўзининг индивидуал стилини билиши ва профессионал фаолиятда унга таяниши зарур, бироқ ўз услубига тузатиш киритиш, охиригача қуриш ва такомиллаштириш қобилиятисиз бу муваффақиятга олиб келмайди. Ўз-ўзини шахсий ва касбий ривожлантириш ва такомиллаштириш орқали ҳар бир педагог, унинг фаолият услубидан қатъий назар, педагогик маҳоратнинг юқори чўққиларига эришиши мумкин. Шу билан бирга индивидуа фарқлар ҳар бир ҳолда тайёрланиш усулини ва педагогик қарорлар қабул қилиш темпини аниқлаб беради. Таълим муассасаларининг маъмурияти буни эътиборга олишлари зарур ва ҳеч қачон унга бегона бўлган фаолият стилини, бу стил қанчалик яхши бўлмасин, сингдиришга ҳаракат қилмаслиги керак.

Ўқитувчининг педагогик маҳорати ва профессионал маданиятини мукаммаллаштириш фақатгина унинг бутун ҳаёти мазмунини ташкил этадиган ўз устида тинимсиз ишлаш жараёнидагина мумкин бўлади. Ўз-ўзини ривожлантириш ва мукаммаллаштиришга йўналтирилган фаолият маълум бир тузилмага, мантиққа, амаллар кетма-кетлигига эга.

Шахсий-касбий ўсиш дастури мақсадларни қўйиш ва ўзини англаш асосида қурилади. У педагогнинг ўз имкониятларини унинг профессионал идеалида ёки профессиограммадаги талаблар билан солиштириш жараёнида аниқлаш-тирадиган вазифаларга эришиш учун аниқ қадамларни белгилашни билдиради. Ўз-ўзини мукаммаллаштириш дастурини амалга ошириш педагогдан ўз-ўзини ривожлантириш усуллари ва услублари, адабиёт билан ишлаш, бўш вақти ва профессионал фаолиятини рационал ташкил қилиш кўникмаларига эга бўлишни

талаб қилади. Ўз устида ишлаш – бу ушбу иш билан шуғулланаётган одамдан сабр-тоқат, матонат, ирода, оптимизм талаб қиладиган домий меҳнатдир. Энг асосийси – инсон ўзини намоён қилиш, ўзининг эзгу орзуларини амалга ошириш, ўзини мукаммаллаштира туриб бутун инсониятни мукаммаллаштириш учун дунёга келганлигини ёдда тутиши лозим. Ўқитувчига касбий ва шахсий етукликка эришишдек машаққатли йўлда П.Вайнцвайг таклиф этган «Ижодий шахс шиори» йўлдошлик қилиши мумкин:

Ўз тақдиринг эгаси бўл.

Нимада мумкин бўлса, шунда муваффақиятга эриш.

Умумий ишга ўз ҳиссангни қўш.

Одамлар билан ўз муносабатларингни ишонч асосига қур.

Ўз ижодий қобилиятларингни ривожлантир.

Ўзингда мардликни тарбияла.

Ўз соғлигинг ҳақида қайғур.

Ўзинга ишончни йўқотма.

Ижобий фикрлашга ҳаракат қил.

Моддий фаровонликни маънавий завқланиш билан уйғунлаштириш.

5-БОБ. ЎҚИТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ - АМАЛИЙ ПЕДАГОГИК ФАН СИФАТИДА

5.1. Ўқитиш жараёни самарадорлигини аниқлаш

Ўқув жараёнини яхлит амалга ошириш унинг тугалланганлиги, режалаштирилган ва прогноз қилинган натижаларга эришишни ҳамда унинг самарадорлигини тасдиқловчи тескари алоқани олишни билдиради. Ўқитиш самарадорлигини баҳолашнинг зарурий шарти унинг натижаларини диагностика қилишдан иборат бўлади. Диагностика ўз ичига қуйидагиларни оловчи махсус фаолият сифатида қаралади:

объектни унинг ҳолатини аниқлаш мақсадида ҳар томонлама яхлит тадқиқ қилиш;

бирорта нохушликнинг конкрет сабабларини, моҳиятини аниқлаш (уни йўқотиш мақсадида), яъни объектни айрим тадқиқ қилиш.

Ўқитиш жараёнида диагностика талабаларнинг ўқув фаолиятини ва педогогларнинг ўқитиш фаолиятини, унинг самарадорлигини аниқлаш ва кейинчалик унга тузатишлар киритиш мақсадида ўрганиш, таҳлил қилиш ва баҳолашни кўзда тутаяди. Шундай қилиб, педогогик ташҳис иккита вектордан иборат бўлади:

- 1) Педагогик жараённи такомиллаштиришга йўналтирилган, юқори даражадаги ўқимишлилик ва ривожланишга эришишни таъминловчи талабалар ўқуви натижалари ташҳиси;
- 2) Ўқитувчи фаолияти самарадорлиги ташҳиси (ўз-ўзига ташҳис қўйиш).

Бу унинг профессионал ўсишига ва педагогик маҳорат даражасининг ошишига олиб келади.

Бунда ўқитувчи ўргатувчилик фаолиятининг натижавийлик кўрсаткичи биринчи омилдан иборат бўлади.

Ўқитиш самарадорлигини аниқлаш мезонларни ишлаб чиқиш билан боғлиқ. Улар асосида талабалар ўқув фаолиятининг натижалари баҳоланади ва кузатиб борилади. Тизимли ёндашувга асосан, улар ўқитишнинг башорат қилинадиган мақсадларига мувофиқ келиши керак, яъни улар ўз ичига нафақат педагогик, балки психологик мезонларни ҳам олиши керак: ўрганувчиларнинг ўқимишлилик даражаси ҳамда уларнинг ривожланиш ва тарбияланганлик даражаларини ўлчаши лозим.

Афсуски ўқитиш натижалари ташҳиси асосан дидактик мезонлар асосида амалга оширилади, яъни талабаларнинг ўқув материали мазмунини бирорта даражада ўзлаштириш натижаси баҳоланади. Бунга Е.Д.Божович таъкидлаб ўтганидек на замонавий билимларни тизимли ташкил қилиш, на ўқув фаолият усул ва воситаларини эгаллаш даражалари, на талабаларнинг ўқиш жараёнида психологик ривожланиш даражаси, унинг асосида шаклландиган янги ўзгаришлар эътиборга олинмайди.

Ўқитувчи ва касбий таълим яхлит ҳолда ташҳиснинг ушбу даражасига чиқиши фақатгина аниқ мезонлар ва уларга мос ташҳисий инструментарийни ишлаб чиққандагина мумкин бўлади. Шунинг учун ушбу жараённинг битта ташкил этувчиси - ўқиб бўлинганлик ташҳисига тўхталиб ўтамиз.

Ўқиб бўлинганлик – ўқиш натижасидир, яъни ўқувчилар томонидан билим, ўқув ва кўникмалар тизимининг эгалланишидир.

Ўқиб бўлинганлик даражаси ўқув материалининг маълум мазмунини ўзлаштириш даражаси билан аниқланади.

Ўқиб бўлинганлик ташҳиси ўз ичига қуйидагиларни олади:

- назорат (аниқлаш ва ўлчаш), ҳисобга олиш (статистик маълумотларни тўплаш) ва билим, ўқув ва кўникмаларни баҳолаш;

- олинган маълумотларни таҳлил қилиш, ўрганувчиларнинг ўқиш жараёнида силжиш динамикасини, унинг ривожланиш тенденцияси ва истиқболларини, тузатишнинг зарур йўналишларини аниқлаш.

Назорат функциялари. Талабаларнинг ўқув фаолияти самарадорлигига ташҳис қўйишнинг асосий инструменти сифатида назорат ўқув –тарбиявий жараёнда бир қатор бошқа функцияларни ҳам бажаради :

- назоратнинг дидактик (ўргатувчи) функцияси шундан иборатки, назорат жараёнида талабада бўлган барча билим ва ўқувлар фаоллашади, уларни мустахкамлаш, умумийлаштириш, тизимга келтириш содир бўлади. Шу нуқтаи назардан назоратнинг ҳар бир тури ўзига хос ўргатувчи ролни ўйнайди. Масалан, зачет (синов) ва имтиҳонлар фақатгина талабаларнинг ўқув курси мазмунини

Ўзлаштириш сифатида эмас, балки бутун ўқув материални тизимлаштириш ва умумлаштириш, ўрганилаётган фанни ва уни ўрганиш жараёнида касбий фаолиятни яхлит тасаввур қилишни таъминлайди. Шунинг учун талабаларни назоратнинг ушбу шаклларида озод қилиш тенденцияси (уларнинг семинар ва амалий машғулотлардаги ўқув фаолияти натижаларига кўра) ҳар доим ҳам мақсадга мувофиқ эмас;

назоратнинг тузатиш киритувчи функцияси талабаларнинг билимлари, уқувлари, кўникмаларидаги бўшлиқларни аниқлаш ва уларга тузатиш киритиш, такомиллаштиришга йўналганлигидан иборат. Ушбу ҳолат қисман назорат жараёнининг ўзида рўй беради;

ундовчи (мотивланган), мўлжал берувчи функцияси. Назорат ўқишнинг қўшимча стимулидан иборат, талаба назоратдан ўтиш жараёнида ташқи баҳолаш, баҳога эмас, балки ўрганишда, навбатдаги мустақил таълимда олдинга интилиш шароитларида мотивациянинг муҳим элементини ташкил қилади;

назоратнинг ривожлантирувчи функцияси шундан иборатки, у талабаларнинг ижодий салоҳиятини, уларнинг рефлексия ва ўз-ўзини таҳлил қилишга қобилиятларини ривожлантириш билан боғлиқ;

назоратнинг тарбиявий аҳамияти талабанинг ўзини англашга, унинг муваффақиятга, эътироф этилишга бўлган эҳтиёжларини қондириш, назоратнинг масъулиятни шакллантиришга таъсири, ўзини ташкиллаштиришга бўлган қобилиятлар ва талабанинг иродасини ривожлантириш билан аниқланади.

Тескари алоқа тизимини қуришга қўйиладиган талаблар. Назоратни муваффақиятли ташкил қилиш ўқитувчининг ўқувчилар билан тескари алоқа тизимини қуришга қўйиладиган маълум бир талаблар бажарилганда амалга ошади.

1. Психологик қулай шароитларни яратиш. Одатда назорат ўқувчилар томонидан ўқитиш жараёнининг энг ноқулай босқичи сифатида қабул қилинади. Талабаларнинг ўқув фаолияти натижаларини текшириш ва баҳолаш жараёнида уларда кўрқув, асабийлашишнинг пайдо бўлиши, кўпроқ ҳосил қилинадиган атмосфера билан боғлиқ, баъзида бу ҳолат ўқитувчилар томонидан янада кескинлаштирилади. Ушбу зўриқишни қуйидаги шароитлар бажарилганда бартараф қилиш мумкин:

ҳар бир талаба томонидан ўқув материални ўзлаштиришни назорат қилиш тизимли, бутун ўқитиш жараёни давомида амалга оширилиши лозим. Бу зўриқиш ҳолатини олади ва “сўрайди - сўрамайди” деган ҳавотирдан холи бўлади. Бу нуқтаи назардан В.Ф.Шаталова тажрибаси қизиқарлидир. У таянч конспектлар асосида назорат тизимини ишлаб чиқди. Бу тизим машғулотда ҳар бир ўрганувчидан бир неча бор сўраш ҳамда турли хил метод ва усулларнинг бирикмасини қўллаш имконини беради;

талабаларга назоратнинг альтернатив форма ва методларини танлаш, ҳар бирининг қобилиятига кўра ўқув материални топшириш вақтини аниқлаш имконини беради. Ушбу мақсадда ўқитишнинг яққалаштирилган ва дифференциаллаштирилган технологияларидан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқ;

психологик комфортнинг энг муҳим шарти педагогнинг ҳар бир талабага бўлган самимий муносабати, уни эшитишга, қўллаб –қувватлашга тайёрлигини намоиш қилиш;

шу билан бирга ўз-ўзини назорат қилиш форма ва методларидан ҳам фаолроқ фойдаланиш зарур, бу ҳам текшириш жараёнида зўриқиш ва тортинчоқликни камайтиради.

2. Назоратнинг объективлиги кўпинча ўқитувчининг юқоридаги талабларга қанчалик риоя қилишига ҳамда қуйидаги шартларни нечоғлик бажаришига боғлиқ:

қатъий баҳолаш мезонларига, ўқув материални ўзлаштиришнинг ҳамма даражаларини аниқлашга имкон берадиган аниқ ва илмий асосланган диагностик тест вазифаларига эга бўлиш;

назорат вақтида ўрганувчиларга таклиф қилинадиган вазифалар улар ўрганган ўқув материали доирасидан четга чиқмаслиги ва талабалар томонидан онгли равишда қабул қилинган, ўзлаштириш мақсадлари (эталонлари)га мос бўлиши лозим;

билим, ўқув ва кўникмаларни текшириш ва баҳолаш давомида ўқитувчи ўзининг шахсий симпатия ва антипатияларига кўра эмас, балки мавжуд мезонларга суяниши керак ҳамда талабанинг ҳар қандай олдинга интилишини рағбатлантириши лозим;

объективлик назоратининг турли форма, усул ва кўринишларидан фойдаланиш ҳисобига ҳам таъминланади. Улар билимларнинг турли параметрларини аниқлашга (13-жадвал) ҳамда ҳар бир талабанинг ўқиш натижалари тўғрисида тўлиқ ахборотга эга бўлишни таъминлайди.

3. Назорат ва ўз-ўзини назоратнинг бирлиги - шахсга мўлжалланган касбий ўқитиш шароитларида энг муҳим талабдир. Яъни талаба секин-аста ўзаро назоратдан ўз-ўзини назорат қилишга ўтади. Бу эса уни мутахассис бўлишини, ўз касбий фаолиятининг субъекти бўлишни таъминлайди.

Назорат турлари ва шакллари. Ўқитиш натижаларини назорат қилишга қўйилган асосий талабларни ҳамда унинг етакчи функцияларини рўёбга чиқариш шарти талабаларнинг билим, ўқув, кўникмаларини текширишнинг турли кўриниш ва шаклларида фойдаланишдир. Анъанавий тарздаги назорат турлари ва шакллари қуйидагилардир:

1). Бошланғич (кириш) назорати ўқув курси ёки янги бўлимни ўрганишдан олдин амалга оширилади. У ўқувчилардаги ўқимишлилик (билимлилик) даражасини, яъни улардаги ўқув материални олдинги босқичларда ўзлаштириш натижаси бўлган нақд билимларни аниқлашдан иборат. Кириш назорати куйидагилар учун имкон яратади:

- талабаларнинг билиш имкониятларини аниқлаш ҳамда ўқитишни яқкалаштириш ва дифференциаллаштириш учун;

- талабаларнинг бошланғич билимлар ҳолатига ташҳис қўйиш ва шу асосида унинг ўқишдаги кейинги ҳаракатини кузатиб бориш.

2). Жорий назорат. У ўқишнинг барча босқичларида амалга оширилади: бевосита билим, ўқув ва кўникмаларни ўзлаштириш, мустаҳкамлаш, умумлаштириш жараёнида ҳамда талабаларнинг билим, ўқув ва кўникмаларини тезкор ташҳислаш ва тузатиш, такомиллаштиришга имкон беради, уларни ҳар бир дарсда ўрганишга ундайди.

3). Даврий (оралик) назорат. Назоратнинг бу тури бирор мавзу, бўлим бўйича талабаларнинг ўқув фаолиятини тугаллайди ва билимларни умумлаштириш ва тизимлаштиришни, талабалар томонидан маълум, мантиқий тугалланган ўқув материали мазмунини ўзлаштириш самарадорлигини аниқлашни мақсад қилиб қўяди. Оралик назорат билимларни барча ўзлаштириш даражаларида текширишни назарда тутди ва ўқитувчига мазкур босқич самарадорлиги тўғрисида хулоса қилишга имкон беради.

4). Якуний назорат ўқув материални бутун курс бўйича ёки курснинг катта бўлими бўйича умумлаштириш ва тизимлаштириш вазифасини бажаради. Одатда семестр охирида ёки ўқув йили охирида зачет, имтихон шаклида амалга оширилади.

5). Қолдиқ билимларни аниқлаш назорати. Назоратнинг ушбу тури зачет, имтихон топшириб бўлгандан сўнг маълум вақт ўтиб ўтказилади ва у ўзлаштиришнинг мустаҳкамлигини аниқлашга қаратилган бўлади (масалан, кейинги йил ёки семестр бошида). Бу талабаларнинг «топширдим - унутдим» қабилидаги психологик ҳолатларнинг пайдо бўлишининг олдини олади.

Б) ўқитиш натижаларини комплекс текшириш. Унинг мақсади ўқув материални бир эмас балки бир неча фанлар бўйича ўзлаштириш даражасини бир вақтда аниқлашдан иборат бўлади. Асосан мутахассисларни аттестациядан ўтказишда қўлланилади ва амалий ишлаб чиқариш ишларини бажариш, ишлаб чиқариш вазифаларини ечишни назарда тутди.

Диплом лойиҳалаш ишлари одатда шундай функцияларни бажаради.

Юқорида санаб ўтилган назорат турлари билим, уқув ва кўникмаларни текширишнинг тур хил шакл ва меторлари ёрдамида амалга оширилиши мумкин:

1) Оғзаки текшириш: индивидуал ва фронтал сўров; кичик гуруҳларда ўзоро сўров (статик, динамик ва ўзгарувчан жуфтликларда, синов ва имтихон) талабаларнинг ўқув фаолиятини оғзаки текшириш назоратнинг бошқа турларига қараганда ўз камчилик ва устунлик томонларига эга. Устунлик томони ўрганувчиларнинг коммуникатив, интеллектуал имкониятларини ривожлантириш, ўрганилаётган материалга шахсий мунособатларини аниқлашдаги ролдан иборат. Бунда оғзаки текширишнинг турли методлари турлича дианостик, ўргатувчи ва ривожлантирувчи потенциалга эга.

Якка сўров юқорида санаб ўтилган барча ютуқли жихатларга эга, бироқ катта вақт харажатларини талаб қилади, шу билан бирга башқа талабаларни ҳам фаоллаштириш (жавоб берувчига саволлар бериш, тўлдириш, жавобни рецензиялаш ва ҳ.к) ни талаб қилади;

Фронтал сўров (репродуктив ва эвристик суҳбат) катта сондаги талабаларни жалб қилиш имконини беради, бироқ ўқув материални ўзлаштириш чуқурлигини, билимларнинг тизимлилигини ва уларни баён қилиш мантиғини аниқлашга имкон бермайди, талабалар нутқини интенсив ривожлантиришни таъминламайди. Бу нуқтаи назардан жамоавий бир-бирини ўқитиш технологиясида ишлаб чиқилган ўзоро назорат метод ва усуллари самаралироқ. Бироқ бунда ўқитувчи учун тескари алоқани олиш қийинчилик туғдиради.

2) Ёзма текшириш: назорат ишлари индивидуал вазифалар (карточкалар, рефератлар, курс ишлари ва диплом лойиҳалари). Ёзма сўровнинг асосий ютуғи (устунлиги) талабалар ишининг мустақил характердалигидир. Бу индивидуал вазифалар берилган холда ушбу назорат турининг объективлилигини таъминлайди. Ёзма назорат ўз ўқув фаолиятлари натижасини уларни эталон билан солиштириш асосида холисона боҳолашга имкон беради, кўпчилик талабалар учун психологик жихатдан анча қулай айниқса интровертлар учун. Шу билан бирга педагогнинг амалий ишида ёзма назоратнинг кўпроқ бўлиши талабалар оғзаки нутқининг ривожланишини чегаралаб қўяди.

3) Амалий (сўров) текшириш (амалий назорат ишлари, лаборатория ишлари). Назоратнинг амалий форма ва методлари талабалар томонидан конкрет профессионал уқув ва кўникмаларнинг ўзлаштирилиш даражасини аниқлаш имконини беради. Шу билан бирга уларнинг назарий билимларини ўзлаштириш даражаси, уларни тажрибавий ва амалий фаолиятда қўлашга тайёрликни аниқлаш имконини беради.

4) Дастурлаштирилган сўров (компьютерли назорат қилувчи дастурлар ва ҳ.к). 60-70 йилларда дастурлаштирилган ўқитиш технологиясини ишлаб чиқиш ўқитувчига тескари алоқани тез олиш ва бир вақтда ҳамма ўқувчиларнинг

билимини текширишга имкон берадиган бир қатор машинали ва машинасиз дастурлаштирилган сўраш методларини яратишга олиб келди.

Тезкорлиги билан ажралиб турадиган ушбу назорат тури, баъзи-бир чеклашларга эга. Уларнинг энг асосийси педагог ва талабалар ўртасида бевосита контактнинг йўқлиги, бутун ўқув материални талабалар томонидан ўзлаштирилиш даражасини чуқур ва тўлиқ билиш мумкин эмаслиги. Ҳозирги вақтда компьютерли назоратга қайтиш сабаби компьютерга осон киритиладиган ва ўқитиш натижаларига ташҳис қўйишнинг юқори самарадорлигини таъминлайдиган тест вазифалари тизимини ишлаб чиқиш билан боғлиқ.

5). Назоратнинг аралаш шакли (зичлаштирилган сўров) ўқув фаолият натижаларини текширишнинг бир неча шакл ва методларини бир вақтда қўллаш асосида амалга оширилади.

Шундай қилиб, ўқитиш натижаларини ташҳислаш самарадорлиги ўқувчи томонидан назоратнинг ҳамма кўриниши ва методларидан комплекс фойдаланганда таъминланади. Юқорида санаб ўтилганлардан ташқари буларга тест вазифалари, кесишма сўров, диктант, экспресс-сўров, кроссвордлар, ребуслар, ўзаросўров, конкурслар, викториналар, ижодий ишлар, иншо, рефератлар, назорат ишлари ва бошқалар кирилади.

Синов ва имтхонлар. Якуний назоратининг ушбу шакллари ҳар бир фандан ўзлаштирилган билимларнинг тизимлилиги, англаш чуқурлиги ва ишлаб чиқариш масалаларини ечишда уларни комплекс қўллаш уқувларини эгалашни кўзда тутди. Синов ва имтихонларга турлича муносабат талабларнинг қисқа вақт ичида турли курслардан катта ҳажмдаги ўқув материалларини ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган стресс вазиятларни юзага келтиришидан иборат. Бундай муносабат синов ва имтихонларда билимларни текширишнинг репродуктив характери билан боғлиқ.

Ушбу муаммоларни бартараф қилиш, олдини олиш учун билетларда билим, уқув ва кўникмаларни ўзлаштиришнинг ҳамма даражаларини (нафақат репродуктив, балки ижодий) аниқлашга имкон берадиган саволларни киритиш, уларда назорат ва амалий саволлар, турли мураккабликдаги ишлаб чиқариш масалалари бўлиши лозим.

Келгусида якуний назоратнинг форма ва методларини такомиллаштириш лозим.

Механик ёдлаб олиш ва кўчиришни йўқ қилиш учун савол ва вазифалар характерини ўзгартириш зарур: билимларни оддий такрорлаб беришни олдини оладиган ижодий характердаги ўқув масалларини бериш лозим ҳамда ўқув қўлланмалар, маълумотномалар ва ҳ. к. лардан фойдаланишга рухсат бериш керак.

Ўқитувчи талабага иккита савол танлашни таклиф қилиши мумкин: биттаси талаба яхши биладиган, бошқаси эса у жавоб бериши қийин бўлган. Бунда талаба 2-саволда нима у учун мураккаблигини тушунтириб бериши лозим.

Имтихон ва зачет топширишни жуфт бўлиб ёки микро гуруҳларда (3 киши бўлиб) ташкил қилиш мумкин: ҳар бир талаба битта саволли билет олади ва шу савол бўйича асосий жавоб берувчи бўлади, ўз дўстларининг билет саволари бўйича эса уларни тўлдиради ва аниқлаштиради.

Тақсимланган имтихон талабаларнинг ўқув фаолияти натижаларини анча ишончли текшириш учун шароит яратади: ўқув материали блок (модул)ларга бўлинади ва талабалар ҳар бир блокни симестр давомида кетма-кет топширадилар.

Тақсимланган имтихон шароитида вақт харажатларини қискартириш ва талабалар томонидан ўқув фанини ўзлаштиришни тизимли текширишни таъмилашга В. Шаталов – А. Границкая усули ёрдам беради. У талабалар ўқув фаолияти натижаларини ўзаро назорат қилишга асосланган. Ўқитувчи имтихоннинг ҳар бир саволи бўйича эталон жавобларни тайёрлайди ва ҳар бир талабага танланган бир ёки бир нечта саволлар бўйича гуруҳ олдида чиқишни таклиф қилади. Агар талаба жавоби эталонга мос деб қабул қилинса, у ҳолда унга шу савол бўйича ўртоқларини имтихон қилиш ҳуқуқи берилади.

Аудиторга жадвал осиб қўйилади, унда саволлар рақами ва улар бўйича имтихон оладиган талаба фамилияси кўрсатилади. Ўзаро сўров аудитория машғулотларидан ташқари ўтказилади ва ҳар бир талабага билетлардаги барча назарий саволларни топшириш ва ишлаб чиқишга имкон яратади, амалиёт саволларини эса ўқитувчи имтихонга олиб чиқади.

Ижодий синов ёки имтихон. Талабалар фанни ўзлаштириш жараёнида олган билим ва уқувларидан фойдаланиб ижодий лойиҳа ишлаб чиқишади ёки ишлаб чиқаришни моделлаштиришади.

5.2. Махсус фанларни ўқитишга касбий йўналтирилган

технологиялар

Касбга йўналтирилган технология ўқитишнинг касбий технологик тизими шароитида амалга оширилади.

Технологиянинг мақсади – мукамал касбий бошқарув, ишлаб чиқариш технологик, илмий методик, тадқиқот ишлари фаолиятига тайёр бўлган замонавий, рақобатбардош шахсининг касбий тайёрланишини таъминлашдан иборат.

Технологиянинг вазифалари (мақсади):

- ЎМКХ таълим муассасаларининг битирувчиларида ўз касбий билимларига ва касбий фаолиятига яхши муносабатини шакллантириш, таълим дастурларининг кафолатли амалга оширилиши мутахассиснинг сифатли тайёрланиши ва режалаштирилган даражага эришиш, унинг шахсий ижодий потенциални ривожлантириш.

- Жамиятда ўзини кўрсатишга тайёрлиги, тарбиянинг мукамал йўналтирилганлиги.

Касбий-технологик таълимнинг зарурий дастлабки қоидалари қимматли муносабатлар, табиий гуманитар ва маданиятлиги, илмий билимларни ўзлаштириш жараёнининг узлуксизлиги, ижодий билишни шакллантириш, ўқитиш фаолияти фазаларининг материаллашган ва материаллашмаган моддий бутунлаш, шахсга йўналганлик, ақлий фаолиятни шакллантиришдан иборат.

Ўқитиш жараёнининг мақсад ва вазифаларини ташқари, асосий субъектлари – муаллим ва талабалар, улар орасидаги ўзаро муносабатлар билан ҳам аниқланади.

Ўқувчиларнинг ўқув билиш фаолияти илмий билимлар тизимини ўзлаштириш жараёни, таълимдаги ижодий ўзлаштириш ва малакаларининг қадам-бақадам олға ҳаракатини шаклланиши, ақлий ривожланиш ва тарбиянинг бир даврда иккинчисига, босқичма-босқич, бир ўқув дарсидан иккинчисига, дарс фазасининг биридан иккинчисига, педагог ва талабалар ва шунингдек талабаларнинг, жамоавий-индивидуал, ижтимоий-касбий ўзаро муносабатларининг бўлинмас жараёнидан иборат.

Муаллимнинг ўқитиш фаолияти ўқувчилар учун мустақил ўқув-билиш фаолиятининг ташкилий – педагогик шароитларига яратишдан, дидактик, ривожлантирувчи ва тарбиявий масалаларни ақлий, материалланган ва психологик тартиблар ва методлар комплекси, воситалари ва педагогик ўзаро муносабатни шаклланининг кафолатланган ечимини таъминловчи методик ёрдамни амалга оширишдан иборат.

Ўқув дарсининг модели. Касбий технологик ўқитиш тизимида ўқув дарсининг модели (5.1.- жадвал) ўқувчиларни ўқитишнинг компонентлари, функциялари, фаолиятлари ва ўқитувчининг кўмаги бир бутун тузилишига эга.

1 – жадвалда тўла ўқув дарсининг ташкил этувчилари билан талабалар зарурий ва етарли илмий билимлар тузилиши психологик-педагогик тартиблари орасидаги ўзаро алоқасининг тузилиши структураси келтирилган, уларни ўқув-касбий фаолиятнинг аниқ шароитларида ўтказиш ва мужассамлаштирилган билимдорликни шакллантириш, дастлабки билимларини ривожлантириш, ижодий билимларини ва ўзгарувчан малакаларини ташкил этиш. Модел ташкилий, дидактик, технологик компонентларни ўз ичига олади.

5.1.-жадвал

Махсус фан бўйича ўқув машғулотининг модели

Ташкилий қисм

Дидактик ташкил этувчиси

Технологик ташкил этувчиси

I Кириш қисми

(3-7 мин)

Ўқитиш ва қўллаб қувватлаш фаолиятига тўлалигича мақсадли йўналтирилганлик.

1. Талабаларга тақдим этилган ахборотнинг тартиб рақами номланиши ва ўқув материалининг дидактик бирлигини ўзлаштириш даражаси

II Асосий қисм

(25-35 мин)

Таъминловчи биринчи босқич

Шаклланти-

рувчи иккинчи босқич (60-70 мин)

- 1.1. Мақсадлар: ўқитиш фаолиятидаги қўллаб қувватлаш фаолиятидаги
- 1.2. Мазмун: ўқитиш фаолиятидаги қўллаб қувватлаш фаолиятидаги
- 1.3. Биринчи босқичдаги мақсад– ларни амалга ошириш методлари
- 1.4. Биринчи босқичдаги мақсад– ларни амалга ошириш воситалари
- 1.5. Ўқитиш ва қўллаб қувватлаш жараёнида субъектларнинг педагогик ўзаро таъсирларининг шакллари.

2.1. Мақсадлар:

-ўқитиш фаолиятидагига

-қўллаб-қувватлаш фаолиятидаги.

2.2. Мазмун: ўқитиш фаолияти.

Қўллаб - қувватлаш фаолиятлари.

2.3. Иккинчи босқичнинг методларини амалга ошириш.

2.4. Иккинчи босқич мақсадларини амалга ошириш воситалари.

2.5. Ўқитиш қўллаш жараёни субъектларининг ўзаро суҳбатининг педагогик шакллари.

3.1. Мақсад ўқитиш фаолияти.

Қўллаш фаолияти.

Машғулотда ўқув фаолиятининг умумлашган йўналтирувчи асосига шакллантириш.

Талабаларга ўқув фаолиятидаги методлар, усуллар, маросимлар ҳақидаги ўқитиш материални тақдим этиш.

1. Ўқув ақлий ва моддийлаштирилган фаолиятдаги турли тузилишлар, технологиялар, методлар, усуллар, тарзлар қоидалар ҳақидаги билимни ўзлаштириш.

2. Ўқув масалалари, вазифалари, ҳолатлари очиш орқали умумлашган билимларни мустаҳкамлаш.

3. Ҳар бир талаба томонидан хотирадаги ахборотни қайта тиклаш асосида ўқув фаолиятининг йўналтирилган умумлашган асосини шакллантириш.

1. Талабаларга ўқув материалларини тақдим этиш.

2. Жамоавий ўқув фаолиятини ташкил этиш.

3. Хусусий-шахсий ўқув фаолиятини ташкил қилиш.

4. Ўқув фаолиятнинг умумлашган, йўналтирилган асосларининг шаклланишини баҳолаш.

Муммоли ўқитиш методлари; ўқув масалаларининг чегаравий методи.

Муаммоли масалалар, вазифалар, ҳолатлар, муаммолар тўплами.

Ўқув тўғри ва тескари чегаравий масалалар тўплами.

Фронтал – ўқитиш фаолиятини ташкил қилишда ва режалаштиришда, масалалар – вазифалар қўйишди.

Жуфт бўлиб – ўқув муаммолари, масалалари, ҳолатларининг, биргаликдаги фаолиятини моделлаштиришда

Шахсий - ўқитишнинг шахсига хос фаолиятини моделлаштиришда.

Умумлашган йўналтирилган асосларни аниқ ўқув амалий, ишлабчиқариш фаолиятига ўтказишнинг психологик тайёргарлигини шакллантириш. Аниқ ақлий ва моддийлаштирилган ўқитиш фаолиятидаги ўқув материалларини талабаларга тақдим этиш (жуфтлик - ўқув масалаларнинг коллектив) фаолиятдаги ечимини моделлаштиришда; Шахсий - ўқув масалалардаги шахсий фаолият ечимини моделлаштиришда

1. Шакллантириш умумлаштириш асосида йўналтирилган ўқитиш фаолияти асосида ўқув фаолиятини ақлий ва моделлаштирилган билимларини шакллантириш.

2. Дастлабки билимга моддийлаштирилган билимлар асосида ўқув, ўқув-амалий, ишлабчиқаришда моддий билимларни шакллантириш.

1. Талабалар учун ўқув материалларини тақдим этиш.
2. Биргаликдаги ўқув фаолиятнинг кўчирилишини ташкил этиш.
3. Шахсий ўқув фаолиятининг кўчишини ташкил қилиш.
4. Умумий йўналтирилган асосларни ўқув ёки ўқув – касбий фаолиятнинг аниқ шароитига ўтказишда ҳар бир талабанинг психологик тайёрлигини баҳолаш.

Ўқитишнинг муаммоси методлари: ўтказишнинг чегаравий ўқув масалаларини ечиш методи, мақсадни қабул қилиш, рефлексия; диалогик суҳбат, ижодий ва айланувчан малака ҳосил қилиш, ролли ўйинлар, ижтимоий психологик тренинглар.

Муаммоли масалалар, вазифалар, ҳолатлар, муаммолар, «ўтказиш учун» чегаравий масалалари, макетлар, моделлар, тренажерлар, ўқув стендлари, асбоб ускуналар тўплами.

Жуфтлик – жамоавий фаолиятдаги ўқув масалаларини ечишни моделлаштиришда; шахсий – шахсий фаолиятли ўқув масалаларини ечишни моделлаштиришда.

1. Дастлабки билимларни ривожлантириш.
2. Техник, мистер, бригадирнинг касбий фаолиятида айланма ва ижодий кўникмаларни шакллантириш.

Машқлар асосида кўникмаларни шакллантириш учун талабаларга ишчи ўринларни тақдим этиш.

1. Харакатланувчан кўникмаларни кўп марта такрорлаш асосида яратиш.
2. Қайта ишланган технологиялар, тартиблар, усуллар, таъсирлар асосида ижодий малакаларни шакллантириш.

1. Ўрнатилган давлат стандартлари асосида ўқув элементларини ўзлаштириш мақсадларига эришилганлиги ҳақида.

2. Ўқитишдаги ҳар бир талабанинг олган баҳосини эълон қилиш.

3. Талабалар кейинги ўқув машғулотининг мақсади билан таништириш.

Ташкилий бўлими кириш, асосий ва яқунловчи қисмларни ўз ичига олади. Ўқув машғулотининг режасида кўзда тутилган кириш қисми ўрганувчи ўқув гуруҳини ташкил қилиш, уларнинг педагогик ўзаро алоқага тайёрлигини баҳолашда фойдаланилади. Ўқувчилар ва муаллим фаолиятининг мазмуни дидактик ва технологик ташкил этувчиларида қаралади. Дидактик моделнинг асосий қисми: икки қисм назарий ва уч қисми амалий машғулотлардан: таъминловчи, шакллантирувчи, натижаловчи (практик) ташкил топади.

Кириш қисмини дидактик ташкил этувчиси қимматли-мақсадли технологик таклифларни ўз ичига олади. Ўқув машғулотининг ҳар бир асосий босқичида: мақсад, муаллим ва ўқувчилар фаолиятининг мазмуни ва шунингдек методлар, мақсадини амалга ошириш ва воситалари ва ўқитиш, қўллаш жараёни субъектларининг педагогикавий ўзаро муносабатлари қисқача баён қилинади.

Ўқув машғулоти асосий қисмини тузилишидаги технологик ташкил этувчиси ўқувчиларнинг ўқув билиш фаолиятидаги тизимли комплексининг илмий – методик, ҳар бир босқичдаги муаллим фаолиятининг ўргатувчи қисмини ўз ичига олади. Тизимли тўпلام: мақсадлар ўқувчилар ва ўқитувчи педагогик фаолиятининг мазмунини, педагогикавий ўзаро муносабатининг методлар йиғиндиси восита ва шакллари ўз ичига олади. Тизимли комплекслар, бутунлик тузилишлиги, элементларининг ўзаро боғлиқлиги ўз-ўзини ташкиллаштириши, турғун ҳаракат механизмнинг киритилганлиги тамойилларини ҳисобга олган ҳолда ўқитувчи томонидан ишлаб чиқилади.

Муаллим ва талабалар фаолиятининг технологияси, ўқув машғулотларининг асосий қисмини биринчи босқичда таъминлашни ташкил этувчиларга қуйидагилар киради:

- турли конструкциялар, технологиялар, методлар, усуллар, услублар, ўқув фаолиятининг қоидалари ҳақида ўқувчилар томонидан ўзлаштирилаётган билимлар: таълим қимматлари каби улар натижаларини ўзлаштиришли тушуниб етиш; шакллантирилган қимматбаҳо нисбатан педагогик даражаларининг баҳолаши;
- чегаравий ўқув муассасалари, топшириқлари, ҳолатларини ечиш орқали умумлашган билимларни мустақамлаш, шахсий бойлик ҳисобида уларни ечиш методларини ўзлаштириш;
- ўқитувчининг ёрдами ва кўмагида ҳар бир мустақил ўқувчиларнинг хотираси бўйича катта тиклаш йўли билан ўқув-касбий фаолиятга йўналтирилган умумлашган асосни шакллантириш, уларни таълим бойликлари сифатида қабул қилиш;
- гуруҳли – индивидуал ўқув билиш фаолиятини ташкил қилиш мақсадида ўқувчиларга муаллим томонидан ўқув материалларини тақдим этиш;

- ўқув параларининг кичик ўқув гуруҳларида руҳий, инсонпарварлик муносабатларни шакллантирувчи муаллим билан ўқувчилар билан биргаликдаги фаолиятини муаллим томонидан ташкил қилиш;
- ўқувчиларнинг шахсий мустақил ўқув фаолиятини ташкил қилиш;
- ўқувчиларда мустақил ўқув фаолиятининг асосига йўналтирилган умумлашган, ҳар бири томонидан умуминсоний ва касбий бойликларни тушиниб ўзлаштирилган, ўзининг «мен»га бўлган даражаси ва сифатини муаллим томонидан баҳолаш.

Ўқувчиларнинг умумий назарий асослари аниқ шароитдаги ўқув, ўқув касбий, амалий фаолиятига мустақил ўтказишга психологик тайёрлигини шакллантириш юқори даражадаги интеллектуал кучланишни, бутунликдаги ақлий ва моддийлашган ҳаракатларни ақл билан бошқаришини кўзда тутди. Бу эса, ўз навбатида, ўқувчиларга юқори бўсағали ўқув малаларини ечиш учун кўпроқ умумлашганликдан камроқ умумлашган ҳолатларга, масалаларга, мақсадларга, лойиҳаларга, режаларга, касбий фаолият натижалари кўзда тутди.

Қаралаётган бўсағавий ўқув масалаларининг турининг фаолиятли асосини мақсад – лойиҳа – маҳсулот (натижа) модели ташкил этади. Мақсадли фаолият дастурига кетма–кет ўтиш тизими Б.Ф.Ломов, В.Д.Шадриковлар томонидан баён қилинган ва қоида бўйича маъқулланган фаолият усули сифатида тақдим этилиши мумкин.

Ажратиб олинган бутунликда тузилиш элементлари бирлаштирилган. У ўзида турли даражада умумлаштирилган маълум чегаравий потенциалларга мос келувчи касбий фаолият дастурига эса маълум мақсад бўйича касбий фаолият натижаси маҳсулот олиш учун масалани ечишда энг катта интеллектуал кучланганликни талаб қилади.

Талабаларнинг ўқиб-билиш технологиясида муаллимнинг илмий-методида, ўргатиш фаолиятининг учинчи натижавий ўқув фаолият босқичи уларда ижодий билишни шакллантириш зарурлигидан иборат. Бу ўқув ишлаб чиқариш амалиёти вазифасини ўқув, ўқув-амалий ва ўқув ишлабчиқариш фаолиятидаги сўнгги ўқув масалалари сифатида фойдаланишни кўзда тутди. Авваллари касбий фаолият асосига умумлашган ҳолда йўналтирилган кетма-кетликда тўлалигича шакллантириш, сўнг – уларни ўқув амалиёт фаолиятининг аниқ шароитига ўтказишни билиш (ўқув машғулотининг иккинчи босқичида) мавжуд қарама-қаршилиқларни ечади, бу эса ўқув машғулотининг учинчи босқичида тушиниб етилган ижодий билимдонликни шакллантириш учун тизимли мақсадни таъминлайди.

Ўқув машғулотининг яқунловчи қисмидаги баҳолаш, исботлаш фаолиятида, талабалар ва муаллим томонидан эришилган даража ва сифат бўйича ўқитиш функциясини амалга ошириш, талабаларни ечилган ўқув масалаларнинг ҳосиллиги

даражаси бўйича ва тарбияланганликни – ҳар бир ўқувчи шахснинг йўналганлик даражаси бўйича объектив баҳолаш амалга оширилади.

Касбий – технологик ўқитишнинг самарадорлиги. Касбга йўналтирилган ўқитиш технологияси унинг самарадорлигини аниқловчи муҳим устунликларга эга.

Самарадорликнинг энг аҳамиятли кўрсаткичлари:

- қаралаётган технологиянинг ўқитиш самарадорлиги бўйича;
- технология ўрта босқич мутахассисларининг тайёргарлик даражаси ва сифати давлат таълим стандартларининг талабини кафолатланган ҳолда бажарилишини таъминлайди;
- ўқув жараёнида ижодий фаол, аҳамиятли йўналтирилган шахс касб–мутахассисни, яратиш учун зарурий ва етарли шароитлар яратилади;
- технология талабаларнинг мустақил ўрганиш, ақлий ривожланиш ва тарбиясига қаратилиши дидактик тузилиш механизми, уни мослашишга эга;
- технология жараёнининг ҳақиқий мониторингини ва ўқувчиларнинг тайёргарлик натижаларини, уларни қийинчиликлардан чиқаришни, билишга интилишни ёқлаш ва ривожлантириш ишни амалга оширишга имкон беради;
- талабаларнинг муаллим ўқитиш фаолиятдан ва ўзларининг ўқув-билиш фаолиятдан умумий қониқиши таъминланади;
- технологияда ҳар бир муаллим, унинг касбий педагогик тажрибасидан қатъий назар амалга ошириш мумкин;
- технологияда ҳар бир талаба томонидан, ўргатилган стандарт даражасида, тўғридан-тўғри ўқув машғулотидаги ўқув материални тўла ўзлаштирилиши таълимга имкон яратади.

5.3. Муаммоли ўқитиш технологияси

Тарихга назар. Ўқитишга муаммоли ёндашув Сукрот замонидаёқ бошланган. Бу ёндашув америкалик файласуф, психолог ва педагог Д.Дьюи ишларида ўзининг назарий асосини топди. Д.Дьюи болаларнинг эҳтиёжларини ўқитишнинг бошланғич асослари сифатида қараган. У эҳтиёжларни инстинктлар (ижтимоий, конструкторлик, бадий, тадқиқий) каби таърифлаган. Ўрганувчи материални элементар эшитиш ва ҳис қилиш органлари асосида қабул қилиш билан эмас, балки билимларга бўлган эҳтиёжни ихтиёрий тадқиқий фаолият асосида қондириш

натижасида ўзлаштиради. Ўқитувчининг вазифаси талабаларнинг мустақил тадқиқий ишларини таҳлил ва ташкил қилишдан иборат бўлади. Бу уларнинг бирдан пайдо бўлган қизиқиш ва эҳтиёжларини амалга оширишнинг зарурий шарти ҳисобланади.

Д.Дьюи ўқитиш жараёнини ўрганувчининг қуйидаги босқичларни ўз ичига олган фаолияти сифатида таърифлаган:

- ўрганувчида қийинчилик ҳолатининг пайдо бўлиши;
- қийинчиликнинг сабабини аниқлаш;
- «агар . . . бўлса, у ҳолда . . .» каби таклиф ва фаразларни илгари суриш;
- фаразларни мантиқий текшириш;
- фаразларни амалда (тажриба йўли билан) текшириш.

Ўқитишнинг асосий шарти ўрганувчиларни амалий фаолиятга, ўйинга, меҳнатга жалб қилишдан иборат бўлади. Бунинг натижасида бирор нимани («ўрганишни истайман», «буни бажаришни хоҳлайман» ва ҳ.к.) эгаллашга эҳтиёж туғилади. Шундай қилиб ўрганувчи объект эмас, балки ўз ўқув фаолиятининг субъектига айланади.

Муаммоли ўқитишнинг психологик жиҳатлари 1920-1930 йилларда очилган эди. Унда муаммоли ўқитиш асосида ётган фикрлашнинг психологик қонуниятлари очиб берилган.

Бу турдаги ўқитишнинг анъанавий (тушунтириш-кўргазмали) ўқитишдан фарқи талабаларнинг назарий ва амалий муаммоларни ечиш жараёнида янги билимларни олишга йўналтирилган тадқиқий фаолиятларидан иборат.

Муаммоли ўқитиш - ўқитувчи раҳбарлиги остида муаммоли вазиятлар ҳосил қилиш ва уларни ечиш бўйича ўрганувчиларнинг фаол мустақил фаолиятини ташкил қилишдир. Натижада касбий билим, кўникма, ўқув ва фикрий қобилиятларнинг ривожланиши рўй беради.

Муаммоли ўқитишнинг ўзига хослиги ва кўпқирралилиги қуйидаги масалаларни самарали ҳал қилишда намоён бўлади:

- ўқишнинг ички мотивациясини рағбатлантириш;
- билишга қизиқишнинг ортиши;
- мустақилликнинг шаклланиши;

- ижодий қобилиятлар, тасаввурнинг ривожланиши;
- касбий таълимий муҳитда ўзини англаш шароитларининг ҳосил қилиниши;
- коммуникатив кўникмаларнинг ривожланиши;
- ўрганилганларнинг мустаҳкамланиши;
- эътиқодларнинг шаклланиши;
- тадқиқий фаолият одатий кўникмаларининг эгалланиши.

Бироқ таълимий муассасаларнинг амалиётида муаммоли ўқитишнинг ўйланган ва тизимли тадбири кам учрайди. Кўпинча ўқитувчилар унинг асосий ғояларини формал равишда тушунадилар ва муаммоли ўқитишни савол-жавоб шаклида талқин қиладилар. Шу билан муаммоли саволнинг ўзига хослигини бузишади ва уни информацион, етакловчи, қўллаб-қувватловчи ўқитиш шакли билан алмаштиришади. Шунинг учун муаммоли ўқитишнинг асосий категорияларини ва уни самарали қуриш технологиясини очиб бериш масаласи туради.

5.3.1. Муаммоли ўқитишнинг структураси, унинг даражалари ва методлари

Муаммоли ўқитиш структураси қуйидагилардан ташкил топган:

- мос муаммоли вазиятни келтириб чиқарувчи ўқув муаммоси;
- уни ечиш бўйича таклиф ёки фаразлар;
- илгари сурилган фаразларни асослаш, яъни турли хилдаги исботлар (назарий, тажрибавий, далилий);
- хулоса.

Элементларнинг бу блоки асосий блок бўлиб, у муаммоли тузилган блок деб аталади. У муаммоли ўқитишни ташкил этишда турли хил брикма ёки ягона кўринишда бўлиши мумкин. Агар қўйилган муаммо фақатгина битта фаразни илгари суриш ва уни исботлаш асосида ечилса, у ҳолда бу моноструктура бўлади. Агар муаммони ечиш давомида бир қатор фаразлар қилинса, у ҳолда биз параллел типдаги полиструктурага эга бўламиз. Уни схематик кўринишда қуйидагича ифодалаш мумкин:

Фараз1 Исбот1 Хулоса1 Нотўғри

Фараз2 Исбот2 Хулоса2 Нотўғри

Муаммо

Фараз3 Исбот3 Хулоса3 Тўғри

.....

1-расм. Параллел турдаги муаммоли ўқитиш структураси.

Агар қўйилган муаммо катта бўлиб, уни кетма-кет ечиладиган кичик муаммоларга бўлиш мумкин бўлса ва кичик муаммони ечиш бошқасини келтириб чиқарса, у ҳолда бу кетма-кет турдаги полиструктурали муаммоли ўқитиш бўлади.

Муаммо Кичик муаммо Фараз1 Исбот1 Хулоса1 Кичик муаммо Фараз2
Исбот2 Хулоса2 Кичик муаммо Умумий хулоса.

2-расм. Кетма-кет кўринишдаги муаммоли ўқитиш структураси.

Кўпгина тадқиқотчилар муаммоли ўқитиш назариясида муаммолиликнинг бир нечта даражаларини ажратишади. Тадқиқот иши энг юқори даража ҳисобланади. Унда ўрганувчилар мустақил равишда муаммони илгари сурадилар ва уни ечадилар. Бу даражага тадқиқот методи мос келади. У муаммоли амалий ва назарий вазифалар шаклида амалга оширилади.

Қисман-изланувчан даражада муаммоли вазият ўқитувчи томонидан қўйилади, ечим эса ўрганувчилар томонидан мустақил равишда ўқитувчи раҳбарлигида топилади. Бу муаммолиликнинг ўрта даражаси бўлиб, у эвристик-мулоқот усули асосида ташкил қилиниши мумкин. Эвристик характердаги суҳбат шаклида амалга оширилади.

Муаммолиликнинг энг қуйи даражаси – бу муаммоли баёндир. Унда муаммони ўқитувчининг ўзи қўяди, шу йўл билан талабаларда муаммоли вазият ҳосил қилади, ўзи фаразларни илгари суради ва уларни исботлайди. Бунга мос метод

муаммоли баён методи дейилади, у муаммоли характердаги маъруза шаклида амалга оширилади.

5.3.2. Муаммоли вазият ва уни қуриш технологияси

Муаммоли вазият – муаммоли ўқитишнинг асосий категорияси ҳисобланади. Илмий адабиётларда унга кўплаб таърифлар келтирилган. Барча таърифларда қуйидагилар эътироф этилган, яъни муаммоли вазият ўрганувчиларнинг маълум психик ҳолатини аниқлайди, у ирода акти ҳисобланади, унинг асосида ошкор ёки англанилмаган интеллектуал қийинчилик ётади, у инсон янги далилларни ўзида мавжуд бўлган билимлар ёрдамида тушунтира олмаганда пайдо бўлади. Ундан ташқари қийинчилик ҳолати муаммоли вазиятсиз ҳам пайдо бўлиши мумкин, масалан, талаба бирор сабаб туфайли ўқитувчи берган масалани ечишга қийналиши мумкин. Бу қийинчилик ҳолатининг бўлиши муаммоли вазиятнинг асосий мезони эмаслигини билдиради. Қийинчилик ҳолати йўлдош элемент бўлса, асосийси нимада?

Илмий-педагогик адабиётларни таҳлил қилиш натижасида шунга амин бўлдикки, муаммоли вазиятнинг етакчи элементи бу аниқланилган ва англанилган зиддият экан. Агар ўрганувчи зиддиятларни аниқласа ва англаса, у ҳолда бу қийинчилик вазиятининг пайдо бўлганини билдиради, демак, буларни ажратиш мумкин эмас, уларнинг бирлиги муаммоли вазият деб аталувчи психологик ҳолатни келтириб чиқаради.

«Муаммоли вазият» тушунчасига берилган кўпчилик таърифларда албатта психологик ҳолат, яъни пайдо бўлган зиддиятларни ечишга интилиш, ҳақиқатнинг илдизига бориб етиш мавжуд. Бошқача қилиб айтганда, муаммоли вазиятда зиддиятларни аниқлаш, уларни қийинчилик сифатида қабул қилиш қизиқишнинг пайдо бўлиши билан бирга олиб борилиши керак. Бусиз, яъни қизиқишсиз муаммоли вазият пайдо бўлмайди. Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб муаммоли вазиятга қуйидагича таъриф бериш мумкин:

1). Муаммоли вазият – бу ўрганувчиларнинг психик ҳолати бўлиб, у қийинчилик сифатида қабул қилинади, уларни ечиш эса янги билимларни талаб қилади.

2). Ўрганувчи зиддиятларни ечишни истайди.

Муаммоли вазият пайдо бўлиши натижасида талабаларнинг онгида муаммо шаклланади. У одатда савол шаклида ифодаланади. Муаммо қанчалик чуқур бўлса, унга қизиқиш ҳам шунча юқори бўлади, натижада унинг ечими ҳам муваффақиятли бўлади.

Ҳозирги замонда катта сондаги зиддиятлар мавжуд бўлиб, улар ёрдамида ўқитиш жараёнида муаммоли вазиятлар ҳосил қилиш мумкин. Энг кўп тарқалган зиддиятлар қуйидагилар:

- маълум ва номаълум орасидаги;
- формал ва ҳақиқий билимлар орасидаги;
- предметга одатий ва ғайриоддий қараш;
- ўзлаштирилган билимлар ва уларни янги амалий шароитларда қўллаш орасидаги;
- паст ёки анча юқори даража орасидаги;
- илмий ва ҳаётий билимлар орасидаги;
- фантазия ва ҳақиқат орасидаги;
- назария ва амалиёт орасидаги;
- маълум бўлган ва янги далиллар орасидаги.

Санаб чиқилган зиддиятларнинг ихтиёрийсидан фойдаланиш мумкин. Бироқ ўқитувчининг асосий вазифаси-уларни топиш учун имкон яратиш, кўрсатиш, етказишдан иборат, яъни зиддиятни шундай «яланғочлаш» керакки, талабаларда юқори эҳтимоллик билан муаммоли вазият пайдо бўлсин. Муаммоли ўқитиш назариясида зиддиятларни кучайтирадиган, ўрганувчилар уларни топиши ва тушунишига ёрдам берадиган услублар кўп: эмоционал таъсир, долзарблик ва кутилмаганлик, парадоксаллик, ғоялар жангги, таққослаш, очиқ қўйилган муаммоли савол ва бошқалар.

Кўпинча бир вақтда бир нечта услублардан фойдаланилади, натижада муаммоли вазият ўрганувчилар учун яна ҳам аҳамиятга эга бўлади.

Муаммоли вазиятни ташкил этиш шакллари турлича бўлиши мумкин, масалан, зиддиятларни вербал тавсифлаш, муаммоли тажриба кўрсатиш, муаммоли вазифани шакллантириш, лабораториядаги тажриба.

Машғулотларда муаммоли вазиятни ташкил қилишга мисол келтирамиз. Масалан, «IP телефония асослари» мавзусини тушунтиришда ўқитувчи мавжуд бўлган маълумотларни узатиш технологиялари ва уларнинг камчиликлари тўғрисида саволлар бериши ва бу муаммони ечиш йўллари талабалар билан биргаликда белгилаб олиши мумкин. Сўнг муаммонинг қандай пайдо бўлганлигини кўрсатади ёки тушунтиради. Муаммоли вазиятни таҳлил қилиш кўникмаларини ҳосил қилади. Нима учун IP технологиясини ишлаб чиқиш зарурияти туғилди? Саволга

талабалар билан бирга жавоб изланади. Муаммони кичик муаммоларга бўлади ва эвристик суҳбат уюштиради. Ахборотни тармоқлардан узатишда юз берадиган асосий муаммолар нимадан иборат? Интернет протоколларнинг афзалликлари нимада? Нутқ кўринишидаги ахборотни сиқиш усуллари тўғрисида гапиради. Муаммо устида фикрлашни ташкил қилади, мантиқий, исботланган жавоблар қуришга ёрдам беради. Талабалар қўйилган саволларга жавоб излашади. Муаммоли саволларга жавоб излаш натижалари оғзаки баён қилинади. Муаммоли савол муҳокама қилинади. IP телефониянинг афзалликлари келтирилади. Ўқитувчи талабаларнинг якуний хулосаларини эшитади ва улар билан биргаликда таҳлил қилади, умумлаштиради ва тизимлаштиради.

Муаммоли ўқитишни ташкил қилишга киришишдан аввал берилган ўқув материални шу технология доирасида мақсадга мувофиқ ўзгартириш зарур бўлади. Бу ҳам ташқи, ҳам ички омиллар, уларнинг ажралмас бирлиги билан аниқланади. Ички омиллар деганда ўқув материалнинг мазмуни ва унинг функцияларига боғлиқ бўлган нарсалар тушунилади. Ташқи омиллар талабаларга мўлжалланган ва уларга боғлиқ бўлган ҳамма нарсалар. Маълумки ўқув материалнинг мазмуни нуқтаи назаридан характери бўйича турлича бўлган катта миқдордаги материалларни муаммоли ташкил қилиш мумкин. Энг аввало бу бирорта тарихий асосга эга бўлган дунёқарашга оид саволларни ўз ичига олган, методологик ва назарий аҳамиятга эга бўлган, аввал ўрганилганлар билан узлуксиз боғлиқ бўлган, курснинг етакчи ғояларини ўз ичига олган, сабаб-оқибат алоқаларни ўз ичига олган ўқув материали бўлиши мумкин.

Ўқув жараёнида муаммоли ўқитишнинг ўрни унинг функциялари билан қалин алоқада боғланган. Шу нуқтаи назардан ҳам ўқув материали имкон берса уни муаммоли баён қилган мақсадга мувофиқ: илмий ижоднинг шартларини моделлаштириш, талабаларга уларга мос келадиган фан методларини кўрсатиш, ижодий фаолиятнинг умумлашган методларини эгаллаш кўникмаларини ҳосил қилиш.

Шундай қилиб ўқув материалнинг мазмуни ва функциясига кўра муаммоли ўқитишни қўллаш чегаралари етарлича кенг. Яна ҳам аниқроқ айтадиган бўлсак, ўрганиш учун мўлжалланган ҳар қандай материални муаммоли баён қилиш мумкин. Ҳақиқатда ҳам шундай, ҳар қандай билиш объекти зиддиятлар билан характерланади. Бироқ материалнинг ҳаммасини муаммоли баён қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Шунинг учун репродуктив ва муаммоли ўқитишнинг нисбатини фақатгина сифат томондан эмас, балки миқдорий аниқлашга уринишлар мавжуд. Масалан, баъзи тадқиқотларда ўқув материалнинг ярмини муаммоли, ярмини анъанавий ўқитиш керак деган хулосага келинган. Бошқа тадқиқотчилар курснинг 3-4 та мавзуларига муаммолар қуриш, қолганларини қисман муаммоларни ечиш йўли билан, қолганларини эса инфор­мацион-рецептив ва ин­структив-репродуктив усуллар билан тақдим этиш лозим деган хулосаларга келишган. Ўйлаймизки бу тавсияларни худди шундай қабул қилиш керак эмас. Ҳар бир аниқ вазиятда ўқув жараёни олиб бориладиган реал шароитлар, ўрганувчиларнинг ривожланиш даражаси, эҳтиёжлари, қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда муаммоли ўқитишни

қўллаш мақсадга мувофиқлигини ўқитувчининг ўзига мустақил ҳал қилиш имкониятини бериш лозим.

Муаммоли ўқитишнинг мақсадга мувофиқлигини аниқлаб ва шу йўл билан биринчи босқични амалга ошириб, иккинчи босқичга – муаммоли вазиятни ташкил қилишга ўтиш мумкин. Бу жараён жуда қийин ва кўп меҳнат талаб қиладиган бўлиб, аниқлик ва қатъийликни талаб қилади. Мана шу босқич муаммоли вазиятни қуриш методикасини ташкил қилади ва қатор кетма-кет келувчи операцион амаллардан иборат бўлади.

Муаммоли вазиятни ташкил қилишга киришишдан олдин инфорацион блокдан ўзлаштирилиши лозим бўлган асосий ахборотни ажратиб олиш керак. Кейинчалик худди шунга муаммоли вазият қурилади. Ўрганилаётган материалдан энг асосий ахборотни ажратиш уни дидактик таҳлил қилиш натижасида амалга оширилади. Кўпинча бундай инфорацион блок сифатида дарсликнинг тушунтирув-кўргазмали матни хизмат қилади.

Навбатдаги вазифа муаммоли вазиятнинг асосини ташкил қилувчи бир қатор зиддиятларни англаш ва уларни ажратишдан иборат бўлади. Бундай зиддиятларни ажратиш юқори маҳоратни талаб қилади. Яъни бир томондан ўз касбий фанининг ҳозирги ва тарихий қирраларини билиш, бошқа томондан диалектик фикрлаш табал қилинади.

Ҳақиқатдан ҳам кўп ҳолларда муаммоли вазиятнинг асоси - зиддият саволнинг тарихида бўлади. Материални чуқур ва мустаҳкам билиш, яъни уни амалда, маиший ҳаётда, ҳар қандай ҳаётий вазиятларда кенг қўллай олиш қобилияти ўқув мақсадлари учун зарур бўлган зиддиятларни осон аниқлашга ёрдам беради. Бироқ саволнинг тарихини ва ҳозирги ҳолатини билиш зарур, лекин етарли эмас. Саволнинг тарихини, материални яхши билиш ва шу билан бирга зиддиятларни кўра олмаслик ва ажрата олмаслик мумкин.

Шундай қилиб, муаммоли вазият қуриш технологияси қуйидаги босқичлардан иборат бўлади:

- ўзлаштирилиши лозим бўлган асосий инфорацион-тушунтирув матнни аниқлаш;
- асосий матнда яққол кўринмайдиган қатор зиддиятларни аниқлаш;
- зиддиятлар ичидан дидактик жиҳатдан марказий бўлганини топиш (шунга муаммоли вазият қурилади);
- ўрганувчиларга ажратилган зиддиятни кўрсатиш мақсадида материални реконструкция қилиш, яъни бевосита муаммоли вазиятни ҳосил қилиш.

5.3.3. Муаммоли ўқитишни ташкил этиш технологияси

Кўпинча ўқитувчи тушунтирув-кўргазмали матнларга эга бўлган дарслик, ўқув қўлланмаларга таянади. Вазифа мавжуд матнни қайта ишлаб, уни муаммоли баёнга айлантиришдир. У эса ўз навбатида муаммоли машғулотнинг асосини ташкил қилади. Агар ўқитувчи муаммоли баённи қуриш технологиясини билса, у ҳолда у иккинчи ва учинчи даражадаги муаммолиликни амалга ошира олади. Бошқача қилиб айтганда ушбу технология муаммоли ўқитишни ташкил қилиш учун асос бўлади.

Муаммоли ўқитишни қўллаш чегаралари етарлича кенг бўлиб, ҳар қандай ўқув материали муаммоли тарзда қайта кодланиши мумкин. Бу эса ҳар қандай тушунтирув-кўргазмали матнда зиддиятлар топиш мумкинлигини билдиради, улар ошқор ёки яширин бўлиши мумкин.

Муаммоли асосда қурилган матн аввало мулоҳаза юритувчи, сўнг эса информатсион бўлади. Унда мумкин бўлган зиддиятлар белгиланади ва кўрсатиб берилади. Яхши қўйилган саволлар ҳисобига талабалар ўқитувчининг фикрларини илгарироқ билиб олишлари мумкин. Бундай матн эшитувчиларни доимий ҳаяжонда ушлаб туради, қатор муаммоли вазиятлар ҳосил қилиб, турли фаразларни илгари суради, исботлайди ёки рад этиб талабаларни фаоллаштиради, яъни муаммоли бўлади.

Муаммоли машғулотни қуриш босқичлари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

1. Таянч билимларни фаоллаштириш.
2. Муаммоли вазифани таҳлил қилиш.
3. Муаммони ажратиш.
4. Барча мумкин бўлган таклиф ва фаразларни илгари суриш.
5. Излаш майдонини қисқартириш.
6. Ишчи фаразларни исботлаш.
7. Ечимнинг тўғрилигини текшириш.

Улар муаммоли-қурилган блок элементлари билан қуйидагича мосликда бўлади: 1, 2 ва 3-босқичлар муаммоли вазиятни ташкил қилиш босқичига мос келади, 4 ва 5 – фаразларни илгари суриш, 6-исботлаш билан, 7-хулоса билан.

Ҳар бир босқични унинг мақсади, амалга ошириш йўллари, натижаси ва талабаларнинг шахсий-касбий сифатларини ривожлантириш ва оширишдаги ўзгаришлар нуктаи назаридан кўриб чиқамиз.

1-босқич. Таянч билимларни фаоллаштириш.

Мақсад: мавжуд билимларни эслаш ва фаоллаштириш (биз нимани биламиз ва билишимиз керак).

Амалга ошириш йўли: ялпи сўров, ҳикоя-кириш, масала ечиш, якка оғзаки жавоб.

Натижа: зиддиятларни қабул қилиш ва англаш учун зарур бўлган таянч билимларнинг мавжудлиги.

Талаба шахсининг ўзгариш кўлами: жавобни намуна билан солиштириш кўникмалари шаклланади, жавобларни аниқ қўйиш, ўзининг диққатини бошқариш, ўзаро ёрдам бериш ва қўллаб-қувватлашга интилиш ривожланади.

2-босқич. Муаммоли вазифани таҳлил қилиш.

Мақсад: бошланғич шартларни тушуниш (Нима учун юз беради?).

Амалга ошириш йўли: жамоавий муҳокама, ўқитувчининг баёни, муаммоли тажриба қўйиш.

Натижа: қандайдир номутаносибликларнинг борлиги, мавжудлигини тушуниш.

Талаба шахсининг ўзгариш кўлами: ўз позициясига нисбатан масъулият билан ёндашиш шаклланади ва уни бошқаларнинг позицияси билан солиштиради, ўз нуктаи назарига тузатиш киритади.

3-босқич. Муаммони ажратиш.

Мақсад: зиддиятнинг моҳиятини ажратиш (Биздаги қийинчилик нимадан иборат? Биз нимани билмаймиз?)

Амалга ошириш йўли: гуруҳларда ишлаш («Ақлий ҳужум»), якка фикр – чиқишлар, жамоавий муҳокама, ўқитувчи баёни.

Натижа: муаммони вербал ифодалаш.

Шахсининг ўзгариш механизми: мантиқий фикрлаш ривожланади, зиддиятларни таҳлил қилишдан уни ечиш йўналишига ўтиш, фикрнинг мустақиллиги, шериклар билан интеллектуал ҳамкорлик қилиш кўникмаларини ривожлантириш.

4-босқич. Бўлиши мумкин бўлган фаразларни илгари суриш.

Мақсад: муаммони ечиш бўйича фаразларни илгари суриш (Саволларга қандай жавоб бериш мумкин? Қандай фаразлар бўлиши мумкин?).

Амалга ошириш йўли: гуруҳли иш, ақлий хужум, якка мулоҳазалар, ўқитувчи томонидан олға сурилган таклифлар.

Натижа: қатор фаразларнинг мавжудлиги.

Талаба шахсининг ўзгариш кўлами: эгилувчан тафаккур пайдо бўлади, ечим йўлини фикран очиш уқувлари шаклланади, аналитик-прогностик уқувлар шаклланади.

5-босқич. Излаш майдонининг торайиши (Истиқболи бўлмаганларни олиб ташлаш).

Мақсад: илгари сурилган ҳар бир фаразни ишлаб чиқиш (Қандайлари истиқболли эмас? Қандайлари истиқболлироқ?).

Амалга ошириш йўли: жамоавий муҳокама, гуруҳли иш, якка мулоҳаза, ўқитувчининг баён-фикри.

Натижа: ечимни излаш майдонини торайтириш, ишчи фаразларни аниқлаш.

Талаба шахсининг ўзгариш кўлами: муаммони ечишнинг эскиз лойиҳасини бажариш уқуви, фаразларнинг истиқболлилигини таҳлил қилиш, муаллифи кимлигидан қатъий назар таклифларнинг камчилик ва устунлигини аниқлаш.

6-босқич. Ишчи гипотезаларни исботлаш.

Мақсад: Ишчи гипотезани исботлаш (Қандай назарий ва амалий асосни таклиф қилишимиз мумкин? Илгари сурилган фаразнинг тўғрилигини қандай исботлаш керак?).

Амалга ошириш йўли: гуруҳли иш, бир нечта талабалар ёки гуруҳ вакили томонидан кетма-кет исботларни ўтказиш. Ўқитувчининг ўзи томонидан гипотезаларнинг исботланиши (мини-маъруза, тушунтириш). Ўқитувчи раҳбарлиги остида жамоавий исботлаш (фронтал суҳбат).

Натижа: Қатъий исботлаш тизимининг мавжудлиги ва унинг моҳиятини тушунтириш.

Талаба шахсининг ўзгариш кўлами: Исботлаш мантиғини шакллантириш ва тизимлаштириш, сабаб-оқибат алоқаларининг занжирларини қура олиш, ўз позициясини қуриш ва уни тузатиш ёки алмаштиришга тайёр туриш шаклланади.

7-босқич. Фаразларни текшириш.

Мақсад: Бажарилган ишнинг рефлексиясини амалга ошириш, хулоса чиқариш (Ечимнинг тўғрилигини қандай текшириш мумкин? Ёки исботнинг тўғрилигини қандай исботлаш керак?).

Амалга ошириш йўллари: Вазифалар (бажарилган амалларнинг тўғрилигини босқичма-босқич текшириш, бошланғич шартларни ечимнинг мазмуни ва характери билан таққослаш ва ҳ.к.). Машқ (хулосанинг тўғрилигини уни бошқа ўхшаш вазиятларга кўчириш асосида исботлаш).

Натижа: олинган хулосаларнинг тўғрилигига ишонч.

Талаба шахсини ўзгартириш кўлами: тушунтириш қобилияти, ўз фаолиятини баҳолаш, эътиқод шаклланади.

Юқорида биз муаммолилиқнинг учта даражасини ажратган эдик: 1) қуйи, 2) ўрта, 3) юқори.

Биринчи даражани амалга оширишда муаммони ўқитувчининг ўзи шакллантиради, зиддиятларни кўрсатади, вазифа ёки саволни қўяди, ўзи фаразларни илгари суради, уни асослайди ва исботлайди, хулоса чиқаради.

Иккинчи даражада ўқитувчи фақатгина муаммони шакллантиради ва муаммоли вазиятни ташкил қилади, талабалар эса ўқитувчи раҳбарлигида фаразларни илгари суради, уларни исботлашга ҳаракат қилади, хулосалар чиқаради.

Учинчи даражада ўқитувчи ўқитишни шундай ташкил қиладики, унда зиддиятларни талабаларнинг ўзлари топишади, ўзлари фаразларни илгари суришади ва исботлашади, ўзлари хулоса чиқаришади.

Ҳар бир даражанинг ўз методи бор: Биринчига муаммоли баён методи мос келади ва у кўпинча муаммоли маъруза шаклида амалга оширилади. Иккинчи даражага эвристик суҳбат усули мос келади, у семинар ва амалий машғулот дарсларида кўпроқ қўлланилади. Учинчига эса – тадқиқот иши мос келади, у амалий машғулотларда етакчи усул ҳисобланади.

Шундай қилиб, муаммоли ўқитиш ўз касбининг моҳир усталарини тайёрлашда катта имкониятларга эга экан, шунинг учун ундан олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар ўқув юртларида имкони борича кенг фойдаланиш зарур.

5.4. Инновацион педагогика. Инновацион ўқув юртлари

Ушбу ном расмий эмас лекин бутун дунё мутахассислари анъанавий педагогикани танқид қилишда яқдилдирлар.

Асосий вазифаси инновациялар асосида ҳукмронлик қилаётган назарияни ўзгартириш ва бутун ўқув тарбиявий тизимни қайта қуришдан иборат бўлган янги фан тўғрисида жиддий гапирилмоқда. Инновацион педагогика тарбия парадигмасини алмаштиришни талаб қилади. Парадигма (юнонча *paradigma* намуна, эталон) –назарий ва амалий муаммоларни ечиш асоси бўлган ҳукмрон назария. Инноваторлар фикрича классик педагогик назария кераксиз даражада эскирган.

Янги шароитларда ҳозирги авлод тарбиясини унда қуриш мумкин эмас. Айниқса Собиқ Иттифоқ даврида бир неча авлод педагог ва талабаларнинг ҳаёти идеалистик ва социалистик педагогикаларининг кураш даврига тўғри келди; биринчисини йўқ қилишди, иккинчисини охиригача қуришмади ва тушунишмади. Ҳозир қайси қирғоқ томон сузиш керак? Ўсиб келаётган авлодни қандай назария асосида тарбиялаш лозим?

Агар педагогик ғояларнинг жаҳон тараққиёти манбаларига қайтилса, у ҳолда классик педагогиканинг метадологик асоси – Ян Амос Коменскийнинг “табиатга монандлик” тамоилини қайта тиклаш лозим. Совет педагогикаси уни “идеалистик” деб элон қилди. Уни ўқувчиларнинг онги хусусиятларини инобатга олиш деб аталган талаб билан алмаштирди. Идеологик догма туфайли Совет педагогикаси ҳеч қачон фан бўлмаган. Унинг инсонларнинг қобилиятлари тенглиги уларнинг ўқишдаги тенг ҳуқуқли имкониятлари тўғрисидаги бошланғич методологик тамоилини эслашни ўзи кифоя.

Бундай эмаслигини аччиқ тажриба кўрсатди. 1987- йилда Россия федерацияси мактабларидан турли сабаблар, асосан қобилиятсиз ва ўқишни истамаслиги сабабли икки миллион ўқувчи кетган. Тарбия билан кўп нарсани ўзгартириш мумкин, лекин табиатни ўзгартириб бўлмайди.

Педагогик фандаги вазият умумий ҳолда ана шундай, инновациялар бу ерда жуда зарур, педагогик назарияни қайси йўлдан бориши, янги фан ва ёшларни тайёрлаш, амалиётни қандай йўл билан қуришга боғлиқ. Педагогика илмий билимлар тизими-объективлик маъносида йўналганлик барқарорлик зиддиятсизлик унинг асосий таснифи. Педагогикани тизимини, бошқа илмий назариялар каби тизим ташкил этувчи тамоил бирлаштиради, ташкиллаштиради ушлаб туради. Объектив назариянинг асосий тамоили фақат илмий болиши мумкин “ идеологик ” эмас. Объективликнинг биргина талаби-инсонни билим даража унинг шакилланиши ва унинг тарбияланишига мос бўлишидир.

Идеология – бу ҳар доим бир тамонлама у ёки бу ижтимоий жамоаларни ижтимоий манфатдор ёндашуви, улар буни мафкура сифатида етказишади. Жаҳон назариясида тарбия жараёни ҳокимиятда турган шахсларни манфати йўлида, улар дунё қарашларига боғлиқ бўлмаслиги кераклиги аллақачон тан олинган. Ўсиб келаётган авлод тарбияси жиддий масала уни ўткинчи нарсаларга боғлаб бўлмайди.

Собиқ Иттифоқ даврида узок муддат инсонни коммунистик руҳда тарбиялаш мафкураси ҳукмронлик қилган. Унинг чақирикларни ҳаётга татбиқ этиш иштиёқи катталигига қарамай уни илмий деб бўлмайди, чунки ундаги ҳолатлар инсон табиати ва ривожланишига қарши чиқади. Кучли ва барқарор тизимни фақат илмий исботланган ва тажрибада текширилган объектив фундамент асосида қуриш мумкин.

Шуларга асосан педагогик назарияни инновацион эканлиши деб аввал рад этилган. Я.А.Коменскийнинг табиатга монандлик назарияси асосларига қайтишга айтамыз. Инновацион жараёнларнинг яна бир йўналиши сифатида К. Роджерс талқинидаги инновацион тизимни инсонпарварлаштириш тан олинади. Икки йўналиш ҳам жаҳон педагогикаси учун янгилик эмас кўп нарса олиб ва ундан кўпроқ йўқотиб бизнинг педагогика 20 йилларда қаердан бошланган бўлса шу ерга қайтишга мажбур бўлмоқда. Табиатга монандлик тамоили ва унинг объектив педагогик назария қуриш учун аҳамиятини кўриб чиқамиз. У жуда тушунарли: болалар табиат ато этган турли хусусиятларига эга, педагогик жараённинг бориши ва натижалари у билан аниқланади.

Я.А.Коменскийнинг бу тамоилни жуда оддий тарифлаб берган: “Ўт, дарахт, ҳайвонлар турлича табиий хусусиятларга эга бўлганлиги сабабли уларга турлича муносабатда бўлинади, инновацияларда ҳам турлича табиий иномлар борки бирига ундоқ бирига бундоқ муносабатда бўлиш керак. Шундай одамлар борки ҳамма нарсани эгаллайди, лекин улар ҳам қусурлардан холи эмас, баъзи предметларда улар ўта оми, баъзида олди сотди фойда - бургут, амалиётда эса бир лиралаи эшак. Баъзида мусиқага йўқ ўқишда эса қобилияти бўлиши мумкин. Бошқаларда будай ҳолат мусиқа, мантиқ, математика билан бўлиши мумкин. Нима қилиш керак?”

Қобилият йўқ соҳага тортма. Табиат билан курашиш бефойда... Агар ўқувчиларни хоҳишига қарши бирон нарса мажбурий қилинмаса, уларни ақл кучини ўтмаслаштирамайди:

Ҳар бир ўқувчи унинг яширин инстикт қаерга бошласа, унша жойда муофаккиятга эришиши мумкин”.

Джок Локк: “Худо ҳар бир инсоннинг юрагига маълум бир муҳр қўйган унинг ташқи қиёфаси каби унга озгина ўзгартириш киритиш мумкин лекин уни бутунлай ўзгартириш мумкин эмас. Шунинг учун болалар билан ишлайдиган ҳар бир шахс болалар табиатини астойдил ўрганиши лозим”.

И.Г.Гестоцци шу мавзуни давом эттириб айтадики: “Ҳар бир илмий билимнинг охирги мақсади шу ким у инсон табиатини максимал юқори даражага кўтариб мукамаллаштиради. Илми эмас балки инсон табиатини ривожлантириш муқаддас масала ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, инсон табиати илмий билимга мослашиши эмас, балки илмий билимни инсон табиатига мослаштириш лозим.

Табиатга монандлик тамоилига қайтиб назария нимага эришади? Энг аввало ўқувчиларнинг имкониятларини аниқ тушуниб уларни ўзлаштириш сифатини объектив баҳолайди. Бу назарияда субъектга қаратилган тахминий қарашларга ўрин йўқ: Фақат тажрибада минг мартаб исботланган ҳолатлар ҳақиқий деб ҳисобланади. Аниқ асосланган назария бошқарилмайдиган бўлиб кетган амалиётга тўғри йўлни кўрсатади. Амалиёт йўлини ёритувчи педагогик назариянинг камчиликларидан бири меъёрдан ташқари билим ва маълумотларни ёдлашдан иборатлигидадир. Назарий билимларнинг ҳаддан зиёд кўплиги жисмоний руҳий тарбияга зарардир. Бу бизнинг мактабларимиз учун одатий ҳолга айланиб қолгани янада ачинарли. Касалманд тарбиясиз инсонга бундай билимлар нимага кераклигини ҳеч ким тушунтириб беролмайди?

Жисмонан ва психик носоғлом битирувчилар бундай ёндашув асирларига айланиб қолишди. Эски назария ва уни бошқарувчи амалиёт ҳар тамонлама инқирозга учради. Ундан чиқиш учун қилинган ҳар қандай ҳаракат инновацион ҳисобланади ва у ўзини оқлапти. Инқирозни сабаби профессор В.Кумарин фикрича табиатга монандлик ва файласуфлар (Декард, Гельвеций, Маркс ва бошқалар) айтганидек туғма тенг қобилиятлилиқ ўртасидаги баҳс бўлди. Бошқача айтганда: Бир хил мактаб дастурлари ва ўқувчиларни у ёки бу фанни бир хил ўзлаштира олмагани инқирозга олиб келди. Профессор Кумариннинг кузатишлари табиатга монандлик тамоилини модерн концепцияларига алмаштирилиши кўпгина давлатларда педагогик тизимни инқирозга учратганини исботлади. Ўқувчилардаги психик ва жисмоний ўзгаришларни ва унлари соғлиги ёмонлашганини сезгач у мамлакатларни педагогларни ўз хатоларини тан олишдан қўрқмади ва тезлик билан эски классик педагогикага қайтишди. Немис профессори Л.Гурлитт бунга қуйдагича изоҳ бериб ўтган:

“Жисмоний жароҳат орқали эришилган маданият, ҳеч нарсага ярамайди у маданиятсизликдан ҳам зарарлидир. Ҳаётнинг ўзига яроқсиз, бадбашара қилиб тайёрланган “уни” ҳаёт мақсади деб бўлмайди. Агар бизни тарбиявий ишларимиз жисмонан ногирон, қамқон, руҳий ҳаста, шу сабабли иродасиз ва жаҳилдор инсонларни етиштирса у нотўғри йўлдан кетаяпти, уни бу йўлдан боришига сабабчи бўлаётган барча нарсалар зудлик билан тамиридан узуб ташланиши лозим. Инновацион педагогикани кўпинча анъанавийга муқобил дейишади. Бундай эмаслигини оддий мулоҳазалар ҳам кўрсатади: синф ҳам, ўқувчи ҳам, китоблар ҳам, йўқолмайди-ку ахир...

Қани бу ерда муқобиллик? Агар педагогик тизим ўзгармай қолса унда уни фақат такомиллаштириш ҳақида гапириш мумкин.

Муқобиллик ҳақида гапириладиган бўлса ҳозирги инновацион педагогикага фақат биттагина ўхшаши бор у ҳам бўлса текширилган классик педагогикага қайтиш. Ҳақиқатда илмий ва шу туфайли иш берадиган табиатга монандлик педагогикаси мактабни қутқаради.

Болалар бундай туғилиши ҳеч кимга боғлиқ эмас. Ҳар бир инсон ҳаётда максимал ривожланиши, максимал даражага етиши, кўнглига яқин машғулот билан шуғулланиши ва ҳаётда ўз ўрнини топиши мактабга боғлиқ. Ҳамма болаларни яхши кўриш, ҳурмат қилиш ва ривожланиши учун имкон қадар яхши шароит яратиш даркор. Табиатга монандлик педагогикаси ўқувчига мослашишни талаб қилмайди, гуманистик педагогика уни мактаб муносабатларини ўртасига қўйишни ва ривожлантириш учун шароит яратишни талаб қилади. Гуманистик педагогикани кўпинча инновацион дейишади, лекин у фақат биз учун инновацион: Ғарб тизимлари аллақачон гуманистик педагогикага ўтишни бошлади. Гуманистик педагогикани бемалол инновацион дейишимиз мумкин чунки у ички ўзгартиришлари орқали тизимни ўқув тарбиявий жараёнга ижобий таъсир ўтказади.

Гуманизм (лотинча *humanus* – одадий, одамга хос) инсонни энг олий қадриятлиги концепцияси. Бу концепциясида инсон шахсини ҳурматлаш озодлиги, ҳаққини тан олиш, ўз кучи ва имкониятларини тўла намаён этиш учун имкон яратиш, бунинг учун унга шароит яратиш беришга урғу берилган.

Нимага гуманистик педагогика ғояси продуктив, жалб қилувчи ҳосилдорлигига қарамай, оммовий амалиётни кўлга олмади, педагогик тизим тузилишини асосига айланмади?

Жавоб ойдек равшан:

Тоталитар давлатлар гуманистик ғояларни амалиётда қўллашдан манфатдор эмас улар авторитар педагогикани ишга солишади. Инсонни энг олий қадрият деб элон қилиб бизни давлатимиз гуманистик ғоялар кириб келишига йўл очиб берди. Гуманизм нуқтаи назаридан тарбиянинг асосий мақсади, уни ҳар бир тарбияланувчиси ўзини имкониятларини тўла намаён этиш учун имкон яратиш ёрқин ўз фикрига эга ишбилармон келиб тарбиялашдан иборатдир. Тарбиявий жараён гуманизацияси ўлчови, бу жараён иштирокчиси табиатдан берилган имкониятлардан, эркин бўлишга ҳаракатда ижод қилишга моиллигида ўлчанади.

Гуманистик педагогика инсонга қаратилган.

Унинг асосий фарқ қилувчи белгилари:

Инсонни бир томонлама эмас, балки руҳий, жисмонан интелектуал, маданий ва маънавий ривожлантиришга қаратилган: мустақил фикрга эга ҳаракатчан, ҳаётни

ҳар хил вазиятларида тўғри йўлни топа оладиган шахсни шакллантиришга қаратилган.

Ўқув тарбиявий жараёни гуманизациялаш деганда авторитар педагогикадан, уни шахсга нисбатан босими, ўқувчи ва ўқувчи орасидаги дўстона муносабатларни рад этишдан бутунлай воз кечиши, асосий этиборни ўқувчи эркинлигига қаратилиши тушунилади. Бу жараёни гуманизациялаш деганда ўқувчига шундай шароитлар яратиб бериш тушуниладики, бунда у ўзлаштира олмаяпти эмас, балки ўз имкониятларидан кам ўқимаслиги, тарбиявий жараёнга бефарқ бўлиб ёки ҳаётни шиддатли оқимини кузатувчисига айланиб қолмаслиги керак. Гуманистик педагогика мактабни ўқувчига мослаштиришини унга қулайлик ва “руҳий ҳавсизлик” яратишни талаб қилади.

Гуманистик мактабларнинг инновацион фаолиятини аниқ шакл ва усуллари ишлаб чиққилган.

Уларнинг ичида:

1. Ўқув тарбиявий фаолиятини фарқланиши;
2. Тарбия ва ўқув жараёнини индивидуаллаштириш;
3. Ҳар бир тарбияланувчининг қизиқиши ва қобилиятини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш;
4. Гомоген синфлар ва параметрларни шакллантириш;
5. Ўқув тарбиявий фаолиятни қулайлигини таъминлаш;
6. Ўқувчиларни руҳий ҳавсизлиги ва ҳимоясини таъминлаш;
7. Ўқувчини куч ва имкониятларига ишониш;
8. Ўқувчини қандай бўлса шундайлигича қабул қилиш;
9. Ўқув тарбиявий жараён самарадорлигини ошишини таъминлаш;
10. Мактабни мақсадга мослашишини ўзгартириш;
11. Ҳар бир ўқувчининг ривожланиш даражасини асослаш;
12. Экстернат(сиртқи ўқитиш) ҳолатини олиб ташлаш;
13. Ўқувчининг ички шахсий мослашувини йўналишларини ўзгартириш;

14. Гуманитар таълимни кучайтириш.

Буюк гуманист. Унинг исми – Карл Роджерс 1902 йил АҚШда туғилган. Мактабда қобилиятсиз дея ўқувчилар томонидан кўп изза қилинган, бу уни педагогик касбга ўзини бағишлашга интилишини оширди. Машҳур Дж. Дьюи кўлида таълим олаган. Кейинчалик ўқувчи бўлиб ишлайди, ўқувчилар билан мулоим бўлиб улар ҳаёти билан яшайди. Яхшилик ҳар доим ёмонликни енгишини тушунган. Ўзининг ҳамкасбларини яхшилик йўлига ўтишини таклиф қилган, унинг ўз фикрида қаттиқ туриб олгани ўзига ва қилаётган ишига бўлган ишончи кўпгина ўқувчилар унга кўшилишига сабаб бўлди, гуманистик ёндашув тўғарагига асос солди. Бу тўғарак йирик тадқиқот марказига айланиб ҳозиргача фаолият юритаяпти. К.Роджерс 1987-йил оламдан ўтди. Унинг педагогик қарашлари “Freedom to learn for the 80’s” деган китобида изоҳланган, Роджерс таъкидлашича инсон ҳаракатини ўзгартиришга унинг ўз тажрибасига асосланиб ўсиши, ривожланиши ўқиб ўрганиш қобилияти сабабчи бўлади. Кимгадир тайёр тажрибани бериб ўзгартириб бўлмайди. Фақат инсонни ривожланишига ёрдам берадиган шароитни яратиш мумкин. Бундай шароит яратишни К.Роджерс “янгилашув” деб атайди. Ингилизча (“facilitate”) янгилашув муҳитини яратувчи ўқитувчини бугун бутун жаҳонда фацилитатор дейишади. Бу муҳит яратилиши ўқувчини билим ва интеллектуал салоҳиятига боғлиқ бўлмайди. Ундан фақат бир нарса – тарбияланувчини яхши кўришини у билан қизиқишини ва шуғулланишга керак бўлса ёрдам беришга тайёрлигини билдириши талаб қилинади.

К. Роджерсни анъанавий педагогикада қуйидиги ҳолатлар қониқтирмайди:

1. Ўқитувчи билимларга эга, ўқувчи уларни ҳазм бўлишини кутади;
2. Дарс ва имтихон – асосий элементлар. Дарс асосий шакл; имтихон эса билим даражасини аниқлайди;
3. Ўқитувчи бошқарувчи; ўқувчи бўйсунувчи. Иккаласи мактаб бошқарувига бўйсунди. Назорат ҳар доим юқоридан пастга қаратилган;
4. Ўқитувчи авторитет бўлгани учун марказий фигура. У ҳайрон қодгудек даражада билимли, эрудит ёки диктатор бўлгани учун ҳурматсиз, лекин ҳар доим марказда.
5. Ўқитувчи ва ўқувчи орасидаги ўзаро ишонч йўқолади. У доимий назоратсиз ўқувчи яхши ўқишини кутмайди. Ўқувчи унинг самимийлигига ишонмайди.
6. Ўқитувчи тарбияланувчини даврий ёки доимий кўрқувда тутиб уни бошқариш тўғрилигига ишонади, ҳозирда олдингидек жисмоний жазолаш йўқ, лекин кўпчиликнинг ичида камситиш, устидан кулиш ва хатосини қайтариши мумкинлиги, ундан кучлироқ таъсир қилади. Бу кўрқув таълим жараёнини кейинги босқичларида янада ўсиб боради, шунинг учун ўқувчи доимо кўпроқ йўқотади.

7. Тарбияланувчилар ўқитиш мақсади, услуби, мазмунини аниқламайдилар, ўқитувчиларни танлаш ҳуқуқига эга эмаслар. Ўқитувчи ҳам овоз бериш ҳуқуқига эга эмас.

8. Мактабда жой шахсга эмас, билимдонга.

К. Роджерс таълимнинг анъанавий методи ўрнига – РСА(Person Contered Approach – шахсга коцепция)янгисини таклиф қилади. Бу модел асосий 9 та ҳолатни назарда тутди:

1. Асосий шarti: фацитатор ўзига ва тарбияланувчиларга ҳурмати, уларни тушуниши учун етарли бўлиши – улар унга ўхшаб ўзлари ҳақида ўйлайдиган ўзлари учун ўқийдиган бўлиши керак. Агар бу шарт бажарилса РСА моделини кейинги аспектларга ўтса бўлади.

2. Фацитаторлар ўқитиш ва тарбиялаш маъсулятини қолганлари билан бўлишади.

3. Ўқитувчи ўз тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда иш юритади.

4. Ўқитувчи ўзини дастурини ўзи ёки бошқалар билан биргаликда тузади ва ривожлантиради. Унинг ўзи маъсулиятни тўлиқ бўйнига олган ҳолда ўзини ўқув йўналишини танлайди.

5. Синфда қадамба–қадам ўқув жараёнини енгиллаштирувчи муҳит яратилади. Олдинига уни фацитатор бошқаради. Кейинчалик тарбияланувчилар уни ўзлари яратади ва ушлаб туради. Икки тарафлама ўқитиш асосий ўринга чиқади.

6. Бор куч доимий ўқув тарбиявий жараёнга қаратилган, ўқув жараёни мазмуни муҳим бўлсада иккинчи ўринга ўтади. Натижа ўқувчи олдинга сезиларли қадам ташлаганида ўлчанади.

7. Ташқи тарбияни ўрнини ички тартиб эгаллайди.

8. Тарбияланувчи билим даражаси ва тарбияланганини ўзи баҳолайди, педагог ва гуруҳ азоларидан маълумот тўплашга тушади.

9. Бундай муҳитда ўқув тарбиявий жараён чуқурлашиш, тез олдинга ҳаракат қилишга бошлайди. Шахс эса (унинг туйғулари қизиқишлари билан) бутунлигича ўз – ўзини ривожлантиришга киришади.

Бу ўқув йўналиши ўқувчининг шахсий танлови бўлгани учун содир бўлади.

Гуманистик ёндашувчи мактабда ўқувчида бутун таълим даврида кўпгина янги элементлар юзага чиқади:

- Нимани ўқишни хоҳласа, шуни танлашда иштирок этади.
- Ижод учун йўл топишга ҳаракат қилади.
- Туйғуларида, ўйларида, ишларида экспрессивроқ бўлади.
- Ўзига ва ўз ҳаракатини маъқуллашга ишонч ривожлантиради.
- Мактабга бориш вақтини интиқлик билан кутади.
- Ўқитувчи уни қандай севиб ҳурмат қилса, у ҳам уларни шундай ҳурмат қилади.
- Мактабда ўз қизиқишлари учун жой топа олади.
- Билимлар йиғиш усуллари ва манбалари ҳақида ўз билимини ривожлантиради.
- Баъзи нарсалар ўрганиш учун қийин, шу сабабли кўп машаққат ва интизом талаб қилишини тушунади.
- Бундай ўқишдан қониқиш ҳис қилади.
- Бошқалар билан топшириқларни тенг бажаради.

Фацилитатор – ўқувчи ҳар ким бўлиши мумкин. Бунга номзодлик қилаётган киши ўз имкониятларини ўзи баҳолай олиши керак. Буни аниқлаш учун У.К.Роджерс томонидан тузилган саволларга жавоб бериши керак.

Ҳаракат қилиб кўрамизми?

1. Ўсиб ривожланаётган шахсни ички оламига кира оласанми? Судья ва танқидчи бўлмай туриб, кириб бу оламни кўриб баҳолай оласанми?
2. Болалар билан самимий бўлиб, икки томон ҳам ниманидир ўрганиши мумкин очик экспрессив муносабатлар қура оласанми? Ёшларни интенсив жамоавий муносабатларида ўзлигингча иштирок этишга журъат қиласанми?
3. Ҳар бир шахсни қизиқишини очиб нима билан тугашидан қатъий назар уни ривожлантира оласанми?
4. Ўқувчини ўзига ва ўраб турган оламга бўлган қизиқишини сақлаб қолишга ёрдам бера оласанми?

5. Инсонлар, тажрибалар, китоблар ва бошқалар қизиқишни кучайтирадиган манбаларни ўрганишга хуш ёқувчи муҳит яратишда ижодкорлик кўрсата оласанми?

“Қандайдир мўжиза туфайли бу саволларнинг кўпчилигига “ҳа” деб жавоб берилса – К.Роджерс хулоса қилади. Унда у ўз ўқувчилари ҳаётини енгиллаштира олади. Ёшларнинг кенг имкониятларини ривожлантиришга ёрдам беради”.

Инновацион ўқув юртлари. Ўқув муассасалари инновацион номини янгилик ёки унинг элементларини қўллашни бошлаганларида оладилар. Деярли барча ўқув юртлари ўзларининг инновацион жараёнларга таалукчилигини даъво қиладилар.

Ўқув юртларининг инновационлиги категориясини шакллантириш учун қуйидагиларни ёдга оламиз:

- Янгиликлар ўқув–тарбиявий жараённинг бориши ва натижасини нафақат яхшилайти балки ёмонлаштириши мумкин.
- Инновацион деб эълон қилиш, ижобий самара олишни билдирмайди.
- Инновациялар инновация учун амалга оширмайти, балки ўқитиш ва тарбиялаш самарадорлигини яхшилаш учун амалга оширайти.
- Педагогик тизимни бир вақтда, бир неча параметрлар бўйича яхшилаб бўлмайти. Агар янгилик бир жиҳатни яхшилаб бошқасини ёмонласа – улар керакми?
- Номи ёки шаклга кўра эмас балки, фақат моҳиятига кўра инновациялар ўқув ва педагогик меҳнат шароитларини яхшилишга замин яратайти.

Ўқув юртлари

Ноинновацион
Инновацион

Таъриф

Йил ва 10 йиллаб янгиликларни жорий қилишга ҳаракат қилмаган ўқув юрти асосан энергияси бўйича фаолият кўрсатайти. Бир хиллик.

Ўқувчи ва ўқитувчиларнинг ўсиб бораётган эҳтиёжини қондириш учун, асосан ички резервлар, педагогиканинг янги ғоя ютуқлари ҳисобига ўз шахсий ташаббусларига кўра янгиликларни киритиш.

Вазифаси

Билимларни бериш, йўл йўлакайига тарбиялаш, мавжуд маданият билан таништириш, ижтимоий тарбияни ўзлаштириш, ўқув юртининг мақомини мафкура сиёсат давлат аниқлаб беради.

Шахсни ўз– ўзини сафарбар қилиш, ўзлигини топиш анча такомиллашган шахслараро ва ижтимоий муносабатларни шаклланиши ҳаёт йўлларини моделлаштириш мақсад ва мақом шахсий талаблар билан аниқланади.

Фаолият тури

Асосан давлатга мўлжалланган.

Шахсга ва давлатга мўлжалланган.

Тамоиллари

Идеаллик трансформерланган.

Илмий, объектив.

Фаолият характери

Ижодий эмас нусха кўчирувчи.

Ижодий, продуктив.

Мақсади

Предмет бўйича билимларни ўзлаштириш.

Шахсни ривожлантириш тараққиёт тупикларидан огоҳлантириш.

Мазмуни

Кучсиз фанлараро боғланишга эга бўлган тарқоқ фанлар.

Қадриятлар (муносабатлар, эътиқодлар, фаолият мотивлари) интеграллашган курслар.

Ўқув жараёни

Фронтал шакллар ва репродуктив билимлар, намуна бўйича ҳаракатлар устунроқ.

Ижодий ёндашиш, индивидуал табақалашган шакллар устунроқ.

Технология

Кам самарали, эскирган кўп механик талаб қилувчи сушт.

Янги, ўқув ва педагог меҳнатини янгиллаштиришга мўлжалланган.

Бошқариш

Ўқувчилар – бошқариш объекти.

Ўқувчилар – фаолият субъекти. Бошқариш объекти яхлит педагогик вазият.
Ўрганувчиларнинг шахсий ташаббусларини қўллаб қувватлаш.

Стил

Авторитар – рефлексив.
Демократик – рағбатлантирувчи.

Ташкилий

Маъсулиятга, тортувчи бошқарувчи анъанавий.
Ўсмир ва ривожланиб боровчи шахснинг билимлари ва ҳаётий қонуниятларини
ҳисобга олишга асосланган.

Ўрганувчилар

Таъсир кўрсатиш объекти. Фаолият мақсади ўқитувчи томонидан берилади.
Ўз шахсий ривожланишининг манбаи. Фаолият субъекти.

Ўқувчи

Хизматчи билимлар транслятори, ўқув–тарбиявий жараён ташкилотчиси.
Болалар дўсти, гуманист. Ўқувчилар учун очик ҳамкорликка йўналган.
Фациллятор, енгиллаштирувчи.

Назорат

Ташқи операцион.
Ички яхлит.

Оқибатлари

Мактабдан, ўқувчидан, ўқув кадриятларидан бегона бўлиш. Душманлик рақиблик.

Мактабга муҳаббат, ўқиш, ривожланиш истаги. Бир–бирини тушуниш, ишонч.

Натижалари

Ташаббус билим бўлаклари билан тикиштирилган, кам ҳаракат, ҳаётга кам
мослашган.
Фаол, ташаббускор, ривожланган, озод, ўзига ишонган, ҳаётга қобилиятли шахс.

Ушбуларни ҳисобга олиб ўқув юртларининг инновацион категориясини шакллантириш мумкин.

Ўқув юртлари инновацион бўлади, агар:

1. Ўқув тарбия жараёни табиатга монандлик тамойили ва унга бўйсунадиган классик педагогика тамойилларига асосланса;
2. Педагогик тизим гуманистик йўналишда инновацион тараққий этаса;
3. Ўқув–тарбиявий жараённи ташкиллаштириш ўқувчи ва педагогларни ортиқча зўриқтирмаса;
4. Ўқув–тарбиявий жараён ютуқлари натижалари ўрганувчи ва педагоглар селекцияси ҳисобига эмас, балки тизимнинг имкониятлари ҳисобига бўлса;
5. Ўқув–тарбиявий жараённинг маҳсулдорлиги қимматбаҳо восита – медиа тизималарини қўллаш натижаси бўлмаса;

Ушбу мезонлар талабларининг маъноси шундан иборатки, турли имкониятларга, яъни базага, педагог ва ўрганувчилар, жиҳозлар, молиявий жиҳатдан ва ҳаказоларга эга бўлган ўқув юртларини таққослаш имконини беради.

Агар бу ёндашувдан фойдаланилмаса у ҳолда элита гимназия ҳар доим автоматик тарзда инновацион ўқув юртлари қаторидан жой олади. Чекка қишлоқдаги мактаб эса, қолоқлар қаторидан жой эгаллайди.

- 1- да маҳсулдорлик педагог ва ўрганувчиларнинг селекцияси ҳисобига,
- 2- да эса ички резервлар ҳисобига, бу ҳақиқий инновациядир.

Тузилган категорияга асосан инновацион ва ноинновацион ўқув юртларини таққослаймиз.

Классик табиатга монандлик педагогикаси оқимида қайтган ўқув юртларини профессор В. Кумарин худди асримизнинг бошидаги каби “янги” деб аташни таклиф қилади. 1889 йилда шундай мактабга Англияда асос солинган эди. “Янги” мактабда ўқувчилар соғлом бўлиб, ақлий ривожланишга катта аҳамият берилган. Маъносиз қуруқ ёдлаш йўқ. Ўқувчилар мустақиллигига катта эътибор берилган. Ўқитиш марказида ўқувчи кизиқиши, унинг фаолликга булган эҳтиёжни қондириш қўйилган. Ташқи интизом ва бошқарув минимумга келтирилган. Мактабнинг бутун режими шундаки, у ўқувчини бутунлай қамраб олади. Шахсни ҳар томонлама ривожлантиришни таминлайди.

Америкада ҳамма болалар боғча ёшидан бошлаб тестдан ўтказилади. Бунда қандай таълимий таклиф болани туғма қобилиятлари билан устма –уст тушади ва уни

зўриқтирмайди. Мана шулар аниқланади. Бошланғич мактабдан сўнг мажбурий предметлар 3-та: спорт, ингилиз тили, жамиятшунослик.

Колганлари танлов асосида, 200 та таклиф бор. 17-21 очко тўпланмагунча ҳар бир предмет очко сонига эквивалент, (ингилиз-тили -3, спорт-3, математика-2, география-1 ва ҳ.к). мажбурий ва эркин танланган предметлардан юқори синф ўқувчиси ўзига индивидуал режа тузади ва мактаб тугагунча унга бўйсунади.

Шубҳасизки, келгуси қасби учун яхши ойлик, меҳнат бозорида рақобатбардош бўлиш учун нима зарур бўлса, шуни танлайди. Танлашнинг тасодифий бўлиши мумкин эмас, тестлаш ва профориентатция ҳизматчилари одатда адашишмайди. Бундан ўқишга жиддий муносабат келиб чиқади “ўзинг танладинг, ўзинг жавоб бер”, шу сабабли жуда юқори меҳнат самарадорлиги, мислсиз иқтисодий қудрат, уй баракага тўла. Европа ва АҚШ мактаблари табиатга монандлик тамойилининг қудратли елкаларига таяниб кризисдан тез чиқиб кетдилар. Ўз фарзандларига янада яхши ҳизмат кўрсатмоқдалар. Профессор В.А. Кумарин. –“агар ҳозирги кунда бизнинг мактабларимиз Европа ва АҚШ мактаблари каби касаллик билан оғриган бўлса, унда нима учун аҳмоқона инжиклик сабабли болаларни ва ўзимизни қийнашимиз керак?” бошқа дори йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, юз марта текширилган, тайёр болалар қувончи учун текин дорини олайлик ва ниҳоят бутунлай зилзилалардан чиқиб кетайлик .

Хотима ўрнида

Келажак ва ҳозирги замон касб таълимини ривожлантириш учун ўтмишдан нафақат бизгача етиб келган, балки вақт синовидан ўтмаганларни ҳам билиш зарур бўлади. Ўқитиш ва тарбиялашнинг қадимги моделларини билмаслик қилинган нарсаларни қайтадан “кашф қилиш” га, хатоларни такрорлашга олиб келиши мумкин.

Биз ўз тарихимизни қанчалик чуқур ўргансак, маданий меросимизга, анъаналаримизга қаратсак, келажак авлодга шунчалик тўғри таълим берган бўламиз.

Замонавий ёш мутахассиснинг фаолиятини кўриб чиқиш ва унга баҳо беришда бу касбда уни нима ҳаракатга келтираяпти, нима учун ушбу иш билан шуғулланаяпти, у қандай қадриятлардан келиб чиқади, ўзининг қандай ижодий ресурсларини ихтиёрий равишда ва ички туйғу бўйича ўз меҳнатига қўшади каби саволларга жавоб излаш талаб қилинади.

Ўқитиш шараёнида бўлғуси мутахассисларда эстетик, меҳнат гўзаллигидан завқланиш, бадий дид, гўзал буюмлар яратиш уқувларини тарбиялаш учун шароитлар яратиш зарур.

Яна бир муҳим сифат – бу иқтисодий тежамкорлик ва ишлаб чиқаришнинг экологик оқибатларини ҳисобга олишга одатланиш уқувларини шакллантириш лозим бўлади.

Мамлакатимизнинг дунё иқтисодий турмушига дадил кириб бориши, Ўзбекистон мутахассисларининг халқаро меҳнат бозорига чиқиши касб таълими жараёнида нафақат махсус, ўрганиш қобилиятини, балки шахснинг мулоқотга, ҳамкорликка киришиш қобилияти, шахсий ташшаббуси, тадбиркорлик қобилияти, интуицияси, мустақиллигини ҳам ривожлантиришини талаб қилади. Киришимлилик имкониятлари нафақат техник воситаларни билиш, балки кўпроқ чет тилларини ўрганиш билан таъминланади. Корхоналарда, лабораторияларда, конструкторлик бюроси бўлимларида ишлаб чиқариш фаолияти учун тайёрланган ўрта касбий маълумотга эга, техник-механик, механик-конструктор, техник-технолог, синовчи техник лавозимларида ишлаётган техник, муҳандислик фани ва техникаси соҳасида янги интеллектуал маҳсулот яратиш жараёнида иштирок этиши керак. Шунинг учун касб таълими олиш жараёнида унинг ижодий онги ривожлантирилиши, ўз-ўзини ўқитиш, ривожлантириш баҳолаш усулларини, лойиха-технологик фаолиятини амалга оширувчи билим ва кўникмаларини эгаллаши лозим.

Ватанимиз касб-ҳунар таълими тизимини янги сифат даражасига кўтариш, фарзандларимизга муносиб таълим бериш, уларни замонавий технологияларнинг барча турларидан фойдаланишга, тизимли фикрлашга, замонавий ҳаёт ўзгаришларига мослашишга ўргатиш касб таълими педагогларининг вазифасидир.

Касбий педагогика

5111018 - Касб таълими (Информатика ва

ахборот технологиялари) йўналиши

талабалари учун ўқув қўлланма

«Техник таълим педагогикаси» кафедраси мажлисида

(2012 йил 8 май 35 - сонли баённома)

муҳокама қилиниб, ТАТУ илмий-методик

кенгаши томонидан нашрга тавсия этилди.

(2012 йил 25 май 50 - сонли баённома)

Тузувчи:

Михридинова М.Т.

Масъул муҳаррир:

Закирова Ф.М.

Корректор:

Мигранова Э.А.

Босишга рухсат этилди _____

Бичими 60x841/16 . Адади _____

- буюртма. Босма табағи ____

Тошкент ахборот технологиялари университети тасарруфидаги

«ALOQACHI» нашриёт-матбаа марказида чоп этилди.

Тошкент ш., Амир Темур кўчаси, 108-уй

[1] Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: «Ўзбекистон», 1995.